

Mikes International

Magyar szellemi fórum

Hungarian Periodical for Art, Literature and Science

Alapítási év / Founded: 2001.

Internet: www.federatio.org/mikes_int.html

Email: mikes_int@federatio.org

P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

III. évfolyam, 3. szám

Volume III., Issue 3.

2003. július – szeptember / July - September 2003

ISSN 1570-0070

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A lap a következő Internet-címről tölthető le: http://www.federatio.org/mikes_per.html

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, kérjük küldjön egy emailt a következő címre:

mikes_int@federatio.org

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The periodical can be downloaded from the following Internet-address: http://www.federatio.org/mikes_per.html

If you wish to subscribe to the email mailing list, please send an email to the following address:

mikes_int@federatio.org

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

© Mikes International, 2001-2003, All Rights Reserved

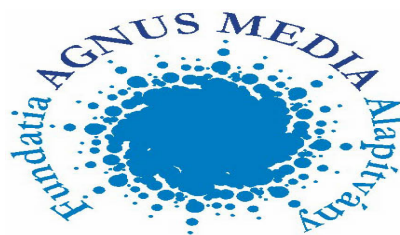
TARTALOM

CONTENTS

Tisztelt Hölgyem, tisztelt Uram!	4
Kedves Olvasó!	7
Dear Reader,.....	8
Olvasók fóruma / Readers' Forum	9
Szerzőink / Our authors.....	10
Szerkesztőség / Editors	11
MARISKA, Zoltán : Filozófussors - Magyarországon	12
The Fate of a Philosopher – in Hungary.....	20
NÉMETH, Pál : Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálj.....	21
Abu Hamid al-Ghazali	27
BORBOLA, János : A Nílus-völgyi írás alapja és törvényszerűségei.....	28
The Basis and Rules of the Writing System of the Nile-dale	38
FARKAS, Flórián : De opkomst van de dienstverlenende sector – een Nieuwe Economie?	41
Szolgáltató szektor – Új Gazdaság?.....	46
Rise of the Services Sector – a New Economy?.....	50
GÖMÖRI, György : Az angolok magyarságképe VIII. Henriktől I. Györgyig.....	51
English Perception of Hungarians between the Reign of Henry VIII and George I.....	60
CSORBA, László : Kossuth about a New Future of Central Europe	61
Kossuth a közép-európai népek jövőjéről	64
ÍGY ÍRTUNK MI.....	65
SULYOK, Vince : KÖLTŐ ÉSZAKON.....	65
SULYOK, Vince : MAGYAR VERS IDEGENBEN.....	70
SULYOK, Vince : KÉT NORVÉG KÖLTŐ	73
HIGHLIGHTS FROM THE 20 th CENTURY HUNGARIAN PRESS IN THE WEST.....	77
Der Verein Kelemen Mikes stellt sich vor	78
A Mikes Kelemen Kör bemutatkozik.....	80
The Association Kelemen Mikes Presents Itself	80

AGNUS MÉDIA ALAPÍTVÁNY
AGNUS MEDIA FOUNDATION

400113 Cluj Napoca, P-ta Unirii, nr. 23/6, jud. Cluj
Tel/fax: +40-264-590-281, GSM: +40-740-179-272, E-mail: agnusmedia@pcnet.ro
Román Kereskedelmi Bank – Romanian Commercial Bank (BCR), Cluj agency
2511.1-41809.1/ROL – 2511.1-41809.2/Euro – 2511.1-41809.3/USD

Ikt. sz. 57/2003

Tisztelt Hölgem, tisztelt Uram!

2002. december 21-én szólalt meg **Kolozsvár első magyar nyelvű közösségi rádióadója**, az Agnus Rádió, mely Erdély-szerte is az egyedüli magyar nyelvű közösségi rádióadónak mondható. A rádió tulajdonosa az Erdélyi Református Egyház. A rádió a református egyház mellett a másik három magyar történelmi egyháznak (római katolikus, evangélikus és unitárius egyházak) is műsoridőt biztosít. Az egyházi-vallásos, kulturális-közéleti (komolyzenei, irodalmi, történelmi, környezetismereti, színház- és moztörténeti stb.), illetve magazinszerű szórakoztató műsoraival Kolozsvár és környéke magyar ajkú lakosságát szólítja meg, a gyermekektől az ifjúságon át a felnőttekig, illetve a nyugdíjas korosztályig.

Az egyházi-vallásos műsorok a teljes műsoridő 30-35%-át teszik ki. Félórás egyházi műsorral jelentkezünk a reggeli műsorblokkban (*Credo*), ahol a reggeli áhítat, a nap gondolata és egyházi jellegű hírek hangzanak el. Egyórás vallási adásblokk (*Keresztény élet*) található a délutáni műsoridőben is, amelyben egyházi hírek, egyházi zene, kerekasztal-beszélgetések, bibliai értelmezések hangzanak el. A vasárnap déli adásban rádióink istentiszteleteket sugároz felvételről, Kolozsvár és környéke templomaiból.

A kulturális-közéleti műsorok közül a *Civilida*a címet viselő műsorunk az erdélyi magyar civil életet mutatja be, különböző alapítványoknak, egyesületeknek biztosít bemutatkozási lehetőséget; a *Nebuló* a gyermekeket igyekszik minél érdekesebb műsorokkal megszólítani, az *Oázis* célközönsége pedig a nyugdíjas korosztály. Igen kedvelt a *Műzsák világa* című összművészeti magazin, illetve a *Kamera indul*, mely amellet, hogy új filmeket ajánl a hallgatók figyelmébe, a magyar és nemzetközi mozi- és filmtörténet egy-egy érdekes szeletét, személyiségét is bemutatja.

A hallgatóktól érkezett visszajelzések azt mutatják, hogy az Agnus Rádióra igenis nagy szükség van a kolozsvári magyarság identitástudatának megőrzése, művelése, illetve a közösség kulturális értékeinek áthagyományozása szempontjából.

Mivel a közösségi rádiózás fogalma a román törvénykezés számára teljességgel ismeretlen, így az Agnus Rádió semmiféle állami támogatásban nem részesül, csupán a hazai és külföldi egyházak, civil szervezetek, jogi és természetes személyek adományaiból tartja fenn magát. Sajnos a jelenlegi romániai gazdasági helyzet, mellyel egyházaink is küszködnek, lehetetlenné teszi azt, hogy a négy történelmi egyház fenntartsa a rádiót, így csak részben (az egyházi műsorok támogatásával) tudnak hozzájárulni a működtetési költségek fedezéséhez.

Az Agnus Rádió jelenleg Kolozsváron és környékén hallható, naponta 03–08 és 12–15 óra között. Műsoraink 95%-a magyar nyelvű, de sugárunk angol és román nyelven is. A jövőre nézve a műsorszórási terület és a műsorszórási idő kiterjesztését szeretnénk megvalósítani. **Ugyancsak a közeljövőben tervezzük az interneten keresztül történő szórás elindítását is, ugyanis ezzel bővíthetnénk hallgatóink számát, és műsorainkat eljuttathatnánk a Nyugat-Európában, Ausztráliában, Kanadában és az Amerikai Egyesült Államokban élő magyarokhoz is.**

A rádió mellett működő **Agnus Média Alapítványnak**, melyet az Erdélyi Református Egyházkerület hozott létre, **nagy szerepe volt a rádió elindításában, és a továbbiakban is jelentős mértékben hozzájárul a rádió működtetéséhez, fenntartásához.** Ezért az alapítvány egyik legfőbb feladatának azt tartja, hogy különböző pályázatokból, adományokból fedezni próbálja a rádió működtetéséhez szükséges anyagi háttérrel.

Ugyanakkor alapítványunk további célkitűzései között szerepel **a közösségi rádiózásnak mint műfajnak el- és megismertetése a törvényhozókkal, illetve a közvéleménnyel, a hallgatósággal.** Szintén nagyon fontosnak tartjuk az evangéliumi tanok, a keresztyén értékek terjesztését a modern audiovizuális eszközök segítségével, a fiatal és tehetséges újságírók, rádiósok, tévések szakmai és anyagi támogatását, egy modern könyvtár létrehozását, a közösségi rádiózás megismertetését célzó szakmai tanácskozások, rendezvények szervezését és támogatását, stb.

Céljaink megvalósítása érdekében az idén több rendezvény megszervezésére is vállalkoztunk. Szeptemberben fogjuk megrendezni a romániai magyar iskolarádiósok és diákújságírók első országos találkozóját. Mivel az iskolarádiózás a közösségi médiumok egyik igen fontos műfaja, hisz közösségformáló, népművelő, izléslakító szerepe nem elhanyagolható, fontosnak tartjuk, hogy a kétnapos rendezvényen minél több középiskolás diák részt vegyen, és a meghívott, elismert hazai és magyarországi előadók tudásuk átadásával segítsenek a diákoknak az említett műfajok felvirágoztatásában. Egy másik rendezvényünkre, a **Közösségi rádiózás jövője Romániában** címet viselő konferenciára szeptember végén kerül sor. A szakmai tanácskozás célja az, hogy a Romániában még mostohagyerekként kezelt, az audiovizuális törvények és a közvélemény által el nem ismert médiaműfajt népszerűsítsük, elfogadottá tegyük. A rendezvény meghívottjai a romániai magyar újságírók, rádiózás és tévézés jeles képviselői, főszerkesztők, szerkesztők, az előadók között pedig hazai és külföldi neves szakemberek szerepelnek.

Decemberben, az Agnus Rádió egyéves születésnapján pedig az Agnus Rádió Nyílt Napokat szeretnénk megszervezni, ahol mindenkinek lehetősége nyílna arra, hogy Kolozsvár (és Erdély) első magyar nyelvű közösségi rádiójának munkájába, stúdióiba betekintést nyerjen, és belekóstolhasson az adáskészítés, adásvezetés rejtelseibe. Ilyenképpen szeretnénk a hallgatóságot nemcsak érdekeltté, hanem érintetté is tenni, közelebb hozni rádiókhöz, éreztetni vele azt, hogy ő nemcsak hallgatója, hanem szerves része is a rádióknak.

Reméljük, hogy az Agnus Rádióról és az Agnus Média Alapítványról elmondottakkal sikerült Önöket meggyőznünk arról, hogy mindkettő milyen fontos szerepet játszik az erdélyi, illetve a kolozsvári magyar közösség életében, és hogy a továbbiakban is hatalmas szükség van rájuk. Azzal a kéréssel fordulunk Önökhöz, hogy amennyiben lehetőségük van rá, támogassák alapítványunkat és ezen keresztül Erdély és Kolozsvár első magyar nyelvű közösségi rádióját, hiszen sem a rádió, sem az alapítvány nem részesül semmiféle állami támogatásban. A magyarországi közalapítványok által biztosított támogatási lehetőségek és a piaci bevételeink pedig nem elegendők a rádió működtetéséhez. Lévén, hogy egy újonnan indult rádióról, illetve egy teljesen új, az itthoni hallgatók számára még idegen rádióműfajról van szó, és figyelembe véve a jelenlegi romániai gazdasági viszonyokat, pillanatnyilag nem számíthatunk arra, hogy hallgatóink elartsák a rádiót. Ugyanakkor meggyőződésünk, hogy 3-4 éven belül a rádió képes lesz saját lábán megállni, képes lesz az önfenntartásra. **De addig is működnünk kell!**

Az anyagi háttér hiánya a rádió fennmaradását veszélyezteti. A nagy nehézségek árán megszerzett műsorszórási engedélyt elveszíteni amiatt, hogy nem tudjuk biztosítani a működéshez szükséges anyagi háttérrel, annyit jelentene, mint felszámolni egy magyar nyelvű médiumot, lemondani egy magyar intézményről. Ez pedig nemcsak a jelenre, hanem a jövőre nézve is negatív hatással lenne, ugyanis azt a képzetet keltheti egyesekben, hogy az erdélyi magyarságnak nincs szüksége ilyen intézményekre, az erdélyi magyarság nem tudja

fenntartani saját médiumait. Ez pedig további folyamatokat generálna, ami rádió- és televízió-frekvenciák meg nem ítézésében csúcsosodhat ki, ez viszont rettenetes nagy veszteség lenne az erdélyi magyarság számára. (Itt szeretném megjegyezni, hogy az ortodox egyház és a neoprotestáns egyházak ma már Románia szinte minden nagyvárosában rendelkeznek rádióadókkal, míg a magyar történelmi egyházak csak a kolozsvári Agnus Rádió hullámhosszán rendelkeznek műsoridővel).

Mindezek ismeretében arra kérjük Önt/Önöket, hogy járuljanak hozzá Kolozsvár és Erdély első magyar nyelvű vallási-kulturális, közösségi rádióadójának fenntartásához, működéséhez. Bármilyen anyagi, szellemi segítségért hálásak vagyunk, és nem utolsósorban azért, ha bármilyen külföldi magyar (és nem csak) szervezet – amelyekkel Önök kapcsolatban állnak – címét, telefonszámát, e-mail címét eljuttatják alapítványunkhoz. Ugyanakkor olyan szervezetek elérhetőségei is érdekelnek, amelyek ilyen témában nyilvános pályázatokat írnak ki.

További bárminemű információ igényelhető alapítványunkról, rádióinkról a fejlécben megtalálható elérhetőségek bármelyikén.

Segítségüket előre is megköszönve,

Maradunk tisztelettel,

Csép Sándor, s.k.
Agnus Média Alapítvány
a Kuratórium elnöke

Adorjáni László, s.k.
Agnus Rádió
lelkész-igazgató

Szenkovics Dezső, s.k.
Agnus Média Alapítvány
ügyvezető igazgató

Kolozsvár, 2003. július 1.

Kedves Olvasó!

Az elmúlt negyedévben két könyvvel gyarapodott a *Bibliotheca Mikes International* gyűjteményünk.

- ♣ Tovább folytattuk a *kolozsvári filozófiai iskolához* tartozó bölcselek műveinek kiadását. Idén lesz 120. évfordulója annak, hogy megjelent Böhm Károly nagy rendszerének – *AZ EMBER ÉS VILÁGA* - első kötete. Ezen hatkötetes rendszer kiadását – terveink szerint - idén elkezdjük. A megértést elősegítendő áprilisban kiadtuk Bartók György Böhm Károlyról és rendszeréről 1925-ben írott monográfiáját, amelynek címe: *BÖHM KÁROLY*.
- ♣ Emellett elkezdük az *ÍGY ÍRTUNK MI* rovatunk mintájára a XX. századi nyugati magyar emigráns könyvkiadás elektronikus megjelentetését. Ennek keretében júniusban kiadtuk az 1980-ban az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem által kiadott *'NYUGATI MAGYAR KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA, 1980'* című költői antológiát, amelynek anyagát Kemenes Géfin László válogatta és szerkesztette.

A XX. századi nyugati magyar emigrációs sajtókiadványok bemutatását az *ÍGY ÍRTUNK MI* rovatban tovább bővítjük; a Hollandiai Mikes Kelemen Kör, Jöjjetek, Új Látóhatár, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, illetve az Irodalmi Újság mellé most felvesszük a *Katolikus Szemlét* is.

Ismét szeretnénk felhívni Kedves Olvasóink figyelmét arra, hogy a Hollandiai Mikes Kelemen Kör idei, 44. Tanulmányi Napok konferenciája szeptember 11-14. között a Mennorode Konferenciaközpontban (Elspeet, Hollandia) kerül megrendezésre. A Tanulmányi Napok témája:

ÚJ ATLANTISZ

~ JELENÜNK ÉS JÖVŐNK KULTÚRVILÁGAINK TÁVLATÁBAN ~

A Tanulmányi Napok részletes programfüzete, az előadók életrajza, illetve a jelentkezési lap a Hollandiai Mikes Kelemen Kör Tanulmányi Napok honlapjáról letölthető: <http://www.federatio.org/mikes3.html>. Minden Kedves Olvasónkat szeretettel várunk erre a konferenciára!

A Szerkesztőség

Hága, 2003. július 4.

Dear Reader,

In the past quarter we published two books within our collection *Bibliotheca Mikes International*.

- ♣ 120 years ago, in 1883 appeared the first volume of Károly Böhm's opus magnum '*MAN AND ITS WORLD*'. This event constitutes a milestone in the Hungarian spiritual life; it signals the birth of the first comprehensive and original Hungarian philosophical system. We intend to celebrate this anniversary with the publishing of the first volume of this six-volumes large opus magnum this year that will be followed by the others in the years to come. In order to facilitate the understanding of this great system we published in April the monograph on Károly Böhm and his oeuvre written in 1925 by György Bartók, entitled *BÖHM KÁROLY*.
- ♣ The second book constitutes the beginning of our book publishing activity in the field of the 20th century Hungarian book publishing in the West. We aim to focus primarily on those important oeuvres created by Hungarians living in the West and published in the West that are barely accessible to the people living in Eastern-Central-Europe. It is a great pleasure that we have launched this series in June with a book published in 1980 by the Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Protestant Academy for Hungarians in Europe [Switzerland]), entitled '*ANTHOLOGY OF HUNGARIAN POETS IN THE WEST, 1980*'. The content of the anthology was selected and edited by László Kemenes Géfin.

Until now we selected in our column '*HIGHLIGHTS FROM THE 20th CENTURY HUNGARIAN PRESS IN THE WEST*' writings from the publications of the Hollandiai Mikes Kelemen Kör (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands), *Jöjjetek* (Come), *Új Látóhatár* (New Horizon), Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Protestant Academy for Hungarians in Europe), and *Irodalmi Újság* (Literary Journal) respectively; we are now broadening the coverage with the *Katolikus Szemle* (Catholic Review).

We kindly remind our Dear Readers that the Hollandiai Mikes Kelemen Kör (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) will hold its 44th annual Study Week conference in Elspeet, the Netherlands between 11 and 14 September 2003. The title is:

NEW ATLANTIS

~ Our Present and Future in the Perspective of Our Cultures ~

The program-booklet, CVs of the speakers, and the application form (all in Hungarian) can be downloaded from the site of the Study Week (<http://www.federatio.org/mikes3.html>). We welcome all our Dear Readers to this conference!

The Editors

The Hague, July 4, 2003

Olvasók fóruma / Readers' Forum

Gondolatok az „Európa szép királynő” tanulmány alapján

Tóth Miklós *'Európa szép királynő'* című írása az európai egyesülés olyan perspektíváiról szól, amiről a napi politikában sajnos nagyon ritkán hallunk. Hazánkban, Magyarországon a kérdés egyik leglényegesebbnek tekintett részét – a csatlakozás gazdasági aspektusát tekintették és tekintik ma is elsődleges vitatémának. Az elmúlt 13 év változásai alatt folyamatos várakozásban voltunk. Elsődlegesen vártuk, hogy a mindennapi gazdasági gondjaink megoldódjanak. Vártuk, majd élveztük a szabadság, a szabad mozgás lehetőségét. De talán mindezek mögött legjobban azt vártuk, hogy Európa „európaisága” elérjen hozzánk is.

A kultúrvilág melynek részesei és létrehozói voltunk és amely különböző korokban mindig körülött minket, de gyakrabban voltunk a végvonalában, mint a magjában most ismét kihíhást intéz felénk. A „keleti” országok képesek lesznek-e megtanulni „nyugati” módon gondolkodni? Képesek-e élni a lehetőségekkel és ismét szerves építőivé válni egy európai kultúrvilágnak avagy csak a követők és a nézelődők táborába kerülnek?

A közelmúlt itt Magyarországon gyakran szembesített azzal, hogy ez az idő nem volt elég, hogy a „piszkos, gatyás, bamba” társak építőkké váljanak. „Keletiség, zsandár, alázat” - így jellemezte 1912-ben Ady Endre hazáját. Utalt ezzel a polgári erkölcs fájdalmas hiányára, a félfudális nagybirtokrendszer továbbélésére, a hatalmi ágak összefonódására, a polgári intézményrendszer csökevényességére. Sajnos ma is gyakran jellemezhetnénk Ady szavaival hazánkat. A hatalom mindenhol korrumpál, de amíg nyugaton ez erkölcsileg minden szinten elítéltetik, addig Magyarországon ez még a politikai vezetőket sem készíti visszavonulásra. Igazolással a „piac törvényeire” hivatkoznak, melyet „nem szabad regulálni” azért, hogy kiterjeszthesse önmagát. Valóban az erkölcsösség, morál, méltóság piacidegen fogalmak.

Goethe már a Vándorévekben megjegyzi, hogy kereskedelem mozgalmassága, a papírpénz suhogása a más adósság törlesztésére felvett újabb adósságok nyomás alatt tartottak egy fiatalembert. Ez az előrehaladó dinamika nem fékezhető meg és elkerülhetetlenül kihat az emberek közötti kapcsolatokra, sőt még az erkölcsiségre és az etikára is.

De éppen a nyugat mutat példát arról, hogy nem szabad a piacot csupán célnak tekinteni, legyen inkább eszköz, melynek kialakításáról és felhasználásáról a benne cselekvő felek döntenek. A piac közvetíti a benne résztvevők magatartásáról egyfajta logikát, amely később visszahat szokásainkra és a társadalmunk erkölcsösségére. Olyan magyar társadalommal kell visszatérnünk a maghoz, ami a későbbiekben is annak szerves részévé emelhet. Ehhez pedig elengedhetetlen és elkerülhetetlen a keresztyénység alapeszméit ismét megfontolni.

Másrészt észre kell vennünk azokat az értékeinket, amiket gyakran öntudatlanul viszünk magunkkal. Azokat az értékeket, amikkel újra építőivé válhatunk annak a kultúrvilágnak ahová tartozunk. Nyugat-Európa gondolkodói a reneszánsz óta a minőség megszállottjai voltak. A kapitalizmus tömegtermelése, tömegtájékoztatása, tömegkultúrája azonban egyre inkább háttérbe szorította (és szorítja) a minőségi gondolkodást és a mennyiségre koncentráló gondolkodásnak kedvez. A globalizáció tovább fokozza a polgári öntudatot pusztító mennyiségi gondolkodás egyeduralmát. Véget vet a nemzetben való gondolkodás anakronizmusának és mindenfajta provincializmusnak és elhomályosítja a polgári öntudat forrását és termékét az ént. A közösséghez tartozás tudata leginkább már csak a tömegrendezvényeken és diszkótársaságban lel magára.

Nálunk a polgári elmaradottság nemcsak az értékek kialakulását késleltette, hanem a elsatnyulás sem érte el a nyugati fejlődés színvonalát. Kelet-Európa és a Magyarság művészei mélyen átéltek, hogy sorsuk elválaszthatatlan a nemzeti közösségük sorsával. Ez a tudás alkotói szempontból Homérosz óta gyümölcsöző forrás és ezt minden lehetőség szerint meg kell tartani. Ez a tudás új élményt vihet a „nyugati” polgár életébe is. Jó lenne ha a következő 13 év ennek a jegyében telne. Így talán Európa kapuinak kitérésével szemben ma még szkeptikus európaiak így szívesebben várnának. Adynak még rendszeresen Párizsba kellett menekülnie, hogy erőt szívjon a „keletesség” elleni harcához. Nekünk már nem kell Párizsig menni. Bebocsátattunk a kapun, de egyelőre még csak az idegen nézelődőhöz hasonlítunk és nem tenni akaró és tenni tudó emberekhez.

Paulik Sándor
Budapest

Szerzőink / Our authors**BORBOLA, János**

Fogorvos, 1976 óta Hollandiában él.

Dentist, living since 1976 in the Netherlands.

CSORBA, László

1998 óta a Római Magyar Akadémia tudományos igazgatója. A történelemtudomány kandidátusa (1989). Fő kutatási területe az úkori magyar művelődés- és egyházpolitika története, a magyar-olasz kapcsolatok története.

Since 1998 he is the scientific director of the Hungarian Academy of Rome. Holds a Ph.D.-degree in history (1989). Areas of interest: history of the Hungarian cultural and ecclesiastical policy in modern times, history of Hungarian - Italian relations.

FARKAS, Flórián

Okleveles villamosmérnök, MBA. IT és menedzsment konzultáns. 1992 óta Hollandiában él.

Electric engineer, MBA. IT and management consultant. Living in the Netherlands since 1992.

GÖMÖRI, György

1956 óta él Angliában (1956-ban a forradalom alatt az 'Egyetemi ifjúság' című lapot szerkesztette). 32 évig tanított a Cambridge-i Egyetemen lengyel és magyar irodalmat. Jelenleg a Darwin College Emeritus Fellow-ja. Magyarul és angolul publikál.

Living in England since 1956 (during the revolution in 1956 he was editor of the 'Egyetemi ifjúság' newspaper). Taught Polish and Hungarian literature at the University of Cambridge for 32 years. At present he is Emeritus Fellow of Darwin College. Publishes in Hungarian and English.

MARISKA, Zoltán

1979-ben magyar-országi középiskolai tanári diplomát a szegedi József Attila Tudományegyetemen, majd a 1985-ben a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetemen filozófiai szakán - summa cum laude - oklevelet szerzett. 1986 óta a Miskolci Egyetem Filozófiatörténeti Tanszékének docense; kandidátus, PhD-fokozattal rendelkezik. Kutatási területei: a magyar filozófia története, illetve a filozófiai antropológia.

Holds a Hungarian-Russian master degree from the József Attila University of Szeged (1979) and also a master degree - with summa cum laude - in philosophy from the Eötvös Lóránd University of Budapest (1985). Since 1986 he is professor at the University of Miskolc (Department of History of Philosophy); holds a Ph.D.-degree. Areas of interest: history of Hungarian philosophy and philosophical anthropology.

NÉMETH, Pál

Református lelkész, iszlám szakértő. Tanulmányait a Budapesti Református Theológiai Akadémián és az ELTE Bölcsészettudományi Karán 'sémi filológia és arab' szakon végezte. 1979-től két évig a Damaszkuszi Egyetemen arab nyelvet és irodalmat, majd iszlám vallásjogot és filozófiát hallgatott. A szír-ortodox egyház kolostori iskolájában egyházi szír nyelvet és irodalmat tanult. Budapesten él.

Reformed minister, Islam expert. Studied at the Reformed Theological Academy in Budapest, and Semitic philology and Arabic language at the Eötvös Lóránd University in Budapest. Then he studied Arabic language and literature, Islamic religious law and philosophy at the University of Damascus. Next to this he studied ecclesiastic Syrian language and literature at the monastic schools of the Syrian Orthodox Church. Living in Budapest.

Szerkesztőség / Editors

FARKAS, Flórián	Hága, Hollandia	/	The Hague, Holland
KIBÉDI VARGA, Áron	Amszterdam, Hollandia	/	Amsterdam, Holland
TÓTH, Miklós	Hága, Hollandia	/	The Hague, Holland

Titkár / Secretary

CSANÁDY, Ágnes	Hága, Hollandia	/	The Hague, Holland
-----------------------	-----------------	---	--------------------

MARISKA, Zoltán : Filozófussors - Magyarországon

*****

Az írás alapötlete valahol Székelyföldön, egy esős augusztusi napon született. Szerzője nem tudott kirándulni a Görgényi havasokba, így kihasználva az időt, leírta saját gondolatait a magyar filozófia történetét feldolgozó új monográfia egy bizonyos fejezetével kapcsolatban. Ebben a fejezetben, illetve egy korábban megjelent tanulmányban Bartók György magyar filozófus életművéről hibás, inadékvát interpretáció olvasható, jelen írás szerzője az ott olvasható megállapításokkal vitatkozik.

Álláspontja szerint először is a magyar filozófiáról még nem lehet összefoglaló történeti monográfiát írni, hiszen bizonyos szerzők életműve nincs még megfelelőképpen feldolgozva. Ide tartozik Bartók is. Ma még nem tudunk sokkal többet mondani a korábbi monográfiák szerzőinél, ugyanazok az értékelésbeli hibák, sztereotípiák érvényesülnek a mai írásokban is. A Bartókra vonatkozó téves tézisek életrajzilag hibás adatok, felületes megállapítások, elhibázott értékelések bemutatása során nagy figyelmet fordít a szerző arra a furcsa megállapításra, hogy Bartók elfelejtett filozófus lenne. Összehasonlítja két korábbi szerző Hanák Tibor és Sándor Pál idevonatkozó megállapításait, személetbeli különbségeket fogalmaz meg a két szerző interpretációiban. (Hanák: Elfelejtett reneszánsz; Sándor Pál: A magyar filozófia története) A szerző alapvető tévedésnek tartja, hogy Bartók egyszerűen csak Böhm követője lenne, hogy ugyanazt a filozófiát mondja, mint mestere.

Nem tartja helyesnek továbbá, hogy Bartók életműve „neokantiánus szellemfilozófiai rendszer” lenne, Bartók filozófiai antropológiát adott. Az írás összehasonlítja Böhm és Bartók életművének lényeges tendenciáit, filozófiai programjukat, megfogalmazza a két elmélet döntő különbségeit. Mindkét filozófiai elméletben fontos szerepet játszik a szellem fogalma, de teljesen más tartalmakkal. Bartók elméletében jelen van a hegeli hagyomány, Böhm elméletében nincs jelen. Álláspontja szerint a rendszer filozófiai fogalmai is egészen más természetű Bartóknál, mint Böhménél. Összegésképpen amit a bírált koncepció „következetlenségnek” nevez Bartóknál, az valójában következetesség - saját programjának megfelelően. Csak ismerni kell Bartók programját.

*****

“Sok régi művész csodálkozna, hogy mi lett belőle, amióta meghalt.”

(Egry József)

1. „Mit tudunk a magyar filozófiai hagyományról, és mit kellene megtudni még róla?” (Új válasz egy körkérdésre)

Egyre többet, de még sok mindent. Talán így lehetne frappánsan válaszolni a Magyar Tudomány körinterjújának egyik kérdésére.¹ E cikk szerzője néhány hónappal korábban már megfogalmazta saját válaszait a körinterjú kérdéseire, a helyzet azonban megváltozott. Kiderült ugyanis, hogy a körinterjú sajátos aktualitással bír, lényegében egy azóta megjelent, a magyar filozófia egészét átfogó, háromkötetesre tervezett történeti monográfia első kötetének számára hivatott előkészíteni a terepet, egyengetni hivatott a monográfia útját.² Akkor még nem tudván a nyomdakész állapotban levő kötetről, nagyjából mégis a következő gondolatossággal bíró választ adtam: Bármennyire is fontos eredmények születtek az elmúlt években a magyar filozófia történetének kutatása terén, még nem jött el az összegzés ideje, minden összegző kísérlet elsietett vállalkozás. Meg kell várni, míg a résztémák kutatói eredményeiket közzé teszik, hiszen még a felhalmozás időszakában vagyunk. Konferenciákra, összegző tanulmánykötetekre, vitákra van szükség. Nem szabad megijedni a vitáktól, hiszen nem feltétlenül okozhat konfrontációt is egyúttal, ha egy-egy szakmai kérdést elvben másként ítélnék meg a témák kutatói. (Nagyon is kérdéses, hogy a magyar filozófia témakörének egészét átfogó monográfia mennyivel tudna *most* többet nyújtani akár Hanák Tibor, akár pedig Sándor Pál vállalkozásánál. Különösen akkor, ha elmarad az egyes résztémák kutatóival folytatott egyeztetés, s következőképpen az egyes szerzői életművek megítélésénél ugyanazok a sablonszerű megoldások, klisék és izmusok érvényesülnek, mint a korábbi vállalkozásokban.)

Könnyű belátni, hogy az új vállalkozás szellemiségével gyökeresen ellentétes véleményt szerzője kénytelen volt visszavonni, miután tudomást szerzett a monográfiáról. Megmaradt viszont a bizonyítás kényszere, valahogyan igazolni illik az írásban elküldött, de nyomtatásban meg nem jelent nézetet. Összegésképpen: annak tudatában, hogy azóta megjelent a monográfia, milyen érveket lehet felsorakoztatni az egyébként levegőben lógó állítás mellett, ha nyomatékosan nem magáról a

¹ Magyar Tudomány, 2000. 8. (981-1026)

² Hell-Lendvai-Perecz: Magyar filozófia a XX. Században. Első rész. Áron Kiadó, Bp. 2000.

maga a Portrévázlat sugallja az értékelést: Bartók írásaival megmértetik – és könnyűnek találtatik. Az elfelejtésre utaló célzás például megfelelő szövegekörnyezetben jelenthetné azt is, hogy most már aztán jusson eszünkbe Bartók s legyünk szívesek innentől kezdve egyáltalán olvasni Bartókot, különben sohasem lesz megbízható értékelésünk filozófiájáról és művelődéstörténeti jelentőségéről! Egy írástudó számára egyébként is nem a bíráló, hanem az agyonhallgatás számít igazságtalan büntetésnek. A Portrévázlat azonban egyszerűen a felejtés legalizálását sugallja. Idézet belőle: „Meglehet, neokantiánus ihlettségű szellemfilozófiai rendszerét (sic!) a magyar filozófia szervezettebb fejlődése esetén elfeledtük volna. Így viszont meg sem ismerhettük. Meg kell hát ismernünk, hogy azért kell egy filozófiai életművet, egy szerzőt megismernie, hogy utána elfelejthesse. Hogy joga legyen elfelejteni? Kipipálva egy feladat, elolvastunk valamit egy életműből, ennyi elég is, jöhet a következő szerző? Megcselekedtük, amit megkövetelt a haza, mehetünk haza?”⁵

Ha belegondol bárki, hogy egy több száz bibliográfiai tételből álló életmű kapja ezt a meglehetősen nagyvonalú összegzést, valószínűleg az ő lelkét is ugyanaz az őszinte csodálkozás tölti el, mint jelen sorok íróját. A fél kettes poén azonban egy másik olvasattal is bír. Egy portrévázlat elvben ugyanis hiteles, megbízható és összegző értékelést hivatott adni a mindenkori szerzőről. A mi Portrévázlatunk is sugallhatja, hogy a T. olvasó olvashatja Bartókot, ameddig akarja, nem érdemes azonban eltérni az itt felvázolt, szakmailag hiteles, általános értékelési elvektől. (Azaz Bartók például megmarad neokantiánus ihlettségű szellemfilozófusnak.) S ez az igazi gond, hiszen az 1991-es Uniós tanulmány a maga eszmeiségében manifesztálódik egy 2000-ben megjelent, a magyar filozófia egészét feldolgozó monográfiában. Többről van tehát szó, mint egyszerű szemléletbeli vitáról. Ki kell mondani, - hiszen aktualitása van – hibás, torz, inadekvát Bartók-fejezet jelent meg a monográfiában.

Nietzsche szerint a filozófiával való foglalatosság tulajdonképpen célja az értékteremtő szellemiség, a Filozófus személyiségének megismerése. Adódik a következtetés: módszertanilag elhibázott az az általánosan érvényesülő gyakorlat, mely a Filozófusok szövegeinek tanulmányozása során nem akarja megérteni a szellem emberének a lelkét – vagy ahogy Nietzsche mondaná – a morálját. A filozófia tehát nehezen tűri, ha a nevében fellépő írástudókat a mindenkori olvasó úgy tanulmányozza, hogy néhány életrajzi adat, életútra vonatkozó tény ismeretében lát neki az adott filozófiai szövegek tanulmányozásának. Két szempontból feltétlenül. Először is fordítva kellene. Nem az alkotó személyétől a szövegekig, hanem a szövegektől az alkotó személyiség felé mutat a foglalatosság helyes irányultsága. Másodsor pedig szükségképpen szegényes információmennyiség áll így rendelkezésre mind az alkotó személyiségére, mind pedig írásaira vonatkozóan. Hiszen feleslegesnek látszik még egyszer, újra magával az alkotóval foglalkozni, s valamilyen összegző értékelés feleslegesnek tudja láttatni új értékek keresését az életmű szövegeiben. Tanulmányozni a szerzőt tulajdonképpen nem más, mint félúton abbahagyni szövegei olvasását. (Mint az egyszeri ember, aki hetenöt forintjának számlálását hatvanegynél abbahagyja, mondván, ha eddig megvolt, megvan ezután is.) Ha az imént vázolt rossz gyakorlat érvényesül a filozófia világában, a klasszikus szerzők jóval nagyobb védeltséget élveznek e téren, mint – mondjuk – a magyar nyelven, a filozófia nevében fellépő szerzők. Őket ugyanis még lehet főlényeskedve, lekezelően, a „rosszpontjaikat” összeszedve bemutatni – citátumokkal „igazolni” az interpretátor preconcepcióját.

3. „Egy szerény filozófus emlékére”

Bartók halála után néhány hónappal Tamás Gáspár Miklós néhány soros nekrológgal búcsúzott – ahogy ő nevezte – a szerény filozófustól.⁶ A Portrévázlat átveszi ugyan ezt a titulust, de a nekrológ és a Portrévázlat szövegén mást kell értenünk. Nyilván más műfaj és más koncepció, az egyik tudományos-közéleti nekrológ, a másik elemző-interpretáló tanulmány, azaz portrévázlat. Mégis a néhány soros nekrológ olyan következtetésekre jogosít, melyekről a Portrévázlat nem akar tudni. A nekrológ hangvétele másnak is feltűnt. Mindenekelőtt Gaál György minősíti „szokatlanul meleg hangvételűnek”.⁷ Valószínűleg nem felejtette el, hogy a negyvenes évek második felében milyen durva és sértő módon számoltak le a kolozsvári iskola szellemiségével Kolozsváron. Gondoljunk csak Gaál Gábor publicisztikájában az idevonatkozó kritikai megjegyzésekre!⁸

TGM nekrológjából egyértelműen kiderül, hogy a nekrológ nem tekinti automatikusan filozófusnak azt, aki filozófiával foglalkozik. Szövegszerűen Bartókot gondolkodói teljesítménye alapján az európai középmezőnyhöz tartozónak gondolja, nevét együtt emlegeti Volkelt, Dessoir, Eucken és Spranger nevével. Hozzáteszi még, hogy talán vannak a hazai

⁵ A Portrévázlat és a monográfia Bartók-fejezetének valószínűsíthető szerzője igencsak kedveli a kötelességszerű feladatok teljesítését lezáró slusszpoént. A Bartók-fejezet lezáró mondata így hangzik: „Mivel (Bartók) következetes gondolkodó, éppen e sajátos következetessége folytán lesz következtelen.”

⁶ Tamás Gáspár Miklós: Egy szerény filozófus emlékére. Korunk, 1971. 5.

⁷ Gaál György: Málnási Bartók György. in. Akik jó bizonyosságot nyertek. A kolozsvári Református Theológia tanárai 1895-1948. Kolozsvár, 1996. (169.o.)

⁸ Gaál Gábor: Válogatott írások I-III. Budapest, 1964.

filozófiai életben is fényesebb nevek, mint az övé. A Portrévázlat ez utóbbi gondolatot veszi csak észre, s rögtön Böhmre gondol, mint fényesebb névre. Egyrészt eltűnik a „megmérettetés kettős szintje” (európai és magyar), másrészt nem válnak el a hermeneutikai és a hatástörténeti szempontok. Egy elmélet intellektuális színvonalának nem döntő mércéje annak társadalmi fogadtatása. S hogy Böhm neve „fényesebb név”, az nagy mértékben épp Bartóknak köszönhető.

Akár egyet is lehet érteni az alábbi ítélkező mondattal: „Nem volt mesteréhez, Böhm Károlyhoz hasonló formátumú gondolkodó” (40.o.). Biztosan nem löverseny ez, de mi van akkor, ha a két leírt elméletet összevetve (Bartók esetében nem a Portrévázlat interpretációjára szorítkozva) filozófiai-hermeneutikai szempontból igényesebbnek látszik a gyorsan Tanítványnak nevezett Bartók gondolkodói teljesítménye? Logikailag ez is „benne van”. Mindenesetre TGM szerint is Bartók az európai szellemi-filozófiai közeget ért el szerény, de igazi filozófusi értékeket felmutató eredményeket, s így több mint feltűnő, hogy mennyire nincs utóhatása hazai viszonyaink között. S ráadásul szó sincs semmiféle ítélkező summázatról. Olvasni kéne Bartókot, hogy világos legyen: úgynevezett szerénysége finoman fogalmazva nem az egykori (mai?) szellemi-filozófiai közélet színvonalához viszonyítva szerény. S hogy ki a filozófus, mit lehet kezdeni egy régi elmélettel, hogyan olvassunk régi filozófusokat (ha magyarok is), ezeket a kérdéseket csak az akár a Bartók-ügyön is túlmutató szakmai viták révén lehetne tisztázni.

Óhatatlanul kikívánczik még egy gondolat. Időnként eszünkbe jut arról vitatkozni, hogy volt-e (van-e) magyar filozófia, s ilyenkor megszólalnak a magyar filozófiai közélet meghatározó egyéniségei is, sőt elsősorban ők. A magyar filozófiai múlt státuszáról, a hajdanvolt filozófiai kultúra értékeiről nem feltétlenül őket kellene kifagztatni, mellettük a kutatók is megszólalhatnak – nagyobb nyomatékkal. Ők legalább biztosan nem vonják kétségbe a hazai filozófia kultúrtörténeti létezését.

Meglátásom szerint már a kérdésfeltevés is rossz, hogy ti. van-e (nemzeti) magyar filozófia? Mert ugye erre kétféle válasz születhet, vagy igen, vagy nem, azaz nincs. Pedig hogyan lenne magyar filozófia, ha voltak magyar teoretikusok és volt filozófiai közélet hazánkban! Maga a filozófia azonban nem vezethető le semmilyen nemzeti sajátosságból, a nemzeti sajátosság nem bírhat tartalmi relevanciával. Egy filozófián kívüli szempontot ajánlanék a T. olvasó szíves figyelmébe. A „mi kis nép vagyunk” ideológiájából következik, hogy szeretjük dokumentálni jelenlétünket az emberiség összes nagy színpadán, a politika, a kultúra, a tudomány, a sport stb. terén. Büszkék vagyunk magyar Nobel-díjasainkra, s arra, hogy New York polgármestere magyar származású. S most mindegy, hogy más népek is hasonlóan gondolkodnak. Jelen vagyunk a foci BEK-döntőn, mert a partjelző (vagy a masszőr sógora) magyar származású. S miért lenne az öngazolás általános tendenciája alól a filozófia kivétel? S ha tudjuk, hogy a „magyar filozófia” terminus nem rejt tartalmi kérdéseket (mert nem rejthet), miért baj, hogy ilyen terminussal jelöljük múltunk filozófiai közéletét és bizonyos teoretikusok életművét – összefoglaló értelemben?

Visszatérve a nekrológhoz, nem igazán világos, hogy mit is kell azon értenünk, hogy Bartók nem annyira nagyságot keresett a filozófiában, hanem igazságot. Ahogyan Schopenhauer is tette, s Nietzsche pont ezért tekintette őt mesterének. A különbségtétel minden bizonnyal a vállalt tanítványi szerepkörével függ össze, melyről lesz még szó. A nekrológ szerzője tudja, hogy Bartóknál a tanítvány szó messze nem azonosítható az epigonnal (Bartókról azonban kevés pusztán annyit mondani, hogy nem volt Böhm ismételtetője. Ehhez azonban tudni kéne, hogy mit is mondott valójában filozófia címszó alatt Böhm Károly.) Tudatosítani kellene, hogy a nekrológ által leírt filozófiai hagyomány Kibédi Varga Sándor (és mások) nevével napjainkhoz közelít, s noha a nekrológ eme hagyományt mint eszmetörténeti, filológiai tényt írja le, egyáltalán nem biztos – hiszen a nekrológ is „talánokban fogalmaz” -, hogy pusztán eszmetörténeti tényről, s nem egy napjainkig ható filozófiai hagyományról van szó. Egyébként, ha pusztán eszmetörténeti, filológiai tényről lenne szó, az sem lenne kevés. Hiszen akkor meg lehetne kérdezni, hogy a magyar filozófiai kultúra milyen más múltbeli meghatározó egyénisége (csak a példa kedvéért: Kornis, Pauler, Brandenstein – vagy akár Lukács) által képviselt filozófia ad ihletet manapság új vívmányok elérésére.

Mindenesetre TGM sohasem mondta vagy sugallta, hogy az ő Bartók-értékelése tiszta. Néhány értékelő megjegyzését feltételezőként fogalmazza meg, és senkit nem akar Bartók olvasásáról lebeszélni. Az általa emlegetett Meinong és Husserl – a megfogalmazásból is kitűnik – inkább Böhm kapcsán említhető, Bartók sokkal inkább Schellerrel hozható ugyanilyen előfutárságot sejtető filozófiatörténeti összefüggésbe. Továbbá a nekrológban emlegetett metafizikai és ontológiai hagyomány mellé nyugodt szívvel felírható a filozófiai antropológia hagyománya, amely mint kurrens irányzat, komoly inspirációt jelentett Bartók számára. A nekrológ végül is róla szól, nem Böhmről. Végezetül pedig a nekrológ kellőképpen érzékelteti a philosophia perennisben hívő írástudó azon erényét, hogy szellemének tisztaságát nem zavarta meg a kor, amelyben élt. Ahogy írja: nem volt cinkos az „írástudók árulásában”, még csak néma sem maradt ugyanis. Valószínűleg itt elsősorban a Faj. Nép. Nemzet (1940) című írására asszociálhatunk, mely nagyon is tisztességes és egyedülálló állásfoglalás egy bizonyos történelmi szituációban és kényes kérdésekben.

4. „Hanák Tibor elemzése vázlatosabb ugyan, ám lényegileg helyes összefoglalást nyújt” (41.o.)

Ellenpontozásul álljon itt a Sándor Pál-féle vállalkozásra vonatkozó idézet: „Sándor Pál hosszabb áttekintése tárgyi tévedésektől terhes s alapvetően inadekvátan közelít az életműhöz, értékelése politikai szempontú ítélezésben merül ki.” (lásd ugyanott)

A magyar filozófia történetével foglalkozó írásokban a dolgok logikája folytán gyakran kerül egymás mellé Hanák Tibor és Sándor Pál neve.⁹ Úgy általában konszenzus van a téren, hogy Sándor Pál szellemi bűvészmutatványt hajt végre, amikor szélsőségesen ideologizáló, egyoldalú (marxista) felfogásban majdnem ezer oldalon azt bizonygatja, hogy voltaképpen nincs is, amiről ír (t.i. magyar filozófia); míg Hanák Tibor úttörő jelentőségű vállalkozása nyomán feltárulhatnak a magyar filozófia rejtett, elfeledett értékei.

Minden tisztelem Hanák Tibornak, de az a helyzet, hogy idővel megtanulja az ember helyesen olvasni Sándor Pál sokat kritizált, felfogásáért joggal bíralt könyvét. S most kifejezetten nem a két monográfia egészéről, hanem – ahogy ez a Portrévázlatból idézetekből is nyilvánvaló – a monográfiák Bartók-fejezeteiről van szó. Nem árt tehát egy kicsit közelebről megnézni, mi a tényleges helyzet, a két interpretáció összevetése milyen következtetéseket tesz indokolttá.

A Portrévázlat minden bizonnyal Hanák Tibortól veszi át azt a kritikai megállapítást, hogy Bartók „nem alkot formális rendszert”.¹⁰ Mellesleg a Hanák-könyvben amolyan bevezetőnek szánt gondolat a Portrévázlatban nagyobb nyomatékot kap („hiába keressük a rendszert Bartóknál, nem találjuk; csak beszél róla, de nem írja le; rendszere virtuális marad” stb.) Sándor Pál viszont „ritka következetességről” (értsd: szisztematikus munkálkodásról) beszél Bartók kapcsán. Nehéz lenne ugyan megmagyarázni, hogy Sándor Pál miért az Etika címszó alatt ír Bartók elsősorban nem etikai-erkölcsfilozófiai műveiről. Hiszen az etikatörténeti monográfiákat említi, s nem ír az elméletképző-erkölcsfilozófiai művéről, *Az erkölcsi érték filozófiájáról*. Más oldalról éppen Bartók tesz hangsúlyos különbséget etika és erkölcsfilozófia között.¹¹ Sándor Pál meg akarja érteni Bartókot, joggal ír Bartók ritka következetes alkotó módszeréről, s főleg nem kér tőle számon semmilyen kidolgozatlan tudott filozófiai rendszert.

A Portrévázlat szerint a Hanák-könyv Bartók interpretációja adekvát, lényegében helyes elemzés, ellentétben Sándor Pál inadekvát, ideologizáló, politikai megjegyzésekkel tarkított Bartók-interpretációjával.(41.o.) Szó sincs Sándor Pál könyvének, a könyv szellemiségének valamilyen értelemben vett apológiájáról, még egyszer és nyomatékosan, pusztán a Bartók-interpretációk összevetése mutat egészen más eredményt, mint ahogyan azt a Portrévázlat mondja. Először is Sándor Pál 12 oldalt szentel könyvében Bartók filozófiájának, Hanák Tibor az általa összeállított bibliográfiájával sem biztosít 5 oldalnál többet Bartóknak. Sándor Pál főszövegében 13 Bartók-írást utal, Hanák Tibor a bibliográfián kívül mindössze 3 Bartók-szöveget szerepeltet. Sándor Pál megfogalmazza Bartók alapvető etikai (erkölcsfilozófiai?) érdeklődését, ír Bartók filozófiatörténeti munkáinak elméletformáló-előkészítő jelentőségéről (lásd ritka alkotói következetességére vonatkozó megállapításait). Pontosan látja, hogy Bartók organikus felépülő filozófiai rendszert akart létrehozni – hogy sikerült-e neki, arról később! Tud a két világháború közötti időszak alatt íródott akadémiai tanulmányok jelentőségéről, s megfelelő arányérzékkel mutatja be nemcsak az akadémiai tanulmányokat, hanem a Bartók-életmű legfontosabb produktumát, a legtöbb szó ugyanis a bölseleti antropológiáról esik Sándor Pálnál, Bartók *Ember és Élet* című műve kapcsán.

Ugyanakkor jó arányérzékkel készült, kifejezetten értő Bartók-interpretációt írt Sándor Pál. Egyszer utal ugyan Leninre, s egyszer Gobineau-t is említi, de szövegszerűen és Sándor Pált ismerve ezek nem túl fontos megjegyzések. Semmiféle zavaró ideologikus-politikai felhang nincs az interpretációban. Ellenkezőleg. Sándor Pál kifejezetten sajnálkozik, hogy Bartók a háború után nem folytathatta (okait persze nem említi) filozófiai tevékenységét.

Szeretném megjegyezni, hogy számomra is szemléletformáló olvasmányélmény volt annak idején Hanák Tibor Elfelejtett reneszánsza. A könyv legfőbb erényét ma is abban látom, amiért szerintem a mű íródott: a magyar filozófia szisztematikus kutatására ösztönöz – ellenállhatatlan erővel. Ugyanakkor szakmai szempontból igencsak vitatható téziseket tartalmaz, melyeket ma már nem illene szó nélkül elfogadni csak azért, mert Hanák Tibor szimpatikus vállalkozása ideológiai szempontból kikezdetlen. Ezt – szerintem – ő is elutasítaná.

Hanák is ír Bartók antropológiájáról, de szerinte a kor ilyen irányú legjelentősebb vállalkozása Brandenstein Béla nevéhez kötődik. Lehet, hogy igaza van, lehet, hogy nem. Mindenesetre zavaró mozzanat a meglátásom szerint teljesen más koncepciójú Brandenstein-könyv illetően emlegetése. Hanák interpretációjának kulcsfogalmai a *három önérték* (nem maga az önérték fogalma, hanem a megnevezett három önérték – s szerinte a három önérték vizsgálata a filozófia feladata), az *eszme* és a *szellem*, valamint az *ismeretelmélet*. *A filozófia lényegében* Bartók nem így határozza meg a filozófia feladatát, az eszme és a szellem mellé fel kellene sorakoztatni az akadémiai tanulmányok kulcsfogalmait, legalább a rendszer fogalmát, melyet Hanák

⁹ Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz* Bécs, 1981.

Sándor Pál: *A magyar filozófia története I-II. 1900-1945*. Magvető. Budapest, 1973.

¹⁰ Hanák: id. m. 85.

Portrévázlat 30.o.

¹¹ Málnási Bartók György: *Az erkölcsi érték filozófiája*. Kolozsvár, 1942. (2. kiadás) 46.o.

nem is említ, legfeljebb véletlenül. Továbbá több figyelmet érdemelt volna az általa is használt *ismeretelméleti metafizika* terminus, adekvátabb lenne Bartók filozófiájához, mint önmagában az ismeretelmélet megjelölés.

Az úgynevezett akadémiai tanulmányokat Sándor Pál amolyan előkészítő munkálatoknak tudja, melyek lehetővé teszik az antropológia és a filozófiai rendszer kidolgozását. Tökéletesen igaza van, viszont Hanák erről nem tud. Ami a tárgyi tévedéseket illeti, abból tényleg van egy-kettő. Sándor Pál nem közli Bartók halálának dátumát, ami érthető is, hiszen 1973-ban jelent meg a könyve, s a nyomdai átfutás ideje talán magyarázat, hogy nem tud az 1970-es halálesetről. Végül is egy egyszerű halálhír jelent meg akkortájt a Népszabadságban. De Bartók természetesen nem 1896-ban született, hanem 1882-ben.¹² Továbbá két akadémiai tanulmány dátuma sem pontos: *Az „Eszme” filozófiai vizsgálata* nem 1929-ben, hanem 1930-ban jelent meg; *A lét bölcséleti problémája* nem 1926-os, hanem 1936-os. Más tárgyi tévedés nincs a monográfia Bartók-fejezetében.

Ami pedig a Hanák könyv idevonatkozó „tárgyi tévedéseit” illeti, Bartókot nem 1949-ben nyugdíjazták, az Akadémia átszervezésének évében, hanem 1945-ben, amikor az Akadémia rendes tagja lett.¹³ Ha már itt tartunk, Bartók külföldi tanulmányútja során nemcsak Heidelbergben és Lipcsében, hanem Berlinben is tanult. *Erdélyi János gondolkodása* nem 1914-es, hanem 1915-ös írás. *A metaphysica célja és útjai* nem Pápán jelent meg, hanem Budapesten (Akadémiai Értekezések IV. 12.), *Descartes sorsa Magyarországon* a Szellem és Élet folyóiratban jelent meg először. Nagyon érdekes, hogy Bartók sok vallásos (talán vallástörténeti?) és irodalmi (sic!) művet írt – Hanák szerint. Mire gondolhatott?

5. „Társadalomfilozófia? A kifejezés talán túlzás” (38.)

Valóban, Böhm és Bartók életművének ismeretében tényleg túlzás expressis verbis társadalomfilozófiáról beszélni. Ha nincs Bartóknak számot tevő mondanivalója a társadalomfilozófia jegyében, akkor miért kell a társadalmiság egyes kérdéseit boncolgató, jószerivel a publicisztika szintjén mozgó írásaival kiemelten foglalkozni? Még tudományelmélete sincs, például. Ha külső szempont alapján mérettetik meg Bartók életművének ezen dimenziója, akkor azért nem árt megjegyezni, hogy a socialitas meg- és elítélése Böhm-től jön. Az öntétfilozófia, valamint a hedonizmus- illetve az utilitarizmus-kritika egyenes következménye. Tessék már Böhm társadalomfilozófiáját vagy éppen antropológiáját felmutatni! A szellemfilozófia (Bartók), az antropológia, az etika (erkölcsfilozófia) és más diszciplínák csak egy új filozófiai alapvetés talaján relevánsak, s a gyökeresen új alapvetést *A philosophia lényege* (1924) tartalmazza. A társadalmiságról vallott nézetek megítélésénél nem döntő a tulajdonképpeni társadalomfilozófiai szempontok érvényesülése. A Portrévázlat egyébként is hajlamos a bartóki gondolatvilágtól idegen szempontok szerint ítélkezni, kidolgozatlanságot és súlyos ellentmondásokat emlegetve a külső szempontok alapján tárgyalt filozófiai tézisek kapcsán. A Portrévázlat jószerivel nem arról szól, hogy mit írt Bartók, hanem arról, hogy – szerinte – miről nem! Nincs világos képe Bartók programjáról, a megvalósulás hogyanját és miértjét nem érti, a vállalkozás bevallottan deskriptív jellegű. (32.o.)

Ha ez így van, akkor kár volt mérni a monográfia Bartók fejezetét! Megfelelő koncepció híján a Portrévázlat kénytelen hiányosságokat és ellentmondásokat emlegetni az önkényesen kiragadott gondolatok és tetszés szerint kiválasztott Bartók-írások bemutatása során. Kínosan hat, hogy kénytelen összekovácsolni egy liberális és egy antiliberális társadalomfelfogást (ellentmondás! – figyeljetelek, olvasók!), vallásfilozófiát emleget vallástudomány helyett, noha Bartók a teológiát és a filozófiát határozottan elválasztotta egymástól, vallásfilozófiával legfeljebb az ötvenes években, a szellemi számkivetés éveiben, félig vakon foglalkozott, s írásai nem állnak össze egészszé. (39. ill.35.o.)

A Portrévázlat koncepcionális- szerkesztési gondjai, melyek inadekvát összképet sejtetnek Bartók életművéről:

- A bemutatást antropológiával kezdi, noha az antropológia Bartóknál igencsak kései fejlemény, a huszas-harmincas évek tanulmányainak (az ún. akadémiai tanulmányoknak) a gondolati szintézise. (32.o.)
- A szellemfilozófiáról mondtak a levegőben lógnak, bizonyíthatatlan állítás, hogy a szellem fogalma böhmi eredetű. (34.o.) A szellem Bartóknál a Philosophia lényegének programjából organikus kibontakozó fogalom, más fontos szellemfilozófiai fogalmak társaságában az antropológiát hivatott előkészíteni. Pl. Eszme, Rendszer, Lét, Metafizika, Ösztön, Tudat, Öntudat
- Az etika az esztétikával és a vallásfilozófiával (sic!) együtt emlegetve nincs a megfelelő helyen (35.o.) Egyedül Bartók erkölcsfilozófiája (nem etikája) tekinthető a böhmi örökség közvetlen folytatásának, hiszen ő szubjektíve valóban tovább kívánja fejleszteni Böhm filozófiáját, s éppen az erkölcsfilozófia irányában.
- Ha nincs társadalomfilozófia és kidolgozott esztétika a bemutatott életműben, akkor felesleges számon kérni hiányukat és kidolgozatlanságukat. (35-38.o.) Nem állja meg a helyét a Böhmmel való folyamatos összevetés, főleg a

¹² Sándor Pál: id. mű 484.o. A többi tárgyi tévedés a következő oldalakon olvasható.

¹³ Hanák: id. m. 85.o. A továbbiakat lásd a 12-es pont szerint.

társadalmiság kedvezőtlen megítélése ugyanis böhmi eredetű. Esztétikája Böhmnek sincs, a Bartók által kiadott kötete lényegében előadásanyag. Minden, csak nem kidolgozott koncepció.

- Vallásfilozófia nem egyenlő vallástudománnyal, s Bartók nagyon jól el tudja választani egymástól a filozófiát és a teológiát, a filozófiát és a vallást.

Meglátásom szerint jól dokumentálható az a szellemi út, melyet Bartók járt be:

- Böhm értéktanának folytatása, az erkölcsfilozófia terén; Böhm és Kant tanainak összeegyeztetési kísérlete; annak a felismerése, hogy ez az összeegyeztetés mindaddig, míg alapvető, lényeges és strukturális változtatásokat nem hajtunk végre a böhmi filozófián nem lehetséges; leszámolás a böhmizmussal (idézendő Bartók-művek az *Erkölcsei érték filozófiája. Kant etikája és a német idealizmus erkölcsbölcselete* 1930-as, de a tizes években íródott, a művet 1918-ben Gorove-díjjal tüntették ki.) Kulcskérdés a transzcendentalizmus szerepének megítélése. A böhmi filozófia és a transzcendentalizmus összeegyeztethetetlen, már ami a realizmus alapellentmondására hivatkozó öntétfilozófiát és az ismeretkritikai transzcendentalizmust illeti. Tankó Béla összeegyeztetési kísérlete sokkal inkább Böhm és Kant filozófiájának indifferens mozzanatait tárták fel, nem véletlenül.¹⁴
- Új filozófiai alapvetés kidolgozása, történeti munkák, monográfiák készítése; egy-egy szellemfilozófiai, antropológiai fogalom kidolgozása, a bölcseleti antropológia előkészítő munkálatai; s végül maga a bölcseleti antropológia mint filozófiai alapvetés és szintézis, tételes rendszer kidolgozása. (Idézendő művek: *A philosophia lényege, Böhm Károly élete és filozófiája, Kant, Az erkölcsi értékeszme története* stb. az úgynevezett akadémiai tanulmányok, *Ember és Élet*)
- A tételes rendszer négy részre tervezett vállalkozásából csak az első rész készült el *Képpalkotás és ismeret* címmel. A kötetet már nem sikerült publikálni. A szellemi számkivetés évtizedeiben filozófiatörténettel és katexochen vallásfilozófiával foglalkozott.

Bartók hitt abban, hogy az általuk képviselt filozófiai hagyomány maga is organikus egész, s az olvasó számára nem két teoretikus kvázi vitája a fontos, hanem az organikusan létrejövő új gondolat, mely kimondva feleslegessé teszi a vitát, mely egyébként is ártana a filozófiának a magyar szellemi élet viszonyai között. Időnként azért tett egy-két megjegyzést, melyek a böhmi filozófiával kapcsolatos fenntartásairól árulkodnak, de nem ez a lényeges. Sokkal tanulságosabb felismerés, hogy írt Böhmről egy monográfiát, s elméletképző írásaiban ugyanúgy egy elmélet mozaikszerű igazolása nevében idézi Böhmöt, mint bárki más eszmetörténetileg számára fontos szerzőt.

Ami pedig Böhmöt illeti:

Ő ad egy hihetetlenül szélsőségesen szubjektivisták képelméletet, mint alapfilozófiát, melyhez két egymást részben lefedő alapfogalmat is felhasznál: öntétet és projekciót. Ad egy koncepcionálisan igen nehezen értelmezhető szellemfilozófiát. Ad a projekcióra, mint másik alapvetésre épülő általános értéktan, axiológiát, s ad egy majdnem teljesen kész logikát (idézendő művek az *Ember és világa* első négy kötete; *Dialektika; A szellem élete; Axiológia; A logikai értéktana; az Ember és világa* utolsó két kötete előadásanyag). Na most tessék összehasonlítani bármelyik itt idézett Bartók-írást és mondjuk az *Ember és világa* 2. kötetét, A szellem életét, s utána próbáljuk már meg újra kimondani, hogy Bartók Böhmhöz képest volt szerény filozófus (akit megismertünk, hogy elfeledhessük).

6. „Böhmötől a rendszer struktúráját és alapkategóriáit [veszi át]” (31.)

Később: „Böhmötől való szellemfogalma, értékelmélete és rendszerének felosztása” (32.)

A két idézet mélyen összefügg a jól ismert és sokat hangoztatott ténnyel, Bartók mindvégig, „meglett professzorként” (lásd ott) is Böhm-tanítványnak vallotta magát. Jószerivel csak el kellene olvasni az organikus (nem formális) rendszerről írottakat Bartóktól, hogy nyilvánvaló legyen a fenti állítások képtelensége. Kezdjük azonban a tanítvány szerepével!

Egyáltalán nem mindegy, hogy Bartók nevezi magát Böhm-tanítványnak, vagy bárki más (pl. a Portrévázlat szerzője) intézi el a Bartók-ügyet azzal, hogy Bartók önmagát nevezi Böhm-tanítványnak, ő csak tudja. Ha Bartók vallja magát Böhm-tanítványnak, akkor a filozófiai gondolkodás organikus fejlődéséről van szó, a hazai viszonyok között gazdagodásról, épülésről, legitimálódásról. Ha viszont mi elintézzük a Bartók-ügyet azzal, hogy ő Böhm-tanítvány, akkor voltaképpen felmentést akarunk adni magunknak további tanulmányozásának kötelezettsége alól? Még talán így rendben lenne, hiszen nem lehet mindenki kötelessége magyar filozófusok és Bartók olvasása (ugye milyen rendes vagyok?), az igazi baj, ha ez a mostani

¹⁴ Tankó Béla: Böhm és Kant. Adalékok a transzcendentális philosophia kiépítéséhez. in. Kajlós (Keller) Imre szerk.: Böhm Károly élete és munkássága I-III. Besztercebánya, 1913. Ezen állítás igazolására kénytelen vagyok saját kandidátusi értekezésemre hivatkozni – A filozófiai szintézis lehetőségei Böhm és Bartók gondolatvilágában. Miskolc, 1992.

értékelés, portrévázlat mint megbízható összkép jelenik meg egy monográfiában, s a mindenkori olvasó azt hiszi, helyes ismeretekhez jut. Bizonyos értelemben a kialakult helyzetért maga Bartók a felelős. Ha azt tette volna, ami elvárható: megbírálni Böhmöt, vitatkozni vele, elhatárolódni tőle stb., akkor ez a polémia felesleges lenne. De sohasem mondta, hogy szeretem Böhmöt, de még jobban az igazságot, elméletileg indokolt bírálatát sohasem írta le. Ő bírálat helyett ápolta Böhm emlékét, írásait kiadta, monográfiát írt róla, hivatkozott rá – csak éppen a filozófiája gyökeresen más. Hogy színvonalasabb-e, az persze vitatható. Szerintem igen.

Kétségtelen, hogy a figyelem a Mesterre (Böhm) s nem a Tanítványra (Bartók) irányul. Attól tartok azonban, hogy Bartók számára egészen mást jelent a Tanítvány szó. Figyelni kell Kibédi Varga Sándor megnyilatkozására, aki szintén tanítványnak vallotta magát, Bartók tanítványának. A filozófiai hagyomány életművükön keresztül bontakozódik ki, de először is a tanítvány nem ismételteti mesterének tanítását, másodsor nem akar kritikával ártani a magyar filozófia hazai ügyének, harmadszor pedig bizik olvasójában, a saját tanítványában illetőleg a bölcselete után érdeklődő olvasóban. Ha az utókor csak a rosszszívű összehasonlítgatásokig, lóversenyre emlékeztető összevetésekig jut el (Ki volt a jobb filozófus? Böhm vagy Bartók?), akkor ki kell mondani – megesküdve Lucifer kénkőszagú kecskepatájára, hiszen Böhm is emlegeti az Axiológiában XII. Károly szüzességét -, hogy Bartók mint tanítvány nem Böhmhez képest volt szerény filozófus. Ahol lehetett, ott ébren tartotta Mesterének emlékét, hivatkozott rá, de finoman fogalmazva sem igazak a fejezetcímekbe foglalt s idézett megállapítások.

Nem vehette át Böhmöt a rendszer struktúráját, hiszen valójában fordítva történt, ő adott struktúrát Böhm főművének. A hatkötetes *Ember és világa* Bartók szerkesztése nyomán állt össze egészé. Böhm mindenekelőtt meghirdette saját rendszerelvű programját, de nem a meghirdetett program szerint dolgozott és nem is tudta befejezni rendszerét. Ő sem. Ahogy írja, az *Ember és világa* első kötete 15 év gondolkodásának gyümölcse. 1883-ban és 1941-ben jelent meg, az utóbbi kiadás Bartóknak köszönhető. A hatodik kötet 1942-es keltezésű, ki lehet számolni, hány év telt el közben. Az utolsó három kötet is Bartók kiadói-szerkesztői ténykedésének köszönhető, hiszen *A logikai érték tana* (1912) befejezetlen, az utolsó passzusokat Bartók írta. Mivel *Az etikai érték tana* (1928) és *Az esztétikai érték tana* (1942) előadásanyagok voltak, csak a rendszer teljességének szempontjából kerültek publikálásra. A rendszer elvileg indokolt, de Bartók nem a saját, hanem Böhm szempontjából fejezte be a rendszert, koncepcionálisan csak az első négy kötet tekinthető Böhm által is kidolgozottnak. Tegyük hozzá, hogy a *Dialektikában* nyert filozófiai alapfogalom, az *öntét* nem azonos az *Axiológia* alapfogalmával, a *projekcióval*. Az öntétre építő szellemfilozófia bizonyos természettudományos tények (orvosbiológia, pszichológia), az öntét=pete tézisen alapuló szellemfilozófiai magyarázata már a kortársak által is elutasított irány. A projekcióra építő axiológia jelentős vállalkozás, de bizonyos értelemben újakezdés. A továbbfejlesztés logikai érték kidolgozása lenne Böhm szempontjából, de 1911-es halála után Bartóknak kellett művét befejezni. Bartók pályakezdése atipikus, hiszen 1911-ben indokolt az erkölcsi érték kidolgozása, ám a továbbfejlesztés során világossá váltak az öntétfilozófia, a projekciótan latens ellentmondásai. A mindkét gondolkodó által használt fogalmak nem feltétlenül ugyanabban az értelemben használatosak (pl. Szellem), Bartóknál nincsenek meg a böhmi gondolkodás alapfogalmai (öntét, projekció), s meg kellene részleteiben vizsgálni, milyen szempontok indokolják új fogalmak beépítését (Eszme). Egy biztos, a *Philosophia lényege* váltás Bartók gondolatvilágában, új alapvetés, új program. Logikával ő sohasem foglalkozott, nem a három önérték állt érdeklődésének középpontjában. Nem formális, hanem organikus rendszert óhajtott létrehozni, de ehhez szüksége volt a bölcselati antropológiára, mely szintézis és alapvetés, a tételes rendszer alapvetése. A Rendszer fogalmi értelmezése előkészíteni hivatott (más fogalmakkal együtt) a majdani antropológiát és tételes rendszert. Egyszerűen nem állja meg a helyét azon tézis, hogy a bartóki program, rendszerének struktúrája és alapkategóriái Böhmötől átvett filozófiai ügyek lennének.

Hiszen:

- Böhm: dialektika mint destruktív, látszatromboló eljárás; végeredménye öntét mint alapfogalom; természettudományos tények szellemfilozófiai magyarázata; új alapvetéssel, a projekcióval megalapozott általános értékten és az egyik önérték részletes kidolgozása, a másik kettő vázlatos, jelzesszerű bemutatása
- Bartók: az erkölcsi jó kidolgozása; a filozófia céljának, feladatának, módszerének újraértelmezése; szisztematikus munkálkodás egy bölcselati antropológia érdekében, filozófiatörténeti monográfiák és résztanulmányok kidolgozása, szellemfilozófiai érvényességten, antropológia (más tartalmakkal); tételes filozófiai rendszer a bölcselati antropológia alapján

Valóban ugyanaz lenne? A történelem és saját sorsa nem adta meg a befejezés lehetőségét számára. Befejezetlenül is koherens, szisztematikus és nagyszabású vállalkozás, főleg a szellemfilozófia, az érvényességten, a bölcselati antropológia és a tételes rendszer a maga elkészült részével. Nem a virtuális jelző illik ide, vagy nem ide illik a virtuális szó...

7. „A Böhm nyomán felfogott szellem bizonyára a leggyakrabban használt fogalom a bartóki életműben” (34.)

Lehet, de honnan a bizonyosság, hogy a Böhm nyomán használt szellemfogalom ugyanazon tartalommal kell hogy bírjon, mint Böhmnél? S mit kell azzal a kitételrel kezdenünk, hogy a szellem két típusú felfogásából következő ellentmondás (Kant illetve Hegel hatás) következményei a társadalomelmélet tárgyalásánál (van ilyen?) Bartók rendszerének (van ilyen?) alapellentmondása a szisztéma távoli pontjaira is kihatnak? (34.o.) A szöveg két állítást tartalmaz.

Bartók szellemfogalma böhmi eredetű. Bizonyítása csupán annyi, hogy mindketten használják ezt a szót, s Bartók – ugye – Tanítvány. Talán ki kellene mondani, hogy Böhmnél a szellem afféle misztikus demiurgosz, amely a teoretikus szubjektivitásból kitörni igyekvő filozófia számára a hitelesség látszatát adja. S nem pusztán a *realizmus alapellentmondása* című böhmi tézis következményeiről van szó, elég legyen az öntét=pete koncepciójára célozni.

Egyszerre használni Kant és Hegel örökségét ellentmondás a szellemfilozófia terén. Megint a dolgok sűrűjében vagyunk. A kanti hagyomány jelenlétét nem szükséges magyarázni, a hegelit igen. Valójában a kérdés így hangzik: ha az etikai formalizmus kiegészíthető tartalmi mozzanatokkal, s az intelligencia formailag és tartalmilag is meghatározható, s ha az intelligencia jelentésadó tevékenysége maga az önértékek kibontakozódásának folyamata, akkor a jelentéstani és axiológiai kérdésfeltevések szellemfilozófiai argumentációja egyúttal a hegeli Weltgeist érvényesülésének ellentmondásként értelmezett felbukkanása is? Ha igennel felelünk, még akkor is látnunk kell, hogy Bartók nem következtelen, hiszen programjának megfelelően cselekszik. Csak tudni kéne, hogy mi a programja! Ha pedig a jelentés és az érték két tartalmi-szubsztanciális fogalom, akkor szellemfilozófiai kibontakozódásuk messze nem azonos a hegeli Világszellem sokat bíralt világteremtő tevékenységével. Amit a Portrévázlat következtelenségnek nevez, az valójában egy koncepció kibontása: a jelentés és az érték szellemfilozófiai interpretációjával.

A szellem fogalma, érvényességtani szerepe, a bölcséleti antropológiában betöltött státusza több figyelmet érdemel. Ennek jegyében *A szellem és életmező* címmel tanulmány készült új konferenciánkra, melyet *Filozófia és teológia a magyar szellemi életben* címmel rendeztünk 2000. októberében, s a konferencia anyagát tartalmazó kötetben fog megjelenni – immáron vitatkozás nélkül.

/Készült a Basában, Borzont mellett 2000. nyarán/

The Fate of a Philosopher – in Hungary

The basic idea of this piece of writing was born somewhere in Székely land on a rainy August day. Its author couldn't take a trip to the Görgény Alps so taking advantage of the opportunity he put down on paper his own thoughts on a certain chapter of a new monograph dealing with the history of Hungarian philosophy. In this chapter (or rather in an earlier published treatise), a false interpretation can be read – the author of this piece of writing disputes the arguments of that interpretation.

According to his point of view, a comprehensive historical monograph cannot be written since certain authors' life-work have not been elaborated satisfactorily yet. Bartók also belongs to this circle. We cannot say much more about him than the authors of the earlier monographers, the same misunderstandings appear in recent writings as in the earlier ones.

Presenting false arguments, misunderstandings, false biographical facts, superficial conclusions concerning Bartók, the author pays great attention to the strange statement that Bartók would be a forgotten philosopher. He compares two earlier authors' – Tibor Hanák's and Pál Sándor's – arguments referring to Bartók, and points out differences in view of these two authors' interpretations. (Hanák: *Forgotten Renaissance*; Pál Sándor: *History of Hungarian Philosophy*) The author of this piece of writing regards the opinion as a capital mistake that Bartók would be just a Böhm disciple and follows the same philosophy as his master.

The author does not think that Bartók's life work would be simply a Neokantian spirit-philosophical system. Bartók created philosophical anthropology. This piece of writing compares essential tendencies of Böhm's and Bartók's life work, their philosophical ideas, draws up the significant differences between their theories. The concept of spirit plays important role in both philosophical theories but with different meanings. The Hegelian tradition appears in Bartók's theories but not in Böhm's. According to the author, the philosophical concepts of the system have different nature at Bartók.

Summing up, what is called 'inconsistency' by the criticized concept, it is, in fact, consistency – according to his own programme. But we must know Bartók's ideas and concepts.

NÉMETH, Pál : Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálíj

*****
 Az itt következő tanulmány az idén a Palatinus könyvkiadónál megjelent *Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálíj: A tévelygésből kivezető út* című művéhez írott utószó. A művet arab nyelvből fordította, az utószót és a magyarázó jegyzeteket Németh Pál írta. Terveink között szerepel a teljes kötetet a Bibliotheca Mikes International sorozatunkban a közeljövőben megjelentetni.
 *****

„Ne emberek által ismerd meg az igazságot,
 hanem előbb ismerd meg az igazságot,
 és akkor rá fogsz ismerni követőire.”
Alíj ibn Abí Tálíb

Napjainkban sok szó esik az Európától és a kereszténységtől idegen, gyakorta nyugatról importált és nyugati pénzen propagált keleti vallások térnyeréséről. Sok szó esik az iszlámról is, amely keleti vallás ugyan, de önértelmezése szerint ugyanahhoz az ősi sémita-monoteista-prófétai tradícióhoz kapcsolódik, amely a zsidóság és a kereszténység lelki és vallási gyökereit is táplálja. Az iszlámról azonban a politikai hírek háttér műsoraiból és kommentárjaiból, vagy még mindig csak többszörös áttételű szekundér irodalomból kapunk tájékoztatást, amelyek legjobb esetben sem képesek betekintést nyújtani az iszlám szellemi kultúrájának belső probléma-világába úgy, ahogyan azt az iszlám hívei, közülük is a legnagyobb gondolkodók látták és megélték.

Al-Ghazálíj jelentőségét ebben az értékelő jellemzésben foglalja össze D. B. Macdonald: „az iszlám legeredetibb gondolkodója és legnagyobb teológusa”¹. Maguk a muzulmánok is érezték ebből valamit, hisz közöttük is ámulatot keltett fő művével; ezért mondták róla: Ha az egész iszlám romokban heverne is, az sem lenne nagy veszteség, föltéve, hogy Al-Ghazálíj műve: *A vallástudományok életre keltése* fennmaradna. Személyének hatalmas vallási jelentőségét mutatja a következő mondás: „Ha Mohamed után jöhetett volna még proféta, az bizonyára Al-Ghazálíj lett volna”².

Abú-Hámid Mohammed al-Ghazálíj (al-Ghazzálíj³) a keresztény időszámítás szerint (Kr.u.) 1058/1059-ben, a hidzsra szerint (h.sz.) 450/451-ben született Khorászán tartomány Tús⁴ nevű városában a mai Iráni Iszlám Köztársaság területén. Apja szegény ember volt, gyapjúfonásból élt. Túsban volt egy kis üzlete, ott árusította az általa készített termékeket. Nem volt egyéb jövedelme, amit családja eltartására fordíthatott, mint az, amit saját kezének munkájával szerzett.

Vonzódott a vallástudományhoz, szívesen vett részt a tudósok tanácskozásain, s készségesen állt szolgálatukra mindenben, ahol alkalom kínálkozott, hogy segítsen nekik. Könnyekig meghatódott, amikor hallotta bölcs tanácsaikat. Mély alázattal fohászzkodott, hogy Isten ajándékozza meg egy fiúgyermekkel, akiből majd tekintélyes vallástudóst nevelhet. Isten két fiúval áldotta meg, az elsőt Mohamednek, a másikat Ahmednek nevezte. Bennük látta vágyainak és imádságainak beteljesülését.

A halál azonban korán elragadta, mikor a gyermekek még kicsinyek voltak. Halála közeledtét sejtve egy jámbor misztikus barátjának gondjaira bízta őket azzal, hogy ha már belőle nem lehetett vallástudós, legalább fiaiban teljesüljön élete nagy álma. Ezért kérte, hogy taníttassa őket a lehetőségek szerint, s erre fordítsa szerény örökségüket. Az örökség hamar elfogyott, a jámbor misztikus szegény ember lévén egy vallási iskola oltalmára bízta őket, ahol lakhatásukat és megélhetésüket biztosították.

¹ „der originellste Denker und grösste Theologe des Islam” vö. *Handwörterbuch des Islam* (Szerk.: A. J. Wensinck és J. H. Kramers) Leiden, E. J. Brill, 1941, 140–144. p. Ernest Renan (1823–1892), aki az iszlám filozófiát pusztán „arab betűkkel írt ókori görög filozófiának” tartotta, így értékeli al-Ghazálíj filozófiáját: „Ő az egyetlen a muzulmán filozófusok között, aki a filozófiai gondolkodásban saját módszert alakított ki magának.”

² Szajjid Murtadá: *Itháf asz-száda al-muttaqín*, 1. kötet, 9. p.

³ A névnek kétféle kiejtése van. Vannak, akik kettőzött „z”-vel ejtik, mert a nevet a „ghazzál” (gyapjúfonó) szóból származtatják, de van olyan vélemény is, mely szerint ez a név a Túsához tartozó falvak egyikének a nevéből (ún. „niszbe” a Ghazála helységnevéhez) származik. Vö. Dzsálaluddín ‘Abdurrahmán al-‘Uszjútíj (asz-Szujútíj): *Lubbu-l-lubáb fi tahriri-l-‘ansáb* (*De nominibus relativis*), kritikai kiadás: Petrus Johannes Veth, Lugduni Batavorum, MDCCCXL, utánnymás: Bagdad, én. 186. p. Bármi legyen is a név eredete, mi az arabok által szívesebben és könnyebben (tehát egy „z”-vel) ejtett és ezért elterjedtebb formát (Al-Ghazálíj) használjuk.

⁴ Tús akkoriban Nisápur után Khorászán legfontosabb városa volt. Két nagy városrészből állt és számos falu tartozott hozzá. Az egyik városrész a neve Tábarán, a másiké Nauqán volt. Al-Ghazálíj Tábaránban született és ott is halt meg. A várost a tatárok 1220-ban elfoglalták és lerombolták, romjain épült fel a mai Meshed, a sí‘íták szent városa.

Abú-Hámid a vallástudományok művelésére adta a fejét és hamarosan kivívta társai elismerését. Testvére, Ahmed a kegyesség gyakorlásában tett előhaladást, s híressé vált jámborságáról, és mint kiváló szónok komoly sikert aratott ékes beszédével s kifejezőmódjának erőteljességével. Volt egy nagybátyjuk, akit szintén Ahmednek hívtak, az iszlám vallásjog jelentős tudósaként írt egy bevezetést az iszlám jogba „al-Waszít” címmel.

Az édesanya egyszerű asszony volt. Otthon a háztartást vezette. Halálának dátuma nem ismeretes. Feltételezik, hogy évekkal túlélte férjét s halálakor fiai már felnőttek lehettek.

Az arab nyelv elemeit és a vallástudomány alapjait szülővárosában sajátította el. Tanáraiként említik a misztikus Juszuf an-Nasszádzsot és a tradicionalista Ahmed ibn Mohammed ar-Rádzakánijt. Mindketten koruk nevezetes tudósai voltak.

Első nagy tanítómestere, akitől a vallástudományokat mélyebben elsajátította, a Túsához közeli Dzsordzsánban tanító híres tudós, Abú-l-Qászim Iszmá'íl ibn Masz'ada al-Iszmá'íli⁵ volt. Tanulmányai során a kor szokása szerint al-Ghazálj pontos jegyzeteket készített.⁶

Egész életét meghatározta egy ebből az időből származó élménye. Alig húsz évesen, miután Dzsordzsánban Abú-l-Qászim al-Iszmá'íli előadásairól jegyzeteket készített és hazafelé igyekezett Túsba, útonálló tartóztatták föl, mindenét elvették tőle, aztán továbbálltak. „Követtem őket, majd a rablóvezérhez fordultam. Az rám förmedt: Pusztulj a szemem előtt, különben véged! Akkor így szóltam hozzá: Arra kérlek, akihez könyörögsz, és akitől épséget remélsz, csak a jegyzeteimet add vissza, hisz az nem olyan dolog, amiből valami hasznotok lehetne! Erre így szólt: Miféle jegyzetekről beszélsz? Ezt válaszoltam: Az abrakostarisznyában lévő könyvekről. Hosszú utat tettem meg, hogy halljam, leírjam és megismerjem a bennük levő tudományt. Erre elnevette magát és így szólt: Hogyan állíthatod, hogy megismerted a bennük levő tudományt, hisz amikor elvettük azt tőled, te máris ismeret híján és tudomány nélkül maradtál. Aztán odaszólt az embereinek, s azok visszaadták az abrakostarisznyát.”⁷ Ebben az eseményben isteni felelősségre vonást látott, ezért miután visszaérkezett Túsba, három teljes évet szentelt annak, hogy jegyzeteit kívülről megtanulja, nehogy még egyszer előfordulhasson vele, hogy az útonállók könyveivel együtt a tudományát is elrabolják.

Ezután Nisápúrba ment, és a híres Dijá' ad-Dín al-Dzsuwajnij tanítványául szegődött, aki ekkoriban a helybeli Nizámija-főiskola vezető tanára volt. Kitűnt rendkívüli szorgalmával és tehetségével. Önálló gondolatokat fogalmazott meg a vallásjog, a dialektika, a logika, a filozófia területén. Többen úgy vélik, hogy előhaladása érthető büszkeséggel töltötte el mesterét, de vannak olyanok is, akik arra gyanakodnak, hogy al-Dzsuwajnij csak színből dicsekedett kiváló tanítványával, szívében ellenszenvet érzett iránta. Bármi legyen is az igazság, al-Ghazálj hűséges tanítványa maradt mestere 1085-ben bekövetkezett haláláig.

Ez az időszak jelentette al-Ghazálj tudományos tevékenységében a legtermékenyebb korszakot. Az iszlámtudományok majd minden ágában jelentős alkotó munkát végzett. Sorra jelentek meg művei az alapvető kérdésekről, melyeket feltűnő körültekintéssel és nagy alaposággal dolgozott ki.

Mestere halála után elhagyta Nisápúrt és a közelfekvő al-Mu'aszkarba, a szeldzsúk kormányzat székhelyére ment. Itt ismerkedett meg Nizám al-Mulkkal, Maliksáh szeldzsúk szultán (1072–1092) hatalmas és tehetséges miniszterével, aki a bátiniták visszaszorítása és a szunnita iszlám megerősítése érdekében vallási főiskolákat („Nizámiját”) hozott létre. Miután volt alkalma meggyőződni al-Ghazálj tudományos felkészültségéről, 1091-ben kinevezte őt a bagdadi Nizámija-főiskola tanárává. Ez az intézmény számított akkoriban az iszlám világ legfontosabb egyetemének. Itt öt évet töltött s nagy tekintélyre tett szert. Sokra becsülték gondolatainak eredetiségét. Az iszlám világ minden tájáról érkeztek hozzá tanítványok. A Bagdadban töltött évek alatt elmélyedt a filozófia tanulmányozásába. Behatóan foglalkozott Al-Fárábij és Ibn Színá műveivel. Ekkor írta meg a *Maqászid al-falászifa* (A filozófusok célkitűzései), majd a híres *Taháfut al-falászifa* (A filozófusok ellentmondásai) című művét, amely később latin fordításban (*Destructio philosophorum*) nyugaton is ismertté tette nevét és gondolatait. Ebben a művében nem annyira a filozófusok véleményével foglalkozik, inkább módszereik tarthatatlanságát próbálja megmutatni. Tanításai sokszor megegyeznek a vallás tanításaival, de az ész használatának, az érvelésnek és bizonyításnak a módja s egész eljárásuk, melynek segítségével ezekhez az eredményekhez eljutnak, már komolyan kifogásolható. Tehát nem azért támadja a filozófusokat, mert például a „lélek halhatatlanságát” állítják, hanem azért a módszerért, melynek segítségével ezt az állításukat bizonyítani igyekeznek.

1095-ben lelki válságra hivatkozva elhagyta Bagdadot. Ezután meglátogatta Damaszkuszt, Jeruzsálemet, Hebront (al-Khalíl), majd elvégezte a Mekki zarándoklatot. Damaszkuszi és jeruzsálemi tartózkodása idején kezdte el írni nagyszabású iszlámtudományi művét *A vallástudományok életre keltése (Ihjá' 'ulúm ed-dín)* címmel. Damaszkuszban az Omajjád dzsámi nyugati minaretjének alsó részén talált magának misztikus elmélyülésre alkalmas helyet, esetenként azonban felment a minaret tetejére és ott folytatta meditációit. Összesen kilenc évet töltött így távol hazájától. Ideje nagy részét rangrejtve Damaszkuszban töltötte szegény embernek öltözve. Ha valaki a körülötte élők közül felfigyelt tudására és általában arra, hogy

⁵ A régiek és újabbak közül többen itt Abú-Naszr al-Iszmá'ílijt említik, de ez csak tévedés lehet, mert hiszen ő h.sz. 405-ben, majd fél évszázaddal al-Ghazálj születése előtt meghalt.

⁶ Dr. Mohammed Sza'id Ramadán al-Bútij: *Sakhszját isztauqafatni*, Dár el-Fikr, Damaszkusz, 1999, 83. p.

⁷ *Ihjá' 'ulúm ed-dín*, Dár el-ma'rifá lit-tibá'a wan-nan-nasr, Beirút – Lubnán, é. n. 1. kötet, IV. p.

több ő, mint aminek mutatja magát, mindjárt elhagyta környezetét, megváltoztatta öltözetét, s a szegénységnek más alakját öltve jelent meg újra az emberek előtt.

Ezután szülővárosába ment s ott élt visszavonultan a világ bajától-zajától. Háza mindig készen állt tanulni vágyó látogatók fogadására. Művei ebben az időben váltak szélesebb körök számára ismertté, különösen nagy érdeklődéssel fogadták *A vallástudományok életre keltése* című nagyszabású művét. 1104-ben még elfogadta a felkérést, hogy ismét visszatérjen az oktatáshoz, most már a nísápúri Nizámija-főiskolán. Ez nem tartott sokáig. 1106-ban végleg visszavonult Tuszba és misztikus elmélkedésnek szentelte idejét. 1111. december 18-án (h. sz. 505. Dzsumádá-l-ákhira hónap 14. napján) hétfőn a kora hajnali órákban halt meg az iszlám világ legnagyobb vallási gondolkodója, életének 53. esztendejében. Sírja Tuszban (ma: Meshed) van Hárún ar-Rasíd kalifa, °Alíj ar-Ridá (a sí'iták nyolcadik imámja) és a hírneves perzsa költő, al-Firdauszj síremléke közelében.

A tévelygésből kivezető út

Al-munqidz min ad-dalál című művének írásakor „már túl volt az ötvenen”. Ezért egyik legérettebb alkotásának tarthatjuk. Őszinte feltárása ez a nagy gondolkodó szellemi életének: vallásfilozófiai önarckép. Mindenképpen alkalmas arra, hogy bemutassa az iszlám gondolkodást a benne való közvetlen, alkotó részvétel által.

A mű címének lefordítása némi nehézséget okoz. Nemcsak azért, mert a szó szerinti fordítás magyartalan és nehezen értelmezhető („a tévelygésből megszabadító”), hanem azért is, mert nem látszik világosan, hogy a melléknévi igenév („megszabadító”) közvetlenül az Istenre vonatkozik-e, vagy pedig arra az útra, amely az Istenhez vezet (al-múszil ilá dzi-l-°izzati wa-l-dzsálál), és amellyel a szerzőnek ebben a művében találkozunk. Az utóbbi értelmezést tartjuk helyesnek. Ennek negatív bizonyosságát látjuk abban, hogy a híres tradicionalista iszlám teológus, Ibn Tejmija (1263–1328) hűséges tanítványa, Al-Háfizu-dz-Dzahabij, aki mestere fő művének rövidített változatát elkészítette, láthatólag nagy tapintattal ugyan, de épp ezzel a felfogással vitatkozik, amikor a könyv elején szereplő fohászkodást a következő szavakkal kezdi: „Dicsőség Istennek, aki kiszabadít a tévelygésből” („al-hamdu li-lláhi-l-munqidzi min-ad-dalál”).⁸ Ez finom bíráló célzás arra, hogy az ő felfogása szerint nem a tévelygésből kivezető úton van a hangsúly, hanem a tévelygésből „kiszabadító” Istenen.

A műnek nemcsak al-Ghazálj művei között van kiemelkedően fontos jelentősége, hanem különös helyet foglal el az egész iszlám vallási-filozófiai irodalmon belül is. Jelentőségét tekintve – mutatis mutandis – csak Szent Ágoston *Vallomásaival* lehet összevetni. A műben élénk tárul a szerző lelki világának teljessége; szellemi fejlődése; kételkedései, belső és külső küzdelmei; kritikai szembenállása korának szellemi és vallási áramlataival; a politikai hatalommal szemben tanúsított tartózkodó magatartása; saját hitbeli megrendülései, válságai és megerősödései; életének fontos döntései, fordulatai, és az azokat kiváltó lelki okok; Istenhez való viszonya, hitének megerősödése s a végső hitbeli bizonyosság elnyerése. Mindezt az őszinteség természetességével tárja az olvasó elé anélkül, hogy az önmutogatás hibájába esnék. Lelki kitérülése ugyanis mindig megmarad a vallási dolgokban kötelező mértéktartás és szemérmesség fegyelmé alatt.

Életének alakulása, szellemi ábrázata, lelki megformáltsága az iszlám vallási jegyeit hordozza. Az „iszlám” szó ugyanis a teremtett élet magasztaló „hódolatát” jelenti Teremtője, a Mindenható Isten előtt. Az iszlám vallás ezért lényege szerint hálával teljes megnyugvás abban a gondolatban, hogy életünk eseményeiben, sorsdöntő fordulataiban az emberi valóságot, s minden emberi lehetőséget végtelen mértékben meghaladó isteni hatalomnak emberi értelemmel nem követhető akarata teljeseedik be. Az iszlám tehát a gondolkodás és érzelm világában az Isten iránti hódolatot, a gyakorlati életben pedig a vallási törvény (sarí'á) által megjelenített isteni akarat iránt való feltétlen engedelmisséget követeli híveitől. Az iszlámnak megfelelő szellemi magatartásért és gyakorlati életfolytatásért vívott lelki küzdelem tárul élénk al-Ghazálj művének azokban a részleteiben, amelyek saját lelkiállapotáról, életének sorsdöntő fordulataiban megnyilvánuló isteni végzés felismeréséről számolnak be.

A dolgok valóságának megismerésére való szomjúhozás megszokott volt nálam kora ifjúságomtól fogva. Ősztönös dolog és velem született hajlam ez, amelyet Isten oltott a természetembe, nem pedig a magam találékonysága és választása.

Akkor kigyógyított a magasságos Isten ebből a betegségből és lelkem újra egészséges és nyugodt lett, és újra bízni kezdett a már elfogadott gondolati szükségszerűségeken a korábbi bizonyosság szerint. De ez nem valamiféle logikus gondolatmenet által történt, hanem ama fény által, amellyel Isten megvilágítja a szívet. Ez az a világosság, amely az ismeretek többségének kulcsa.

Az evilági vágyak vonzalmai és a túlvilágra jutás kívánalmi között való vívódásom majdnem hat hónapig eltartott... s az utolsó hónapban átváltozott az egész probléma választás kérdéséből a kényszerűség állapotába.

⁸ Taqij ed-Dín Ahmed ibn Tejmija: *Al-muntaqá min minhádzsi-l-°itidál*... Ar-rijád, hsz. 1418, 19. p.

Aztán minthogy átéreztem tehetetlenségemet, és teljességgel elveszítettem a lehetőségemet a választásra, a magasságos Istennél kerestem oltalmat. Olyan emberként folyamodtam oltalomért, aki erre kényszerítve volt, mert nem volt más lehetősége. És választ kaptam attól, „aki válaszol a kényszer alatt levőnek, midőn hozzá fohászkodik”, s megkönnyítette szívem számára azt, hogy elforduljak a hírnévtől és a gazdagságtól, családomtól és barátaitól...

Tanácsot kértem ebben a kérdésben többektől is azok közül, akik otthonosak a szívek és a belső látások dolgaiban, és teljes egyhangúsággal azt tanácsolták, hogy hagyjak fel az elvonulással és adjam fel a cellához kötött életmódot. És még ehhez jöttek azok az ismétlődő álmok, melyeket kegyes emberek láttak és amelyek azt tanúsították, hogy ez a változás valami jónak és helyes irányynak a kezdetét jelenti, amit Isten – magasztaltassék! – előre elhatározott ennek a századnak az elejére. Mert Isten – magasztaltassék! – megígérte, hogy megeleveníti az ő vallását minden évszázad küszöbén. Megerősödött hát a remény és győzött a bizalom ezeknek a jeleknek a hatására. Ezzel megkönnyítette Isten számomra, hogy útra keljek Nísápúrba feladatom elvégzésére...

Ezután olyan változás jött az életemben, amelyet a magasságos Isten rendelt el előre, és ez az ő végzéseinek egyik legcsodálatosabbika. Mert visszavonultságomban egyszer sem villant át a gondolataimon ennek a lehetősége, éppúgy, ahogy Bagdad elhagyása és az akkori körülményektől való elszakadás sem olyan dolog volt, melynek lehetősége egyáltalán eszébe juthatott volna az embernek. A magasságos Isten az, aki átformálja a szíveket és a körülményeket: „A hívő ember szíve az Irgalmas két ujja között van”. És én tudom, hogy amikor látszólag visszatértem a tudományok oktatásához, valójában mégsem tértem vissza, mert visszatérni csak olyan valamihez lehet, ami már egyszer volt. Én pedig abban az időben olyan tudományt oktattam, amely által hírnévre tehetek szert, és ezt ajánlottam az embereknek akár szóval, akár cselekedettel; ez volt a célom, ez volt a szándékom. Most viszont olyan tudományt ajánlok, amely nem törődik a hírnévvvel, sőt megismerszik általa a hírnév értékének mulandósága. Most már ez a szándékom, célom és kívánságom. Isten ismeri ezt nálam. Minden vágyam, hogy jobbitsak magamon és másokon. Nem tudom azonban, hogy elérem-e, amit célul tűztem magam elé, vagy pedig anélkül halok meg, hogy célt érhettem volna. De én a hit bizonyosságával és látásával hiszem, hogy „nincs hatalom, sem erő máshol, csak a magasságos és hatalmas Istennél” és hogy nem én indultam útnak, hanem ő indított el engem, nem én cselekedtem, hanem ő cselekedett általam; ezért kérem őt, hogy előbb jobbitson meg engem és csak aztán jobbitson általam, először vezessen engem s aztán vezessen általam. Az igazságot mutassa igazságnak, és adja meg nekem, hogy követni tudjam, a hamisról hadd lássam, hogy hamis, s adja meg, hogy el tudjam kerülni.

Al-Ghazálj műveit általában a célratörő megfogalmazás, az érthető, világos stílus jellemzi. Jelen műve pedig különösen is az érvelő-értekező arab próza remekművei között foglal helyet. A mű gondolatmenete világosan kirajzolódik, a gondolatok egymásból logikusan következő állításokból és bizonyításokból természetes folyamatossággal szerveződnek; megfogalmazásukra a szabatoság és az elmebeli fegyelmezetttség a jellemző. A problémákat úgy világítja meg, hogy egyúttal a kérdések újabb területére is fény derül. Érvelése lendületes és meggyőző. Nem szaporítja a szót, de nem is hat úgy a szöveg, mintha csak egy bővebb kidolgozásra szánt mű vázlata lenne. Stílusa annyira friss és természetes, hogy még a mai olvasó is sokszor elfelejti, hogy olyan művet tart a kezében, amely a világnak egy másik táján, más kultúrkörben és majd ezredévi idői távolságban íródott.

A fordítás feladata véleményem szerint az, hogy ha nem is képes a szerző stílusának valamennyi elemét a fordításban érzékeltetni, a lefordított mű egészének mégis ugyanazt a hatást kell keltenie az olvasóban, mint amilyen hatást az eredeti mű is kivált az olvasójában. Ennek az összehatásnak rendeltünk alá minden egyéb fordítási elvet. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az egyes részek megfogalmazásánál tekintettel voltunk az egész mű gondolatmenetére; az első mondat lefordításakor tudatában voltunk annak, hogy mi az a cél, amit a szerző el akar érni, s milyen eszközökkel, milyen úton-módon képes megvalósítani célkitűzését. A fordítás szigorúan arab nyelvből készült, kizárólag az arab szövegből indultunk ki, s nem vettünk figyelembe más nyelvekre készült fordításokat a magyar szöveg kialakításánál. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az arab szöveg értelmezésénél az egyes fordításokat és a szövegkiadások jegyzetanyagát figyelmen kívül hagytuk volna.) A magyar megfogalmazásnál minden tekintetben az arab megfogalmazást, az arab mondatfűzés szellemét és gondolati struktúráját kívántuk szóhoz juttatni. S eközben szerettük volna elérni, hogy a szöveg fordításjellege ne kiabáljon ki minduntalan a sorok közül, hanem az olvasó a mű olvasása közben meg tudjon feledkezni arról, hogy idegen nyelvből fordított szöveget olvas, és olyan érzése legyen, mintha anyanyelvén született mű került volna a kezébe. Érdekes módon ezek elvek és célkitűzések nagyobb filológiai pontosságot biztosítanak a fordításnak, mint ahogy azt általában elvárják vagy megkövetelik.

Az arab nevek és szavak átírását a magyar anyanyelvű olvasó kiejtési lehetőségeihez igazítottuk. Ezért mellőztük azokat az átírási mellékjeleket, amelyek az átlagműveltségű olvasót csak megzavarják az olvasásban ahelyett, hogy a nevek és szavak „arabosabb” kiejtésében segítenék. Az átírást általában úgy alakítottuk, hogy a magyar olvasó ösztönösen az arab hangzáshoz közelálló kiejtést olvasson.

Al-Ghazálí és az európai filozófia

A középkori Európában nemcsak az Arisztotelészt követő arab filozófusok műveiből készültek latin fordítások, hanem al-Ghazálí több műve is ismeretes volt latin és héber nyelven. A latin fordítások vagy közvetlenül arab nyelvből, vagy héber közvetítéssel készültek.⁹ A nyomtatásban megjelent fordításokon kívül még akár arab nyelvű eredeti művek vagy egyéb, fordítást tartalmazó kéziratok is hozzáférhetőek lehettek az európai egyetemeken. Ezért történhetett meg, hogy al-Ghazálí módszere és eredményei nemcsak arab kortársait ragadták meg, hanem eljutottak az európai gondolkodókhoz is, és több tekintetben hatással voltak az újkori racionalizmus és az európai felvilágosodás gondolkodóinak problémálatására. A legfelfűnőbb hatással azonban René Descartesra (1596–1650) volt al-Ghazálí filozófiája, különösen is az a gondolatmenet, amelyet „A tévelygésből kivezető út” című művének eleje tartalmaz. Descartes kiindulópontja ugyanaz, mint al-Ghazálíé.

„Már évekkel ezelőtt fölfigyeltem arra, hogy kora ifjúságomtól fogva milyen sok hamis nézetet fogadtam el igaznak, s hogy mennyire kétséges mindaz, amit később ezekre építettem. Ennek hatására beláttam azt is, hogy egyszer az életben gyökerestül föl kell forgatnom és az első alapoktól kiindulva újra kell kezdenem mindent, ha arra törekszem, hogy egyszer még valami szilárdat és maradandót hozzak létre a tudományok területén.”¹⁰

„Hozzászórtam ahhoz, hogy semmi olyasmiben ne higgyek túl szilárdan, amiről csak példa és szokás által akartak meggyőzni... S így gondoltam azt is: minthogy mindnyájan gyermekek voltunk, mielőtt férfiakká lettünk, és sokáig vágyaink és tanítóink vezetése alatt kellett állnunk – pedig ezek gyakran ellenkeztek egymással, s talán egyikük sem adta mindig a legjobb tanácsot – azért majdnem lehetetlen, hogy ítéleteink olyan tiszták és alaposak legyenek, mint amilyenek lettek volna, ha mindjárt születésünktől fogva teljes eszünkkel élünk s mindig csak ezt követtük volna... Szilárdul hittem, hogy ezen az úton sokkal jobban tudok majd eligazodni az életben, mint ha csupán a régi alapokon építenék tovább és csak azokra az elvekre támaszkodnám, amelyeket ifjúkoromban hitettek el velem, anélkül, hogy valaha megvizsgáltam volna, igazak-e... Sokkal inkább a szokás és a példa győz meg bennünket, mintsem a biztos megismerés.”¹¹

„Így mivel érzékeink némelykor megcsalnak bennünket, fel akartam tenni, hogy semmi sem olyan, amilyennek érzékeink mutatják... Végül pedig azt gondoltam, hogy ugyanazok a gondolatok, amelyeket ébrenlétünkben gondolunk, álmunkban is jelentkezhetnek, anélkül, hogy ebben az esetben csak egy is közülük igaz volna. Ezért elhatároztam, hogy felteszem, hogy mindazok a dolgok, amelyek valaha is bejuttak az elmémbe, nem igazabbak, mint álmaim csalo képei... Mert feltettem ugyan, hogy álmodom és hogy mindaz, amit látok vagy képzelek, hamis; de azt mégsem tagadhattam, hogy képzeitek valóban megvannak a gondolkodásomban... Mert honnan tudjuk, hogy álombeli gondolataink kevésbé igazak, mint a többiek, holott gyakran éppolyan élénkek és éppolyan kifejezettek?... Mert végül is, akár ébren vagyunk, akár álmodunk, mindig csak értelmünk evidenciájában bízunk. S jól megjegyzendő, hogy értelmünket mondom, nem pedig képzeletünket vagy érzékeinket. Mert ha nagyon világosan látjuk is a Napot, azért mégsem szabad azt hinnünk, hogy csak akkora, amilyenek mi látjuk.”¹²

„Nyilvánvalóan mindaz, amit egészen mostanáig teljességgel igaznak fogadtam el, vagy az érzékektől, vagy az érzékek közvetítésével jutott el hozzám. Ezeket azonban olykor csaláson kaptam rajta, márpedig a körültekintő okosság azt követeli, hogy sohase bízunk meg teljesen azokban, akik akárcsak egyszer is rászédtek már bennünket... De hát úgy mondom ezt, mintha bizony már nem is emlékeznék arra, hogy máskor ezekhez hasonló gondolatok is megtévesztettek álmomban! S ahogy ezeket figyelmesebben átgondolom, olyan nyilvánvalónak látom, hogy sohasem tudom biztos jelek alapján megkülönböztetni az álmat az ébrenléttől, hogy elámulok, s már-már szinte maga ez az elámulás erősíti meg bennem azt a véleményt, hogy álmodom.”¹³

Ezek és az ezekhez hasonló egyezések korán szemet szűrtak a filozófiatörténészeknek.¹⁴ A muzulmán szerzők közül többen, miután megállapították a hasonlóságokat, úgy érveltek, hogy nem kell feltétlenül arra gondolni, hogy Descartes ismerte

⁹ A *Maqászid al-falászifa* (A filozófusok célkitűzései) című művét *Logica et philosophia Algazelis Arabis* címmel Dominicus Gundisalvi (1506), a *Taháfut al-falászifa* (A filozófusok ellentmondásai) címűt *Destructio Philosophiae* címmel C. Calonymus (1527, 1562) fordította héber nyelvből. Az utóbbi mű arab eredetijének Agostino Nifo (1462–1538) készítette el a latin nyelvű fordítását (Padua, 1497).

¹⁰ René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*, Atlantis, Budapest, 1994, 25. p.

¹¹ Descartes: *Válogatott művek*, Budapest, 1980, 172–176. p.

¹² Descartes i.m. 185–189. p.

¹³ René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*, Atlantis, Budapest, 1994, 26–27. p.

¹⁴ „E műben oly feltűnő hasonlóságot találunk Descartes *Discours sur la Méthode*-jához, hogy ha Descartes napjaiban már létezett volna fordítása, mindenki plagiatumot emlegetett volna.” Lewes György Henrik: *A philosophia története*. (Fordította: Dr. Bánóczy József) Budapest, 1877, II. kötet, 261. p. „Algazzali, kit bölcsészeti kételye a mysicismus karjaiba dobott, s a vallástudomány megújulásáról írt műve oly igen hasonlít Descartes »Discours sur la Méthode« című munkájához, hogy ha le lenne fordítva utóbbi idejében, nem kerülheti el a »plagiator« nevet.” Nagy Ferenc: *A bölcsészet története kezdettől mostanig*. Kecskemét, 1877, 1896² 111. p. Ezek a megjegyzések több

al-Ghazálj művének tartalmát és azt szabadon felhasználta saját művének megírásakor, hanem minthogy mindkét filozófus azonos problémákkal küszködött, egymástól teljesen függetlenül is gondolkodhatott, következtethetett azonos módon és juthatott hasonló eredményre. Ezek anélkül, hogy a kölcsönzés körülményeit különösebben firtatnák, inkább a problémafelvetés módjait hasonlítják össze a két filozófusnál a jobb megértés érdekében.¹⁵

Mások komolyan felteszik a kérdést, vajon ismerhette-e Descartes al-Ghazálj művét, s ha igen, akkor honnan és milyen mértékben. Nagyon valószínű, hogy Descartes ismerte a művet, mert több olyan barátja is volt, akiknek tulajdonában meglehetősen az *Al-munqidz* arab kézírata. Egyik barátja, a híres orientalista és matematikus, Jakob Golius (1596–1667) keleti utazásai alkalmával számos arab kéziratot hozott magával Leidenbe. Hogy köztük volt-e al-Ghazálj műve, azt csak valószínűsíthetjük. Kiváló tanítványának, Levinus Warnernek a példányáról viszont biztosan tudható, hogy legkésőbb 1665-ben a Leideni Egyetemi Könyvtár tulajdona lett. Descartes baráti köréből származik az a kézirat is, amely ma a Párizsi Bibliothèque Nationale keleti kéziratárában található.¹⁶ Minden valószínűség szerint a mű tartalmával Descartes tisztában volt, mikor a *Discours de la méthode*-t fogalmazta.

És végül a muzulmán szerzők között vannak olyanok is, akik a leghatározottabb módon állítják, hogy Descartes olvasta és ismerte al-Ghazálj művének valamilyen fordítását. Miután megértette a műben előadott belső vívódásokat, azokat úgy tüntette fel, mintha tulajdon szellemének küzdelmei lennének, és ezzel tudatosan megtévesztette a korabeli európai olvasót, hisz nem fedte föl kapcsolatát a felhasznált művel. Ennek a véleménynek egyik markáns képviselője °Oszmán al-Ka°ak tunéziai történészprofesszor volt, aki az algériai °Annābah-ban 1975-ben tartott tizedik iszlámtudományi konferencián részletesen előadta azt a véleményét, miszerint Descartes egyszerűen átvette al-Ghazálj módszerét, és úgy mutatta be, mintha a sajátja lenne. Érdekességként megemlíthetjük, hogy Dr. Sza°id Ramadán al-Bútij professzor, a Damaszkuszi Egyetem Vallástudományi tanszékének vezetője, aki annak idején személyesen részt vett ezen a találkozón, megjegyzi, hogy a neves al-Ka°ak professzor az előadását követő néhány napon belül – anélkül, hogy bármi betegségre utaló jelet vettek volna észre rajta – hirtelen elhunyt. Holtan találták szállodai szobájában. A konferencia további munkáját a gyász hangulata és a veszteség miatti szomorúság árnyékolta be.¹⁷

Kétségtelen, hogy mindkét filozófus ugyanazzal a célkitűzéssel indul. Mindketten megvizsgálják ismereteiket, és azt tartják, hogy azokat szilárd és biztos alapra kell építeni. Mindketten alkalmatlannak találják azokat az ismereteket, amelyeket a szokás hatalma vagy a nevelői tekintély fogadtatott el velük igaznak. Mindketten megkérdőjelezik az érzékek útján szerzett ismeretek bizonyosságát, de már nem egyformán vonják kétségbe az értelem ítéleteinek tévedhetetlenségét. Al-Ghazáljhoz hasonlóan Descartes is beszél az ébrenlét és alvás közben látott és gondolt dolgok közötti különbségtétel nehézségeiről és az ebből fakadó további problémákról. Különbség van azonban a bizonyosság elnyerésében. Al-Ghazálj az istentől származó világosságnak tulajdonítja a bizonyosság elnyerését: „Akkor kigyógyított a magasságos Isten ebből a betegségből és leltem újra egészséges és nyugodt lett, és újra bízni kezdett a már elfogadott gondolati szükségszerűségeken a korábbi bizonyosság szerint. De ez nem valamiféle logikus gondolatmenet által történt, hanem ama fény által, amellyel Isten megvilágítja a szívet. Ez az a világosság, amely az ismeretek többségének kulcsa.” Descartes azonban nem jut el ideig, hanem megáll az értelem által való megismerésnél. „És íme, végül is magamtól jutottam el oda, ahová el akartam jutni. Minthogy ugyanis most már tudom, hogy magukat a testeket voltaképp nem az érzékek vagy a képzelőképeség által észlelem, hanem kizárólag az értelem által¹⁸, s hogy ezeket nem annak alapján észlelem, hogy megérintem vagy látom, hanem pusztán azon az alapon, hogy megértem őket, nyilvánvaló módon föl ismerem, hogy nincs semmi, amit könnyebben vagy evidensebben észlelhetnék, mint az elmémet. De mivel ilyen gyorsan nem lehet megszabadulni a régebbi vélekedéshez kötődő megszokástól, ezért jónak látom itt megállni, hogy ez az új föl ismerés a hosszabb elmélkedés hatására mélyebben bevéssék emlékezetembe.”¹⁹ „De csakhamar láttam, hogy mialatt így mindent hamisnak akartam felfogni, szükségképpen kell, hogy én, aki ezt gondoltam, legyek valami. S mivel észrevettem, hogy ez az igazság: *gondolkodom, tehát vagyok*, olyan szilárd és olyan biztos, hogy a szkeptikusok legtúlzóbb feltevései sem képesek azt meggingatni, azért úgy gondoltam, hogy aggály nélkül elfogadhatom a filozófia amaz első elvének,

ponatlanságot is tartalmaznak, de egyértelműen felhívják a figyelmet arra, hogy al-Ghazálj hatása Descartes filozófiájára semmi szín alatt nem hallgatható el.

¹⁵ Ezt az eljárást követi például Mahmud H. A. Zakzuk *Al-Ghazalis Grundlegung der Philosophie. Mit einer Erörterung seines philosophischen Grundansatzes im Vergleich mit Descartes* című doktori disszertációjában (Ludwig-Maximilians-Universität zu München, 1968).

¹⁶ Abu Hamid Muhammad al-Ghazali: *Der Erretter aus Irrtum* (fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és glosszáriummal ellátta: °Abd-Elsamad °Abd-Elhamid Elschazli), Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1988, XXXIV–XXXV. p.

¹⁷ Dr. Mohammed Sza°id Ramadán al-Bútij: *Sakhsziját isztauqafatni*, Dár el-Fikr, Damaszkusz, 1999, 100. p.

¹⁸ Már a görög ókorban észrevették, hogy érzéki tapasztalataink, hallásunk-látásunk által közvetített érzéki benyomásaink az értelemben, a gondolkodásban válnak ismeretűvé. Nem a szemünkkel látunk s nem a fülünkkel hallunk, ezek csak adatokat közvetítenek, melyek segítségével az értelmünk lát és az értelmünk hall. A látás az értelem nélkül vak, a hallás az értelem nélkül süket. Ezért mondhatta *Epikharmosz* (Kr.e. 500 körül), hogy „*az értelem az, amely lát és hall, a többiek mind süketek és vakok*” („*Nousz horé kai nousz akouei, talla kópha kai típhla*”).

¹⁹ René Descartes: *Elmétkedések az első filozófiáról*, Atlantis, Budapest, 1994, 43. p.

amelyet kerestem... nagyon világosan belátom: ahhoz, hogy gondolkodjunk, léteznünk kell.”²⁰ Descartes tehát a gondolkodást és a létezést azonosítja.²¹ „Mi vagyok hát én? Gondolkodó dolog.”²² Immanuel Kant (1724–1804) elégedetlen Descartes következtetésével. Ezt írja: „A »Gondolkodom« – avagy: »Gondolkodva létezem« – tétel empirikus ítélet. Az ilyen ítélet azonban empirikus szemléleten s következésképpen az elgondolt objektumon mint jelenségen alapul, és ezért úgy tűnik föl, mintha a lélek elméletünk szerint teljességgel – még a gondolkodásban is – átválna jelenséggé, és így tudatunk maga mint pusztán látszat valójában semmire nem vonatkoznék. A gondolkodás önmagában véve logikai funkció, azaz nem egyéb valamely pusztán lehetséges szemléletben adott sokféleség egybekapcsolásának spontaneitásánál, és a tudat szubjektumát már csak azért sem állítja elének jelenség gyanánt, mert nem törődik azzal, hogy milyen természetű a szemlélet: érzéki-e vagy intellektuális.”²³

C. F. von Weizsäcker ezért jogosan teszi fel a kérdést: „Vajon Descartes eleget kételkedett? Valószínűleg nem... Honnan veszi Descartes, hogy a gondolkodás szubsztancia?”²⁴ „Al-Ghazálj kételkedése mélyebbnek tűnik számomra, mint Descartes-é... Mert Descartes számára a gondolkodás, az érzékelés és a kételkedés előfeltétele a bizonyosság keresésének. Al-Ghazálj számára viszont a gondolkodás, a kételkedés és a bizonyosság keresése csak alkalom arra, hogy a szabadulást egy őt meghaladó valóságtól várja. A kételkedő egyszersmind kereső is. Keresi az igazságot, amelyben kételkedik. Ezért lehetetlen, hogy valaki, miközben kételkedik, a megoldást önmagából kiindulva találja meg. Ezért al-Ghazálj következetesen kívülről, egy magasabb fórumtól, magától Istentől várta a szabadulását. Kételkedése erősebb és mélyebb volt, mint Descartes-é, mivel nem akadt el az »én«-nél.”²⁵

Végezetül köszönetet mondok mindazoknak, akik munkám során segítségemre voltak. Mindenekelőtt Saleh Thaiernak, aki a magyar fordítást az arab eredetivel nagy gonddal és hozzáértéssel egybevetette s lehetővé tette, hogy a fordítás még hűségesebb és pontosabb legyen. Megköszönöm Dr. Elter Istvánnak, hogy a fordítást és a magyarázó jegyzeteket szakmai szempontból ellenőrizte. Hálásan köszönöm Dr. Mihályi Gézának az újabb arab nyelvű szakirodalom beszerzéséhez nyújtott önzetlen segítségét.

Budapest, 2003. január 1-jén

Németh Pál

Abu Hamid al-Ghazali

Present writing is the postscript of a book published by the Palatinus publishing house in Budapest in 2003 that comprises the unabridged Hungarian translation of the book 'Deliverance from Error' of Abu Hamid al-Ghazali. Pál Németh translated the text from Arabic, and wrote the postscript and notes. We intend to publish the whole book within our book publishing *Bibliotheca Mikes International* soon.

²⁰ Descartes: *Válogatott művek*, Budapest, 1980, 185–186. p.

²¹ Szent Ágoston (354–430) szerint épp a kételkedés az, ami elvezet a filozófia fő kérdéséhez, a léthez. A következetes kételkedés juttat el a felismerésre, hogy van valami, amiben nem kételkedhetünk. Szent Ágoston mondja: „*Si fallor, sum*”. Ha semmi bizonyosat nem állíthatok is, egy bizonyosság mégis megmarad: *Én, aki tévedek; én, aki csalatkozom, vagyok*. Csak azért tévedhetek, azért csalhat meg belső világom, mert létezem. A Szentháromságról írt művében (X.10.14.) ekként elmélkedik a kételkedő emberről: „*Ha kételkedik, emlékszik arra, hogy miben kételkedik, azután tudja, hogy kételkedik, és ha kételkedik, azt is tudja, hogy nem szabad elhamarkodott ítéletet mondani. Aki tehát valamiben kételkedik, nem kételkedhet mindenben. Ha nem léteznék, nem is kételkedhetne.*” Így vezet a kételkedés, a tévedés és a csalódás a lét kérdéséhez, s önmagunk létéről való bizonyossághoz: „*Ha tévedek, vagyok. Mert aki nem létezik, nyilván nem is tévedhet. Így hát, ha tévedek, vagyok.*” Aurelius Augustinus: *A Szentháromságról* - Budapest, 1985, 301. p.

²² René Descartes: *Elmélkedések az első filozófiáról*, Atlantis, Budapest, 1994, 38. p.

²³ Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája* (fordította: Kis János) Ictus Kiadó, 1995, 338. p.

²⁴ Idézi Elschazli in: Abu Hamid Muhammad al-Ghazali: *Der Erretter aus Irrtum* (fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és glosszáriummal ellátta: ‘Abd-Elsamad ‘Abd-Elhamid Elschazli), Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1988, XXXIII. p.

²⁵ Elschazli i.m. u. o.

BORBOLA, János : A Nílus-völgyi írás alapja és törvényszerűségei

*****

*Az itt következő tanulmány a szerző **Ősmagyar Fohászok** című – nyomdai előkészítés alatt álló – könyvének egyik bevezető fejezete, melyben az első piramisfeliratok hieroglifákkal írt magyar nyelvű fohászainak olvasásához nyújt segítséget. A könyv várható megjelenése 2003 szeptember-október. A szerző további munkái: Borbola: *Olvassuk együtt magyarul! A Moszkvai matematikai Papyrusz két feladatának magyar nyelvű olvasata; Írástörténeti Kutató Intézet (Budapest, 2000); és Borbola: *Királykörök. A Rhind Matematikai Papyrusz királyköreinek magyar nyelvű olvasata; Írástörténeti Kutató Intézet (Budapest, 2001). Ezen könyvek magyarországi könyvesboltokban vásárolhatók meg, ill. az reCELL@ipartelep.hu e-mail címen megrendelhetők.***

*****

A Nílus-völgyi írást hieroglif írásnak nevezzük.¹ Tapasztalatunk szerint jellemzője a fogalomjelek, a szótagjelek és az önálló mássalhangzók hieroglifáinak közös előfordulása, tehát *vegyes írás*. Érdekes módon a legkorábbi ránk maradt feliratok már kész nyelvrendszerrel tanúskodnak, így a hieroglifás írás kialakulásának körülményeiről nem rendelkezünk pontos adatokkal. Tekintve, hogy közvetlen olvasási módszerünk eltér a hagyományos rendszerektől, szerkezetének megértéséhez elengedhetetlen összetevőinek jellegzetességeit körvonalazni, e nélkül az ábécés gondolkodásunktól eltérő szabályai első látásra értelmetlennek tűnének.

Szeretnénk már itt megjegyezni, hogy más, esetleg korábbi adatolt írásrendszerek és a hieroglifás írás között nem látunk közvetlen származásbeli összefüggést, néhány hieroglifa megjelenési formájának más írásrendszerekben felfedezhető párhuzama ilyen következtetésre még nem jogosít fel.² Ezek alapján sem a székely rovásjeleket, sem a feltételezett ősbábéc lineáris jeleit nem tekintjük a hieroglif írás közvetlen elődjének.

Alábbi levezetésünk célja a gondolkodás általános emberi tulajdonságaiból kiindulva a hieroglifás írás főbb jellemzőinek bemutatása. A következő úton haladunk:

- Először a gondolkodás képszerűségével ismerkedünk meg, majd
- a képeink/gondolataink közvetítésére alkalmas eszközöket mutatjuk be.
- Két ágon folytatjuk a hieroglifás írás megközelítését:
  - a.) A hangadás, a beszéd, és annak felbontott rögzítése, az ábécés írás vezet az egy-társashangzós hieroglifákhoz.
  - b.) A rajz, a képek, és a képirás vonalát követve jutunk el a többi összetevőhöz, a szótag és eszmejelekhez.
- Ezek után a Nílus-völgyi hieroglifás írás különlegességeit, a *tömörség*, a *takarékosság* és az *egyértelműség* szabályait elemezzük.
- Majd a kevert írás összefüggéseit taglalva a *konszonánsokon* és *ideogrammákon* keresztül érjük el a hieroglifás írás lényegét.
- A rébusz-rendszer. Felismerése, megértése, gyakorlati használata képezi a hieroglifák írásának-olvasásának alapját.
- Végül rámutatunk arra, hogy mindehhez az akkori nyelv három fő pillérének ismerete szükséges, gondolunk itt a szókinccs mellett az ősi nyelv szerkezetére és a hangtanára is.
- Tárgyalásunk vázát a mellékelt táblázatok teszik szemléletessé.

Feljegyzésünk közben gyakran eltávolodunk majd a már ismert rendszerektől, ugyanakkor elcsépelet fogalmakat sem röstellünk ismét napirendre tűzni. A közismert nemzetközi (szak)kifejezésektől mondanivalónk megvilágításánál általában tartózkodunk, meggyőződésünk, hogy *csak azok a gondolatok tiszták, melyek szabatos magyarsággal is kifejezhetők*.

Nem kecsegtetünk senkit könnyű sikerrel. Mégis úgy érezzük, hogy érdemes a felvázolt utat végigjárni, a hieroglif írás rejtelseibe betekinteni. Jutalmul az eddig még ismeretlen ősi szövegek tartalmával, esetünkben az óegyiptomi első piramis szövegek magyar nyelven írt hitvilágával ismerkedhetünk meg.

***

¹ A hieroglif írásjelek mellett szinte a kezdettől megjelenő hieratikus jeleket nem tekintjük külön írásrendszernek, annak csupán folyóírásos formája. A később megjelenő démotikus írás a hieratikus írásból fejlődött ki.

² Gondolunk itt elsősorban a *cs*: , a *g/h*: , és a *kpr*: jelekre.

A hieroglifás írás törvényszerűségeinek vizsgálatát célszerű az egyik alapkérdés felvetésével kezdeni: *mi a gondolat, és hogyan gondolkodunk?*

Megítélésünk szerint a válasz a vártnál egyszerűbb. *A gondolat a tapasztalatok alapján szerzett ismeretekből származó képek összessége. Képeink nincsenek nyelvhez kötve, így a gondolkodás, a képek képzése egyetemes emberi tulajdonság.*

I./ A táblázat címében jeleztük, hogy a gondolkodás nem más, mint képek képzése, új képek alkotása. Érzékszerveink segítségével, tapasztalati úton jutunk alapismereteinkhez, közvetlen képeinkhez. Az így szerzett képeket értékeljük, feldolgozzuk, majd rendszerezése után raktározzuk. Kezdetben csak a megfogható világot térképezzük fel, később a kialakult képekből újabbakat képezünk. Előre meghatározott szempontok alapján a lényeges elemeket kiemeljük környezetükből. Elvonatkoztatunk. Ezekből olyan újabb képzeteket alkotunk, melyeknek alapjai ugyan a korábbi képek ismeretanyagára vezethető vissza, de már gyakran nem fizikai fogalmakat jelölnek, így közvetlenül nem elérhetők. Összerakunk, beillesztünk, kiegészítünk, átértékelünk, más szóval *képezünk*. Összefoglalva: a *gondolkodás folyamata* megítélésünk szerint *egymásra épülő képek sorozata, korábbi képekből újabbak képzése*.

Mi magyarok különösen ragaszkodunk képeinkhez.³ Több tucat szóösszetételben használjuk a *kép* szavunkat, így a *példakép*, a *jelkép*, a *~képpen* stb. nyilvánvaló összetételek mellett már fel sem tűnik, pl. a *képviselő* szavunk eredeti értelme. Az arra kiválasztott személy távollétünkben gondolatainkat, tehát képeinket viseli. Ma is gyakran a *képzeld*, *nézd*, *látod* szavakkal vezetjük be mondanivalónkat. Úgy is mondhatnánk, hogy ez a *nézet* könnyen *belátható*.⁴ Nem célunk a képekkel alkotott szavak részletes ismertetése, csupán a levezetésünkbe közvetlenül illeszkedő *képzés* szavunk két általánosan használt értelmét mutatjuk be.

Az elemi iskolában még tanítjuk a gyermekeket. Persze az eredmény kérdéses, mert sok függ a tanulótól. Közép és felsőfokon már *képezzük* a diákokat. A sikerrel befejezett *képzés* eredménye egyértelmű, azt jelenti, hogy a *képzős* megismerkedett a tervbe vett ismeretanyag *képeivel*, tehát *kiképeztük*. A bölcsész, az orvos, a bába, a tanító stb. képzése eredményeként olyan *képek* birtokába kerül, melyek alapján már elvárható, hogy nem állít *képtelenséget*.

Másrészt nemcsak embertársainkat, de szavainkat is szabadon *képezhetjük*. Az eredeti tőből új képet alkothatunk: szám → számomra, vagy ha úgy tetszik egyik szófajból a másikba, de vissza is átléphetünk: szám → számlál → számláló → számlálás stb. Egyébként a raggal – a *ragasztással* – mindig lezárjuk a *képzett képek* sorát. Szemléltetésül Rácz Endre és Takács Etel példáját idézzük⁵:

ház	–	(a)s	–	ul	–	andó	–	k	–	nak
szótó		képző		képző		képző		jel		rag

Nyelvünk e képessége egyedülálló, mondhatnánk elképesztő.

³ Nem érdemes csodálkoznunk a *kép* szavunk hivatalos eredeztetésén. Lassan már megszoktuk, hogy a *TESZ* szerkesztői körbenéztek, melyik környező nép szóincsében lelhető fel hasonló értelmű és alakú szó. Ilyenkor gondolkodás nélkül szóátvételtől beszélnek: *TESZ* II, 448.: „**kép**¹ 1315. Ótörök eredetű.” Ez az ’ótörök’ szó egyébként szépen megfér a *copiel/copy/kópia* „véletlenül” hasonló értelmű és alakú latin eredetű szóval: *TESZ* II, 563.: „**kópia** 1784. Latin eredetű.”

⁴ Példáink sorába eredetileg a csaknem ezeréves írott nyelvemlékünk, a Halotti Beszéd első mondatát is szándékunk volt felvenni. Kezdő szavai mai magyarsággal így hangzanak: ’Látjátok feleim szemetekkel ... por és hamu vagyunk.’ Kérdés, hogy valóban képzeletükre akart-e hatni a temetés szertartását felolvasó pap. Megítélésünk szerint a költői kérdés helyett inkább felszólította az összegyűlteket: nyissátok ki a szemeteket, és lássatok! Tehát az összegyűltekek nem kellett korábbi ismereteik alapján újabb képet alkotniuk, nem kellett képzelődniük, hanem ott valamit közvetlenül észlelni kellett. Nevezetesen, a H.B. kezdő sorai szerint port és hamut kellett volna látni. Csakhogy pontosan ez az, amit nem láthattak... Ha jól értettük, akkor az összegyűltekek a temetésre váró halott társukat látták. Az enyészetet – a port és hamut – csak az égetés végtermékeként láthatták volna. Ha szó szerint vesszük a H.B. szövegét, akkor fel kell tételeznünk, hogy az nem 1200 körül keletkezett, hanem valószínűleg jóval korábban (esetleg részeiben másolat), mert ismereteink szerint akkortájt eleink már a keresztény szokásokat követve halottaikat eltemették. (Érdemes lenne a Pray kódex adatolását, részleteinek származtatását ismét napirendre tűzni. A Halotti Beszéd és könyörgés a 154. lapon olvasható, melyből a könyörgés a korábban előforduló Oremus fratres charissimi pro spiritu kezdetű oráció szabályos fordítása, viszont a H.B. önálló szónoki műnek tekinthető.) A fentiek alapján kérdésessé vált a „lelki szemeinkkel látni” eddig elfogadott évszázados sugallat, egyúttal ez a példa nem jellemző képalkotó gondolkodásmódunkra. (A látvány közvetlen gyűjtése a tapasztalatszerzés elemi szintjéhez vezet vissza.) Itt jegyezzük meg, hogy Dr. Nagy Sándor, *A magyar nép kialakulásának története* (Buenos Aires, 1956) című könyvében külön fejezetet szentelt a H.B. elemzésének (268-279 oldalakon). Az *eleve* (kezdetben) értelmű szó helyes olvasata szerinte Élő, az Isten. Ugyanitt javította ki az *isa* értelmét is, szerinte *iszap* lenne a helyes hangzósítás. *Iszap, por, és hamu vagyunk. Mennyi malasztban teremtette Élő mi őszünket, Ádámat...*

A H.B.-del kapcsolatban fel kell tennünk a következő kérdéseket: 1.) magyar anyanyelvű volt-e az írnoka; 2.) Másolta-e, esetleg tollba mondták-e a H.B. szövegét? 3.) Elfogadhatjuk-e bizonyítékok hiányában ezt a szöveget a magyar nyelv akkori állapotának?

⁵ Rácz-Takács, *Kis Magyar Nyelvtan* (Budapest, 1959), 99.

Az elvonatkoztatás képessége egyébként széles keretek között mozoghat, ezzel egyidejűleg képeink, gondolataink szélessége, de mélysége is változik. Újabb képek alkotása nagyobb ismeretanyag átértékelését jelenti. A képalkotás sebessége tehát nemcsak az elvonatkoztatás képességétől, de a kívánt élesség/mélység mértékétől is függ. Másoknak a képek alkotása és azok alapfokú elemzése már önmagában is nehézséget okoz. Szűk területen mozogva kevésbé éles képekkel is megelégednek. Újabb fogalmak képzése lassú, így a számukra elérhető képmennyiség határos. Csak a kész képek egyenes átvitele nyújthat előrehaladást. Természetesen a két véglet között egy teljes dalmű, azaz képtár húzódik meg.

A gondolati képek képzésével, a gondolkodás alapjaival, folyamatával, összefüggéseivel nagy gondolkodók egész sora foglalkozott. Nem célunk az ezirányú hatalmas irodalom áttekintése, a gondolkodás tapasztalaton alapuló (empirikus) és okszerű (racionalista) formáinak bemutatása, a beszéd, a téri nyelv és a gondolkodás összefüggéseinek taglalása, megítélésünk szerint a hieroglif írás alapjainak megismeréséhez a fenti rövid összefoglaló is elegendő.⁶

Descartes közismert mondását magyarul így pontosítjuk: 'képezek, tehát vagyok'.⁷

II./ Gondolataink, képeink kicserélésére számos lehetőség kínálkozik. Kezdetben alapvető közlendőink átviteléhez a nyelv ismerete még nem szükséges. Gondoljunk csak a legegyszerűbb mimikai és kézjelek mellett spontán hangjainkra, mozdulatainkra stb. A sor természetesen nem teljes. Tekintve, hogy az egyiptomi hieroglifás írásra ezek az eszközök nem jellemzőek, vizsgálatukra levezetésünkben nem térünk ki. A gondolatátvitel e fajtáit ábránkon az egyéb kategóriába soroltuk.

A hieroglifák tulajdonságainak megismeréséhez sokkal lényegesebb a rajzok és a hangok vizsgálata.

a.) A ránk maradt kezdetleges rajzok, jelek megértéséhez nem szükséges egyik nyelv ismerete sem. Gondolunk itt elsősorban a barlang és a sziklarajzokra. De maradjunk a jelennél. Gyermekeink kezdetben sokszor rajzokkal mutatják be gondolataikat, s ez annyira fontos, hogy még az elemi iskola első osztályaiban is súlyt helyezünk rajzkészségük növelésére. Felnőttként sem jobb a helyzet. Ha képeink kicseréléséhez nem áll közös nyelv a rendelkezésünkre, visszatérünk rajzainkhoz, a gondolatátvitel nyelvnélküli legelemibb formájához. A képzőművészetek mindezt magas fokra emelték. Manapság ugyanezt a szerepet töltik be a fényképek, filmek is, mert *a képek önmagukért beszélnek*.

b.) A hangadás az egyik legelső megnyilvánulásunk. Minden különösebb tanulmány nélkül nagyon hamar megtanuljuk érzelmeinket, képeinket hangok formájába önteni. A csodálkozás, a meglepetés, a félelem, stb. megannyi különböző hang képzésére ösztönöz. Kezdeti hangjaink még nem rendezettek. A csecsemőket, kisgyermeküket is csak az édesanyjuk érti meg. Később tanuljuk meg hangjainkat szabályos keretek közé szorítani. Ez a fajta hangképzés viszont már nyelvhez kötött. Ám a hangok egy részének csodálatos özönét nyelvek ismerete nélkül is megérthetjük. Gondolunk itt az énekhangokra, esetleg hangszerek által előhívott hangsorokra. Érzelmeket, gondolatokat, képeket idézhetnek fel.

Gondolataink átadására mégis a rendszerezett hangok folyamatossága, a *beszéd* sokkal alkalmasabb.

III./ a.) *A beszéd hangtani alapokon nyugvó, embercsoportokhoz, tehát nyelvhez kötött gondolatátviteli eszköz.*⁸ Minden kultúrnyelv három alapvető tartópilléren nyugszik: a *szókincs*, a *hangzósítása*, és a *nyelv szerkezete*. Anyanyelvünk az élőlényekhez, tárgyakhoz, elvont fogalmakhoz önálló hangértéket rendelt, ezeket rendszerezte, más szóval a hangok sorában önálló szerkezetet, rendet teremtett. Minden nyelv építkezése egyedi, olyan, mint az ujjlenyomat. Nincs két egyforma szerkezetű nyelv.

A beszéd folyamán gondolati képeinket, másik érzékszervünk oldaláról közelítjük meg. Képeinket, ill. képeink elemeit hangképző szerveinkkel rendezett, hallható hangokká alakítjuk. Gondolati képeink hangzósításának sorrendje nem lényegtelen, ezért a hangzósítást lehetőség szerint a legfontosabb, az alapkép leírásával kezdjük, és csak ezután haladunk a kevésbé lényeges részletek felé.⁹ Azonos nyelvűek között az így elhangzott jelrendszer a hallgatóban ismét az eredeti gondolati képet idézi fel, azaz a hangokat a hallgató visszaalakítja képekké. A beszéd kialakulása, jellemzőinek elemzése nem tartozik mostani feladatunk körébe, itt csupán azt jegyezzük meg, hogy képszerűsége személyenként változik. Valójában *képeinket lehetetlen tökéletesen hangokra váltani*, így azok a hallgatóhoz csak csonka formában jutnak el. A hiányzó adatokat mindenki a korábbi élményeivel kénytelen kitölteni. A jó előadó úgy tudja szavaival gondolatait/képeit ecsetelni, hogy a hallgatóság előtt

⁶ Az agykéreg-kutatás a gondolkodás és a beszédközpontok összefüggéseit térképezte fel. A baloldali halántéklebenyben találjuk az esetek 90%-ban a Wernicke-mező „beszédértő” központját, a homloklebeny hátsó részében a Broca-mező felelős a beszéd motoros kivitelezéséért. A Gyrus angularis sérülése pedig az írott szöveg megértését teszi lehetetlenné. Lőrincz László, *Anyanyelv, kommunikáció, nemzetközi jog* (Ezredforduló, 2002 dec.), 22.

⁷ Vö.: Descartes (1569-1650): „cogito ergo sum”.

⁸ A beszéd a nyelv állapotának, és a nyelvjárásonak is a függvénye.

⁹ Ha túl messzire nyúlunk vissza és a kezdő/alapképünk társunk előtt már ismert volt, akkor könnyen a fejünkhöz vághatja, hogy Ádámnál kezdtek képeink bemutatását. Másrészt képzeink hangzósítása értelmetlenné válik, esetleg szószaporításnak tűnhet, ha képalkotásunk sorrendjét felrúgva a részletektől haladunk az egész felé. Mint látni fogjuk ősi írásunk is a legfontosabb jel/jelek meghatározásával indul.

az övével csaknem azonos képek keletkeznek. Színesen, képszerűen beszél. A hallgatók így nagy vonalakban ugyanazt látják, mint az előadó. Másokban ez a képesség kevésbé fejlődött ki, esetleg hiányzik, ilyenkor képei átvitele akadozik. Gyakoribbak a félreértések.

Ugyanakkor a beszéd követése, azaz visszaalakítása gondolati képekké – lévén a gondolatátvitel közvetett módszere – egy idő után mindenki számára fárasztóvá válik. Figyelmünk általában 20-30 percig képes egyfolytában a hangtani élményeket – jól-rosszul – feldolgozni. Ha ennek elteltével társainkkal továbbra is kapcsolatot kívánunk fenntartani, az eredményesség érdekében egy fokkal vissza kell lépünk. A hallás – tehát az *áttétel* – helyett a közvetlen látványhoz kell visszatérnünk, és képeket kell bemutatnunk.

b.) A valóság képei általában nem szorulnak magyarázatra, önmagukért beszélnek. Ide soroljuk a tárgyakat, tehát szobrokat, épületeket, színeképeket stb., sőt ezeknek stilizált, egyszerűsített formáit is, a képjeleket. Gondolati képeink továbbítására talán ez utóbbiak a legközvetlenebbek. Álljanak példaként a közlekedési tábláktól kezdve, a képregényeken keresztül, a Dissignacban¹⁰ talált *tumulus* fokosai, melyek a szerzők véleménye szerint hajózási útvonalakat jelöltek (térkép). Ezek a képek még nem írásjelek, de követésükhöz gyakran korábbi ismeretek szükségesek.

IV./ a.) Az ábécés írás

A gondolatátvitel szempontjából a beszéd nem több mint segédeszköz, az ábécés írás pedig a beszéd rögzítésének egyik formája. Beszédhangjaink bizonyos szabályok szerint egymástól elkülöníthetők, így gondolati képeink hangokkal történő továbbítását a mellékelt jelek segítségével rögzíthetjük. Az európai nyelvek hangjainak leírásához kb. 40 jel már elegendő. Ezt nevezzük ábécének. Ezen belül önálló, ha úgy tetszik szótagképző, és társas hangokat különböztethetünk meg.¹¹ A hozzájuk rendelt írásjelek ma már nem képszerűek (mások szerint sohasem voltak),¹² így formai jegyeikből kivehetetlen az eredeti mögöttes gondolat. Megállapíthatjuk, hogy az ábécés jelek mindegyike csupán egy meghatározott hangértéknek felel meg. Ha írásunk csak a betűkből (társashangzók) állna, akkor a sok hangzósítási változat miatt az eredeti gondolati-képet nem lehetne egyértelműen kibogozni, így az ábécés írás esetében mondanivalónk pontosításához kénytelenek vagyunk a magánhangzókat is jelölni.¹³

Tekintve, hogy ezek a jelek egyáltalán nem rendelkeznek önálló képértékkel, érdemi olvasásukhoz a nyelv ismerete szükséges. Ugyanakkor a jelek tagolása, és további segédjelek sokasága elengedhetetlen a beszéd, azaz a képátvitel szempontjából amúgy sem tökéletes hangtani élmény írásos rögzítéséhez.

Olvasáskor az így tagolt jelcsoportok hangértékét nyelvünk szabályai szerint ismét kiejtjük, azaz a beszéd elemeit, a szavakat alaphangjaiból állítjuk össze. Ezt nevezzük hangzósításnak.

Az írás valójában csak ekkor „szólal” meg, s hangbéli élményként válik tartalma érthetővé. Gondoljunk csak vissza gyermekkorunk olvasás óráira. Betűzve, hangosan igekeztünk mások írott gondolatát megérteni, sőt az írás-olvasás terén kevésbé járatos társaink még felnőttkorban is „motyogva” olvasnak.

Természetesen az ábécés írás megfejtése (az olvasás) némi gyakorlattal a hangzósítási szinten átlépve közvetlenül már a képalkotáshoz vezethet, így gyermekkorunk oktatásának bemutatott lépcsőfokai hamar összemosódnak.

Összefoglalásként érdemes a gondolatátvitel sorrendjét az ábécés írásrendszer tükrében még egyszer megtekinteni:

- 1.) Gondolati képeink képzése.
- 2.) Képeink hangokkal történő (nyelvhez kötött) megfogalmazása, kiejtése.
- 3.) Hangjaink elkülönítése, és
- 4.) az önálló hangok rögzítése. (Tekintve, hogy minden hangot külön kell rögzítenünk, ez az írásforma sok helyet igényel.)
- 5.) Az olvasás ennek a fordítottja.
- 6.) A 2.) pont alatti lépcsőt idővel mindkét irányban átugorhatjuk.

IV./ b.) Képirás

Gondolati-képeink rögzítésének sokkal közvetlenebb módja a számunkra (ma már) idegen képirás. A képecskék a valóság elemeit, jelenségeit hangtani áttétel nélkül közvetítik, a látvány önmagáért beszél. Minden kép mellé egy-egy tárgyat, gondolatot rendelhetünk, így a képek sokasága végül is alkalmas bonyolultabb képzeteink megelevenítésére.¹⁴

¹⁰ R de Jonge en G. Ijzereef, *De stenen spreken* (Utrecht/Antwerpen, 1996), 126. ISBN 90 215 2815 0.

¹¹ A társas hangok nem feltétlenül a mai értelemben vett mássalhangzókat jelölik, a szótagképző hangok is eltérhetnek a ma ismert magánhangzóktól.

¹² Varga Csaba, *Jel, jel, jel* (Budapest, 2001)

¹³ A betűkről a hasonló című fejezetben bővebben is szólnunk.

¹⁴ A *képzeteink* helyett nyelvünkben a *mondanivaló* szó gyökeresedett meg. Ezzel képátvitelünk másodlagos módjának, a beszédnek a gondolkodás menetére kiható szerepét túlozzuk el.

Hátrányai:

- Meg kell tanulni a stilizált képek sokaságát pontosan rajzolni (ezek lehetnek az írástudók).
- A köznapi gondolatok kifejezéséhez manapság legalább 3500 kép ismerete szükséges (vö. a kínai jelrendszerrel). (A kínai kézi szótárak kb. 5000 jelet tartalmaznak, de a napilapok olvasásához már 3500 képecske elegendő.)

Előnyei:

- A nyelv ismerete nélkül is hatásos írásrendszert képez. Ennek következtében, pl. a mandarin íráskor Kína déli kantonjaiban is jól olvashatók voltak, holott kiejtésük teljesen eltért egymástól (köztisztviselők, kereskedők stb. tolmácsokat vittek magukkal a déli tartományok meglátogatásához).
- További előnye az írás „gyorsasága”, az ábécés íráshoz képest kevesebb helyet foglal el.

A képirás további változataival mostani kereteink között mélységében nem foglalkozunk, a hieroglifás írás megismeréséhez elegendő a csak képekből álló, önálló írásrendszer puszta bemutatása is. Ezeket a képeket nemzetközi meghatározással *piktogrammáknak*, az egyiptológia berkeiben *ideogrammáknak* nevezik. Részletesebb ismertetésükre a fogalom/eszmejeleknél térünk ki.

A képeleket természetesen csoportosítani, egymásra lehetett építeni, így megismerésük ijesztő számuk ellenére elsajátítható.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy ha a képeket következetes sorrendbe helyezzük, teljes gondolatokat közvetíthetnek.

Az írásrendszerek bemutatott két „véglete” között több átmeneti forma ismeretes. Ide soroljuk a székely rovásírást is, melyben a betűírás mellett szótagjelek és ligatúrák szerepelnek. A szótagjelek származtatásába nem kívánunk belefolyni, eredetüket egyesek az ábécés, mások a képirásos rendszerből vezetik le. A szótagírásra a konzonánsok tárgyalásánál még visszatérünk.

A fenti ismeretek birtokában tekintsük meg a Nílus-völgyi hieroglifás írás általános alapszabályait, összetevőinek jellemzőit.

V./ A vegyes írás és az egyiptomi hieroglif írás

A vegyes írás – mint neve is mutatja – két oldalról táplálkozik. Részben az ábécés írás jellegét viseli, másrészt a képirás tulajdonságaival is rendelkezik. Sőt, megállapíthatjuk, hogy a hieroglifás írás alapját a kezdettől fogva a *szótagírás* és a *rébusz-rendszer* képezi. Hangsúlyozzuk, hogy a Nílus-völgyi írásrendszer *nem csupán ábécés írás* (tehát a mai értelemben vett önálló magánhangzókat hiába keressük), és a számos ideogramma ellenére nem is kifejezetten képirás (nem azért nőt a kezdeti 80 képpel az évezredek folyamán 5000 fölé, hogy minden gondolatot egy külön kép fejezzen ki, hanem mert így – a későbbiekben látni fogjuk – tömörebben lehetett írni).

A valóságban képecskéket látunk általában teljes alakban, esetleg részeiben, sőt gyakran egymásba fonódva is. Legtöbbje ma is könnyen felismerhető, néha viszont csak találgatni tudjuk ősi jelentésüket. Ne tévesszen ez meg senkit. A hieroglifák három tulajdonsággal rendelkeznek. Minden kép természetesen a saját *képértékét/jelentését* viseli, másrészt nyelvhez kötött *hangértéke* is van, azaz kimondható. Ezek mellett – harmadik jellemzőként – a jelek, mint *szótag*, esetleg csupán, mint önálló *hang* szerepelhetnek.

A hieroglifás írás alapszabálya a tömörség, a takarékoság és az egyértelműség.

A Nílus-völgyi írás tulajdonságainak határait a helyszűke szabta meg. Egyszerűen nem állott korlátlanul rendelkezésükre írásra alkalmas felület. Így fáradságos munkával köveket kellett lesimítani, ill. a papirusznádból vágott vékony lapokat egymásba préselni, tekerceket készíteni. Az ásatások tanúsága szerint minden elképzelhető sima felületet kihasználtak, hieroglifákat látunk cserepeken, de vászonra, elefántcsontra, fára, aranylapokra, stb. is írtak. Mégis írásuk leggyakoribb hordozója a papirusz és a kő volt.

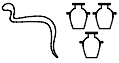
Ezek után érthető, hogy a hieroglifák sokasága a *takarékosság* jegyében született. Természetes, hogy a képezésben az egyértelműség mellett a *tömörség* érvényesült. Ábécés írással a *gyakorlok*¹⁵ ragozott igénk leírásához ma tíz latin betű szükséges. Már fel sem tűnik, hogy a valóságban milyen hosszú ez a szó, ezáltal mennyi helyet vesz igénybe. Hieroglifákkal

sokkal tömörebben lehetett írni: *D-Hr-r-k GY-KR-L-K, gya-kor-ol-ok*. A Nílus-völgyében négy jel elég volt leírására. Vízszintes írás esetén két-két jel összevonásával két helyre csökken a szó hossza. Ábécés írásunkhoz képest hatalmas helymegtakarítás. Érdemes felfigyelnünk arra, hogy nem a ma érvényes elválasztási szabályok alapján tagolták jeleiket – ez a szótagolás az ábécés rendszerből származik –, hanem mindig a számukra már máshonnan ismert, lehetséges legnagyobb, de még egy-hieroglifával leírható egységet keresték meg a kívánt hangalak rögzítésére. Képeztek! Egyébként ez a rendszer nem

¹⁵ Spruch 247/43-46.

csak írásukra, hanem számolásukra is jellemző volt, korábbi munkáinkban bemutattuk, hogy számaik képzése összeadásos jellegű volt, s a nagyobb egységek felől a kisebbek felé haladtak. A törtek írásának lineáris rendszerénél ugyancsak hasonlóan jártak el.¹⁶ Példánkban a kör jele szótagot képez, és kor(o)-nak hangzósítjuk (a rébusz rendszer bemutatását lásd később). A 3. és 4. jel mássalhangzó, hangzósításukkor általában az éLeK, máskor az éLÖK jelentéssel láttuk el. Nyelvünk hangtani szabályai közül most a magánhangzó illeszkedés igazít útba. A *gya-kor-...* szótagok után csak az *...ol-ok* hangzósítás illeszkedik.

Még szembetűnőbb a *gyakorol* ige képzett/ragozott alakjának másik hieroglifás változata (SPR 250/15-18):

*gyakorol*gathat D-qrHt GY- KR(L)HT.¹⁷ Ebben az esetben az ábécés írás 14 jellel szemben ismét négy jellel találkozunk. (Az edény háromszori jelzése a többes számot, igeik esetében a gyakoritást fejezi ki.)

VI/a. A képérték

Tekintve, hogy a hieroglifák kis képek – kialakulásuknál a természet állott példaként –, mindegyik önálló képi/gondolati jelentéssel rendelkezik. Elsődlegesen azt fejezi ki, amit látunk. Ezt nevezzük a hieroglifák *képértékének*. Nem minden képnek ismerjük pontos jelentését, jó néhány tárgynak, eszköznek, ma már ismeretlen alakzatnak csak találgatni tudjuk hajdan volt szerepét. Ezeket Gardiner az *Unclassified* csoportba sorolta.

VI/b. A hangérték

Ugyanakkor minden képet – azon a bizonyos ősi nyelven – meg lehet nevezni, más szóval hangzósítani lehetett. Ezt nevezzük a hieroglifák *hangértékének*. A szakirodalom immár 170 éve komoly erőfeszítéseket tesz e hangértékek meghatározására. Általában a szöveggörnyezet, de a kétnyelvű iratok (bilingviszek), és a kopt nyelv tanulmányozása alapján alakították ki a képek, ill. a belőlük képzett szavak mássalhangzós vázát. Ezek a latin betűkkel írt nemzetközi hangértékek, fonémák alkotják a transliterációt.¹⁸ Nos, ha ezt a mássalhangzós vázát az eredeti nyelven hangzósítjuk, akkor a jel képértékét/jentését mondjuk ki. A szakirodalom szerint senki sem dicsekedhet az ősi egyiptomi nyelv ismeretével, ezért nemzetközi megállapodás értelmében az ismeretlen magánhangzók helyére az 'e' hangot javasolták. Így kapott életre a szépségéről híres Amarna-kori királynő nevének Nefer-Teti alakja. Súlyos hátránya, hogy e mesterséges hangzósítás következtében a szó eredeti jelentése nem ellenőrizhető.

Megkülönböztetünk egy és több mássalhangzóból álló vázát, ezeket a szakirodalom konzonánsoknak nevezi. A IX. pont tárgyalásakor erre még visszatérünk.

A *fonéma* Bakos szerint: „jelentésmegkülönböztető szereppel bíró hang, amelynek megváltoztatása a szó jelentését is megváltoztatja.”¹⁹ Lehet ún. magán-/szótagképző és mássalhangzó/társashangzó is. A *konzonánsok* alatt csak a társas hangokat értjük. Bakos meghatározása szerint ezek a *mássalhangzókkal*, vagy *együtthangzókkal* azonosak.²⁰

Az eddigiek összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Nílus-völgyi írástudók minden bizonnyal eljutottak a beszédhangok felosztásáig, de ugyanakkor megőrizték az eredeti, nyelvhez nem kötött látvány képszerűségét is. *A hieroglifák az ábécés írásjelektől eltérően így kép és hangértékkel is rendelkeznek.* A minőségi változás az elvonatkoztatással együtt jelentkezett. A jelek képértéke még az eredeti *megfogható* értelmét közvetíti, a nyelvhez kötött hangértéke viszont tovább bontható, és a szótagképző hangok (általában magánhangzók) kicserélésével újabb gondolatot fejezhet ki. Más szóval a képek eredeti képértékének kiejtésekor hallható társas hangokat megtartották, ma ezt nevezzük a hieroglifá mássalhangzós vázának – szaknyelven csontjának –, majd újabb szótagképző hangzókkal kiegészítve más értelemmel látták el. *Elvont fogalom* (ezt már nem tudom megfogni).

¹⁶ Borbola, *Királykörök* (Budapest, 2001), 157.

¹⁷ Gardiner, *op. cit.*, 530: W₂₃-as jele: „ jar with handles”. Transzliterációja: qrht, magyar hangzósítása KÉRHeT. A fenti jelek között három kancsó látható, azaz *sokszor kérhet*, három = sok. A figyelmes olvasónak feltűnhet a hangzósításban szereplő 'l' jel hiánya. A kancsók önálló olvasata eredetileg a *kéregethet* hangalakkal azonos. A 'get' szótag felelős a gyakoritásért. A magánhangzó illeszkedés szabályát alkalmazva a 'betű' szerinti teljes hangalak: gya-kor-gat-hat lenne. Torlódó hangokból az elsőt nem jelölték – mássalhangzó hasonulás esetén a kettőt összevonták –, így a 'g' előtt feltételezett 'l' mássalhangzót nem kellett leírni (vö.: *A magyar nyelv egysége* című fejezettel, depalatalizáció). Vidékieken ma is így mondanánk: gyakorógathat. Persze a fenti szóképzésből még nem lenne egyértelmű az 'l' hang jelenléte. Hogy mégis a *gyakorol* tö képzett, majd ragozott alakját látjuk, azt az előbb bemutatott, csaknem azonos értelmű olvasat hieroglifái között feltüntetett 'l' hieroglifa jelenléte valószínűsíti. Itt jegyezzük meg, hogy a fonetikus írás tág teret biztosít a hieroglifák megválasztásánál.

¹⁸ A Nílus-völgyi nyelvet nem tekintjük mesterséges, esetleg szent, beszédre alkalmatlan nyelvnek, megítélésünk szerint több millió ember évezredekken keresztül egymás közötti közlekedési eszköznek használta.

¹⁹ Bakos Ferenc, *Idegen szavak és kifejezések szótára* (Budapest, 1974), 271.

²⁰ Bakos, *op. cit.*, 453.

VII./ A szakirodalom szerint ezeket az elvont fogalmakat az akkori írnokok külön is jelölték, kétes esetekben írásukat mind hangtani, mind értelmi alátámasztásként újabb jelekkel látták el. Ezeket a hieroglifákat nevezték fogalom-meghatározó, fogalom-besoroló, és hangtani alátámasztó jeleknek, nemzetközi szóval *determinatívum*nak. Egyébként ne gondoljunk itt külön jelekre, ezek is csak a szokásos hieroglifák, ám ilyenkor a szakirodalom felfogása szerint más szerepük van. Hangzósításuk éppen ezért hibának számít! Megjegyezzük, hogy az alaki jellegek (képszerűség) elutasításával egyidejűleg, valamint a szavak csontjának hangzósítási nehézségei következtében szinte sehol sem rendelkezik a szakirodalom egyértelmű „olvasattal”. Ezért vált szükségessé számunkra a mondattani elemzésekre alapozott fordításokban/megfeleltetéseiben a determinatívumok tömeges szerepeltetése. Véleményünk szerint a tömörség jegyében született írás nem tartalmaz felesleges jeleket, így különös tekintettel a kezdeti időkre nem használtak értelmi ill. hangtani alátámasztókat.²¹ Abban az esetben, ha a korabeli írnok egy kép/hieroglifa hangértékét úgy tudta hangzósítani, hogy a kimondott szó egyúttal a jel képértékét fejezte ki (a saját nyelvén ez nem okozhatott gondot), akkor nem volt szüksége további alátámasztásra. Alljon példaként az egyiptológia mai álláspontját tükröző, az élet

jelét képező   hármassal jelcsoporthoz. A semmivel össze nem téveszthető, szövegekben, de számos képen/szobron is önállóan szereplő jel már önmagában az életet jelenti, s a szakirodalom véleménye szerint mindig az *anx* (ank) hangzósítással rendelkezik (lásd Gardiner S₃₄ jelét).²² Ezek ismeretében teljesen értelmetlen a további *n* és *x* jelekkel e közismert alapjel hangtani értékeit determinatívumként megismételni. Megítélésünk szerint ezeknek is önálló szerepük van, minden jelet, így az esetenként mégis jelentkező   *n-x* jeleket egyszerűen ki kell olvasni.²³ Hangzósításuk – a szakirodalom véleményével ellentétben – *nem hiba, hanem egyenesen szükséges*.

VIII./ A Nilus-völgyi írásrendszer már a folyamatos írás első megjelenésekor a képjeleknek kettős szerepet adott. Azokat a jeleket, melyek az eredeti képértékükkel szerepelnek *ideogramának* (ID), ám szótagként hangértékük vázát *fonémának* (FON) nevezzük.²⁴ Számos jel csak ID formában ismeretes, ide soroljuk a többi között néhány állat, egyes emberi alakok, különböző tárgyak, stb. állandósult hieroglifáit. A legtöbb jel az ID felkiáltó jelével ellátva megtartja képértékét, nélküle viszont, csak hangértékével szerepel. Ilyenkor a rébusz rendszer lép éltbe (lásd lejjebb).

IX./ Konzsonánsok

- Az egy-társashangzók rendszerét mi *betűknek* nevezzük. A jelek hangértékének lebontása néhány alapfogalmat kifejező kép esetében, önálló, esetleg az eredeti értelmével már nem rendelkező, egyedülálló (társas)hangzóhoz vezetett. Ezeket a hieroglifákat, betűket ma a szaktudomány tévesen *ábécének* nevezi. Számuk a szakirodalom szerint 24-re tehető.²⁵ Az olvasásban ezekhez elméletben bármely szótagképző hang társulhat, mégis az ID jellel ellátva ismét az eredeti képértékét jelenti. Alljon példaként az *étek* jelentésű hieroglifa – hivatalos jelentése kenyér –, mely önmagában a 't' hangot jelenti. Viszont az ID jellel együtt   ismét a képértékét, a kenyeret, az étket jelképezi.
- A több-társashangzós vázat tekintjük az egyiptomi írás lelkének. Legtöbbje lehet ID, de FON, azaz szótag is, viszont mindegyik hangzósításához szükséges a nyelv ismerete (számuk több százra tehető).
- A szótagírás nyelvhez kötött lényegét a következőkben foglaljuk össze:
  - A képek közvetítésénél a nyelv ismerete szükséges,
  - Eltekintve a 24 alaphangtól/betűtől a képek hangalakjait nem önálló hangokra, hanem hangcsoportokra bontjuk le,
  - csak további jelekkel kiegészítve képeznek értelmes gondolatot.

²¹ Sethe hasonlóképpen nyilatkozik: „Hier existiert noch nicht das später herrschende System der allgemeinen Determinative, /.../In den Pyramidentexten erhielt vielmehr ein jedes Wort noch sein eigenes spezielles Deutzeichen.” Sethe Kurt, *Die Altaegyptischen Pyramidentexte* (Leipzig, 1908), VI. Fordításunkban: „Itt még nem létezett az általános determinatívumok később uralkodó rendszere./.../ A piramisszövegekben minden jel(szó) inkább megtartja saját speciális jelentését.”

²² Gardiner, *op. cit.*, 508.

²³ Vö. John Ray elméletével; Borbola, *Olvassuk együtt magyarul!* (Budapest, 2000), 21-24.

²⁴ A fentiekben már kitértünk harmadik, vélt szerepükre, a szakirodalom megkülönbözteti a fogalombesoroló tulajdonságukat: determinatívum.

²⁵ Részletesen kitérünk erre a Betűk című fejezetben.

A rébus rendszer

Az eddigiek során a Nílus-völgyi írás kialakulását két oldalról közelítettük meg.

- Bemutattuk a képek, rajzok, esetleg részben stilizált formájuk közvetlen tulajdonságait, melyek következtében alkalmassá váltak gondolati képek átvitelére. Ezeket a hieroglifákat nevezi a szakirodalom *ideogrammáknak*. Hatalmas számuk viszont akadályozza az ilyen írás könnyű kezelhetőségét, általános elterjedését.
- A másik ágon viszont követni tudtuk a beszéd elemeinek rögzítését és az ebből levezethető társashangzókat. Ezeket a szakirodalom *konzonánsoknak* nevezi. Megállapítottuk, hogy néhány kivételtől eltekintve a hieroglifás írás nem jelölte a magánhangzókat. Terjedelmes, sőt nem mindenki számára érthető írásfajta alakult volna ki. A hely szűkéről – *tömörség, takarékoság* – már részletesen beszámoltunk, másrészt eddig csak utaltunk az *egyértelműség* szabályára. A nagytól a kisebb felé haladó alapszabályon túl itt kell szólnunk a magánhangzók hiányáról is. *A magánhangzók jelölése megszabja a nyelv mindenkori állapotát*. Az ábécés írás olvasásához ismerni kell, ha volt ilyen, az adott kor irodalmi-, ill. köznyelvét is. A tájszólások és a fonetikus írás világában ez viszont komoly hátrányt jelentett volna. S bár a magánhangzók tájjellegű változatai részben kihatással vannak a mássalhangzók ábécés írására, kevésbé zavaró mindez a hieroglifás írás képeinél. Így a magánhangzók elhagyásával időállóbb, jóval szélesebb rétegnek érthető írás alakulhatott ki. Mindenki a saját nyelvjárásának megfelelő hangokat (szótagképző hangokat, magánhangzókat) helyezhetett a jelzett mássalhangzók közé.

Nos, az eddigiek ismeretében megállapíthatjuk, hogy már a társashangzók, másrészt eszmejelek segítségével egyszerűbb gondolati képeket könnyű szerrel lehetne rögzíteni. Kevésbé alkalmas ez a rendszer bonyolultabb fogalmak közlésére. Ilyenkor félelmetes számú újabb képecskét (ideogrammát) kellene felsorakoztatni (képírás), vagy mégis az ábécés írás magánhangzóit lennének kénytelen segítségül hívni.²⁶ Mint látni fogjuk a Nílus völgyében egyikre sem volt szükség.

Ezzel elérkeztünk a hieroglifás írás ütőéréhez. A két bemutatott írásrendszer, a hangírás és képírás levezetésünkben ennél a pontnál ismét találkozik, a valóságban a kezdettől fogva szétválaszthatatlan egységgé forrt össze. Az így kialakult közös írásrendszert nevezte el a szakirodalom a **rébusz rendszernek**.²⁷

Tekintve, hogy a rébusz-rendszer újkori 'felfedezése' legalább 80 évre tekint vissza, célszerű egyik első megfogalmazójának véleményével megismerkedni.²⁸ Gardiner a *rebus* vagy *charade* írásrendszer kialakulásáról a következőket mondja: „...; and recorded history may be considered to have been non-existent until, shortly before the end of the Pre-dynastic period, the Egyptians discovered the principle of the **rebus** or **charade**. The new departure consisted in using the pictures of things, not to denote those things themselves or any cognate notions, but to indicate certain other entirely different things not easily susceptible of pictorial representation, *the names of which chanced to have a similar sound*.”

Fordításunkban: 'Bár rögzített történelem, ha meggondoljuk, valószínűleg nem létezett addig, (mégis) röviddel a Prédinasztikus-periodus vége előtt az egyiptomiak felfedezték a **rébusz**, azaz a **szótagrejtvény** alapelvét. Az új eljárás abból állt, hogy a dolgok képeit használták fel, (de) nem arra, hogy a dolgok saját vagy más rokon fogalmát jelöljék, hanem, hogy másik (attól) biztosan eltérő dolgokat jelezzenek, olyanokat, melyeket nem könnyű képekben megjeleníteni, *s melyeknek nevei véletlenül hasonlóan hangzanak*.'²⁹

Bár a fenti megfogalmazás szemünkben kissé körülményes, az alapgondolattal egyetértünk. Egyébként a *rébusz* szó magyar fordítása *szótagrejtvény*, nem tükrözi az itt használt jelentést, így a továbbiakban eltekintünk erőltetett használatától. Helyette az **ösmagyar hangváltás** meghatározást ajánljuk.³⁰

Mielőtt a rendszert mi is pontosan megfogalmaznánk, előljáróban célszerű néhány példával közelebből megismerkednünk. Tekintsük meg a TÁw TÁRUL hieroglifát,³¹ melynek dagadó vitorlavászna nemcsak a nemzetközi transliterációból közvetlenül származó *táru*, *terü*, *térü* értelmet hordozza – ebben az esetben csak a szótagképző hangokat cseréltük ki –, hanem ötletesen a mögöttes gondolatot is bemutatja: *szél*, *szellő*, stb.³² Sőt! Ezen az úton nem szükséges minden esetben önálló jelentéssel rendelkező újabb szótagot keresni, mert az eredeti váz más magánhangzókkal feltöltött, esetleg önmagában már értelmetlen alakja a szóképzésben hasznos tag lehet. Példa erre a Szél vázából levezetett szalag, szolga, szilaj,

²⁶ Megjegyezzük, hogy a Középbirodalom kiterjedt gondolatvilágának rögzítéséhez gyakorlatilag 500-600 jel elegendő volt (a további kétszáz egymásba ékelve nem képezett újabb jelet), melynek a több mint a fele a köznapi íráshoz nem volt feltétlenül szükséges.

²⁷ Gardiner, *op. cit.*, 6.

²⁸ Gardiner, *op. cit.*, 7.

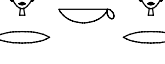
²⁹ Szép anyanyelvünk fenti keréketörését az angol szöveg pontosabb követése érdekében tettük, melyért szíves elnézésüket kérjük.

³⁰ Ebben a fejezetben a könnyebb követhetőség kedvéért továbbra is a rébusz szót használjuk

³¹ Gardiner, *op. cit.*, 499.

³² Vö.: Gardiner, *op. cit.*, 499, → breath, wind.

stb. Ugyanakkor ez a hieroglifa is megtartotta eredeti képközvetítő tulajdonságát, képértékét, hiszen ha a hieroglifát az ideogramma jelével látták el , visszaalakult az ősi, nyelvhez nem kötött fogalommá. Ilyenkor ismét közvetlen képértékét írja: vitorla, ill. szél (ID).

Vagy ragadjunk ki az itt következő piramisfeliratok egyikéből ismét néhány jelet (SPR 234/5-9): , Hr-r-k-Hr-r. Magyar olvasata KiRáLoK KiRáLa → királyok királya. A kör (Hr) K-R vázát itt az „eredeti ö” hang helyett az „i” hangra cseréltük fel → KiR. Tehettük, mert nem áll utána az ID jel, így a lyuk/rés jele „ l/r ” hangjával együtt a KiR-áLy szavunkat írja. Példánkban a királyok többes számban vannak, így újabb képpel/jellel, a „ k”-val képezte tovább hajdan volt írunkunk a KiR-áL szótagokat: KiR-áLy-oK → , Hr-r-k. A következő jelek hangzósítása ezek után már nem okozhat gondot, az ősi birtokos szerkezet felismerésével a KiR-áLya olvasat egyértelmű: , királyok királya.³³

A rébusz rendszer a hieroglifák hangtani alakjának az eredeti képértéktől eltérő hangzósítását jelenti. Így ugyanaz a hieroglifa (társashangzós vázának megtartása mellett) szótagképző hangjainak kicserélésével újabb értelmet kap.

Az eljárás menete a következő:

Összetett, képzett, ragozott szavak írásánál az írástudó először kimondta a keresett szót, majd a hangtani azonosság/hasonlóság alapján (szóbokor tagjainak ismeretében) kiválasztotta az adott szövegkörnyezetbe legjobban illeszkedő – tehát egyértelmű, és egyúttal a legtöbb társashangzót magába foglaló – hieroglifát. Ha több-szótagú szót kívánt képezni, akkor a nagy felől a kisebb felé haladt. Lehetőség szerint ilyenkor egy *ideogrammát*, illetve valamelyik össze nem téveszthető *fonémát* használta. Ez alkotta a kiindulási képet, a mai értelemben vett szótövet. Természetesen nem állt mindig ilyen hieroglifa rendelkezésére, ilyenkor két(több) jelből is képezhette szótövet. A fentiekben láthattuk, hogy ezeket lehetőleg egymás

folytonossági terébe helyezte: (NB.: a tömörség mellett az írás alapfeltétele az egyértelműség volt!). Szabadon dönthetett írásjelei megválasztásánál, így a láthatóan összezsugorított hieroglifás csoportok mellett ugyanazt a szót más jelekkel is leírhatta.³⁴ Majd a kérdéses hangalak/szó további kialakításához újabb képet/képeket keresett, melyből szükség esetén a társashangzós váz megtartásával a következő szótagot képezte. Ez a hieroglifa az előzővel összeolvasva eredeti értelmétől eltérő, újabb gondolati-képet formált. Kezdhette ezt rögtön az első szótaggal, tehát a szótóval is, ha ezáltal jeleinek értelme nem szenvedett csorbát. Utalunk itt a példánkban szereplő KÖR – *ősmagyar hangváltás* után – KiR szótagra, mely önmagában már nem értelmes, és csakis szótagként válik hasznos építőelemmé. Írunkunk tehát *szavainak képi és hangtani tulajdonságait figyelembe véve gondolatban képezett: ez a rébusz-, meghatározásunkban ősmagyar hangváltás rendszerének lényege.*³⁵ Az írásban a jelen nem észlelünk változást. Sőt, kiragadta a lényegeset a következő jelből is, nevezetesen a lyukból az „l(y)”hangot és szorosán az első szótag után helyezte. A két hieroglifa együttesen újabb, most már az eredeti értelmüktől független gondolati képet alkot. Kir-ály! Írunkunk tehát a szó szoros értelmében elvonatkoztatott. Mindezt a harmadik

képpel/hieroglifával/raggal (esetünkben a többes szám jelével) leragasztotta.³⁶ Kir-ály-ok → ! Nemcsak A. Gardiner, de Kurt Sethe is panaszkodik a hangzósítási nehézségek miatt. A 232. Spruch megjegyzéseinél professzorhoz illő őszinteséggel bevallja, hogy: „Übersetzung. Vorläufig unmöglich. Kommentar. 236.a. Den mit beginnenden mit schließenden Ausdruck, in dem das bei dem späteren Wiederholungen durch die Schreibungen und variiert ist alsob eine Vokaldifferenz angedeutet würde, würde...”³⁷ Magyarul: ’A fordítás egyelőre lehetetlen. Mert a

³³ A fent kiragadott példák természetesen nem állnak egyedül. Részletesebben a *Hiero-Magyar Szószedetben* találkozhatunk ősmagyar szókinccsünkkel. A *kerül-körül-karol-királ*-stb szóbokor további változatait itt nem célunk elemezni.

³⁴ Ez alól a királynevek képeznek kivételt, írásuk jelrendszere állandósultnak tekinthető.

³⁵ Bakos, *op cit.*, 713: „rébusz *fr* (<*lat*) 1. rejtvény 2. talány; nehezen érthető rejtélyes beszéd, kifejezés.”

³⁶ Vö.: Rácz Endre és Takács Etel példájával.

³⁷ Sethe, *Altaegyptischen Pyramidentexte* (Leipzig, 1908), 207.

kezdődő/.../végződő kifejezés, melyben a /.../ későbbi ismétléseknél /.../ variációkban jelennek meg, olyan mintha egy hangbéli eltérésre utalna.³⁸ Ő is 'beleszaladt' a rébusz rendszerbe.

Megjegyezzük, hogy az akkori szókinés túlnyomó többsége egy-szótagú szavakból állt. Természetesen ezekre is érvényes a rébusz szabálya. Sokakat csábít a hieroglifák között a magánhangzók kutatása, de mint ez a példa is mutatja, csak a megcsontosodott ábécés felfogásunk keresi ezt az utat. A rébusz rendszer kialakulásánál minden bizonnyal az azonos töről származó szavak, tehát a szóbokrok jöhettek először számításba.

Végezetül ide kívánkoznak Gardiner szavai: „...; throughout the entire course of its history that script remained a *picture-writing eked out by phonetic elements*.”³⁹

Az egyiptológia terén elért korszakalkotó nyelvészeti munkájáért lovaggá ütött angol orientalista, Sir Alan Gardiner az általunk egyiptológusok Bibliájának nevezett *Egyptian Grammar* bevezetőjében félreérthetetlenül meghatározta az egyiptomi írás lényegét. A fentiekkel együtt ezt is érdemes megjegyezni! Fordításunkban: *'Ez az írás történetének teljes útján véges-végig megmaradt kép-írásnak, kiegészítve hangtani elemekkel.'*

Nos, Gardiner és követői immár 80 éve ismerik az egyiptomi írás alapjait: *képirás, kiegészítve hangtani elemekkel és – a fentiek alapján hozzáfűzhetjük – a rébusz rendszerrel*. Nagy vonalakban egyetértünk! Mégis szomorúan azt tapasztaljuk, hogy – különös tekintettel a középbirodalmi nyelv helyreállítására – rendszerük pilléreit nem a hieroglifák kép- és hangértékére támaszkodva az általuk már felismert rébusz rendszerre alapozták, hanem bevezették a mondattani elemzés felsőbbrendűségét. *A rébusz rendszer nélkülözhetetlen alapja a nyelv. A szavak hangzósításának hiányában, sőt, a nyelv szerkezeti felépítésének pontos ismerete nélkül nem működik egyetlen rébusz, Gardiner szavaival élve charade sem*. Ismerni kell tehát a képek pontos jelentését, a szavak eredeti hangalakját, ezzel együtt a hozzá tartozó szóbokrokat is, és tisztában kell lenni a kérdéses nyelv nyelvtanával. A szakirodalom a többi között még ma sem ismeri az egyiptomi szavak ősi hangalakjait, a szóbokrokról pedig fogalmuk sincs.⁴⁰ *Ezért nem tudták Gardiner és követői a rébusz rendszert a puszta felismerésén túl a gyakorlatban is felhasználni.*

Hiányzott, sőt, számukra mind a mai napig hiányzik az ehhez szükséges nyelv.

***

Befejezésül foglaljuk össze az egyiptomi írás jellemzőinek kialakulásáról szerzett ismereteinket.

- Megítélésünk szerint a Nílus völgyében hozzánk hasonlóan *képekben gondolkodtak*, ennek megfelelő rendszerben számoltak és írtak.
- Írásukat közvetlenül képekbe öntötték – ezeket ma hieroglifáknak nevezzük –, majd egymás után, mellé, alá, esetleg egymás folytonos terébe stb. helyezték, tehát *írásukkal a szó szoros értelmében képeztek*.
- A legtöbb képnek több szerepe volt, a képértéke mellett a hangértékét is jegyezték. A Nílus-völgyi írás tehát *nem tiszta képirás*.
- Ha a hieroglifák az írásban csak a képértékükkel szerepelnek, akkor *eszméjelekről/ideogramokról* beszélünk. (Determinatívumokkal az eddigiekben nem találkoztunk.)
- Az írás alkalmával először a lehetőségekhez mérten mindig a legnagyobb és a leglényegesebb eszme, ill. hangtani csoportot képviselő jelet keresték meg, így valósult meg az akkori írás alapszabálya a *tömörség és a takarékoság*.
- A további hieroglifák megválasztása legtöbbször hangértékük alapján történt, ilyenkor a képek hangtani váza, a *konzonánsok* voltak az elsődlegesek.
- Írásuk *fonetikus* volt.
- Ha a hieroglifák hangalakjának társas hangzóit megtartva – ez volt a szavak csontja – az eredeti képértéket viselő szótagképző hangokat (magánhangzókat) gondolatban kicserélték, akkor a jel elvesztette eredeti értelmét, és (képzületben) más jelentést kapott. Ezt nevezi a szakirodalom – immár 80 éve – a *rébusz rendszernek*.
- A rébusz rendszer alkalmazásához elengedhetetlen a *nyelv mindhárom pillérének* (szókinés, hangzósítás és szerkezet), valamint a *szóbokroknak*, és a *nyelvjárásoknak* ismerete.

³⁸ Részletesebben tárgyaljuk a 232-es *Spruch* elemzésénél.

³⁹ Gardiner, *op. cit.*, 8.

⁴⁰ A szóbokor rendszert a finn-ugor elmélet képviselői elvetik, szerintük a gyakran azonosnak tűnő hangalakok csakis a fatális véletlen számlájára írhatók. Egyedül a hangmegfelelés szabályaira helyezett levezetések lehetnek tudományosak. Ezek alapján a nyilvánvalóan azonos töről származó, hasonló hangestű szavaink (ezek alkotják a szóbokrokat) 'tudományos alapon' szétválaszthatók, különböző donornépek szókinésére vezethetők vissza. Szükségük is van erre a 'kozmetikára', mert a szóbokor rendszer (kutatása immár 150 éves múltra tekint vissza) olyan szavakat is egy csoportba sorol, melyek a hivatalos kultúrtörténeti elmélet (nyelvünk uráli, finn-ugor eredete) szerint nem tartozhatott ősi, általuk kikövetkeztetett szókinésünkhöz, akkori kultúránkhöz. Hova jutna a világ, ha már az ugor korra tennénk nyelvünk földműveléssel-állattenyésztéssel kapcsolatos szakkifejezéseinek kialakulását, holott ezeket a finn-ugor elmélet hívei szerint csak évezredekkel később a magasabb műveltségű törököktől, ill. még később, a még kultúraltabb szlávoktól vettük át?

- Az egy-társashangzóból álló jelekkel kiegészítve/képezve/ragozva készült ez a *kevert írás*, melyre az ábécés mássalhangzós jelek mellett, az eszmejelek és a szótagírás is jellemző volt.
- A hieroglifás írás olvasásához tehát nem elég a felületes szófejtés, mi több, nem elég a szakirodalom által nyelvtani alapokra helyezett elemzés, mondattani analízis sem. *A helyes olvasáshoz a fentiek mellett a rébusz rendszer, s vele együtt a nyelv hangtanának teljes ismerete is szükséges.*
- Végezetül a Nílus-völgyi írásról elmondhatjuk, hogy a ma uralkodó ábécés rendszerrel szemben ez a zseniális írásrendszer megtartotta képi értékeit, így e páratlan tulajdonsága alapján az ősi nyelv birtokában mindenki számára követhető, közvetlen gondolatátviteli eszközzé vált.

Az egyiptológusok immár 170 éve kutatják ezt az írást. Alapját magvaszakadt, kihalt, Afró-Ázsiai (réggebbi meghatározás szerint hamito-szemita) nyelvnek tekintik. A fenti levezetésünk ismeretében ezt az álláspontot kétségbe vonjuk. Eltekintve attól, hogy szinte minden ismert európai kultúrnyelv az egyiptomból is jócskán táplálkozott, meggyőződésünk, hogy ma is létezik közvetlen, élő utódnyelve. Korábbi munkáinkban az eddig félreismert és megoldatlan középbirodalmi matematikai szöveges példák magyar olvasatával, és az ebből következő helyes eredményekkel igazoltuk, hogy ez az ősi nyelv azonosan építkezett mai nyelvünkkel, szókinsét megtaláljuk mai szavaink között, s hangalakjaiban pedig a mai nyelvünk előfutárjának tekinthető. Olyan ragozós nyelvről beszélünk, melynek írása a képalakítás fent részletezett útján és szabályai szerint alakult, s a fentiek értelmében fonetikai alapokon nyugszik.

*Elmondhatjuk, hogy a Nílus-völgyi ősi nyelv nem halt ki, ma is élő utóda az édes anyanyelvünk, a csodálatos örökségünket képező magyar nyelv.*⁴¹

* * *

Megjegyzések

Nyelv alatt mindig a természetes nyelveket értjük.

Vegyes írás. Az ábécés jelek mellett szótagjelekkel és a képirás fogalomjeleivel is egyazon rendszerben találkozunk.

Társashangzók. Általában a mai mássalhangzókat nevezzük társashangzóknak, de ide tartoznak azok az összetételek is, ahol számunkra ma már szokatlan formában több mássalhangzó (th, kh, nk, ng, dt stb.) is jelen lehet.

Az „ábécé”. Gyakorlatilag a mással/társashangzókra korlátozódik, az egyiptomi írás nem jelölte a mai értelemben vett magánhangzókat. (Két magánhangzós csoporttal azért számolnunk kell, a hieroglifa valószínűleg a „ú,ü,ó,ö” csoportot jelenti, valamint a jel a J/L mássalhangzók mellett az „a,i,e” hangokat is tartalmazza.) Az ábécés megjelölés a mai értelemben véve helytelen.

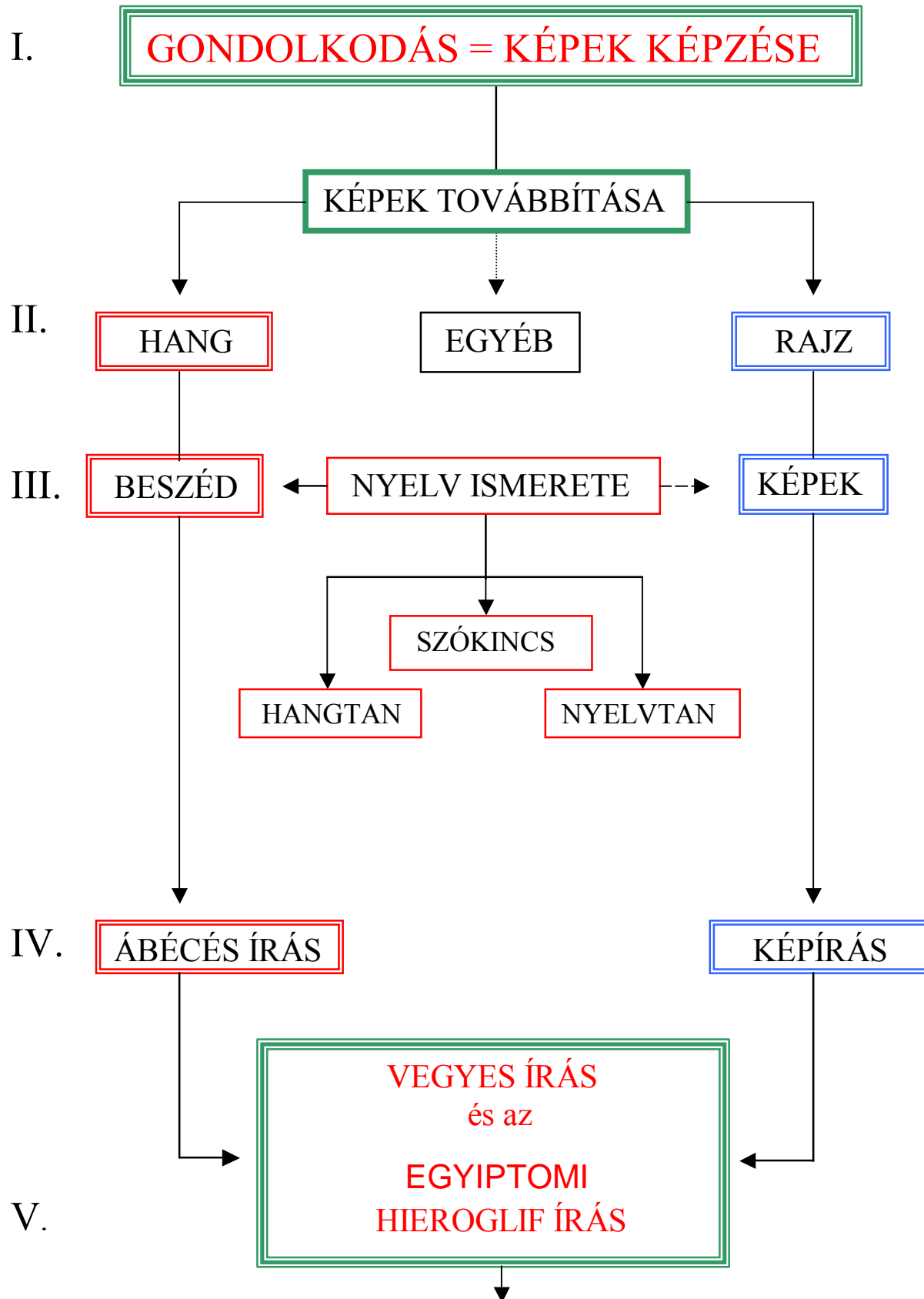
Szó / szótagképző váz. A szavak magánhangzók nélküli társashangzós váza, csontja.

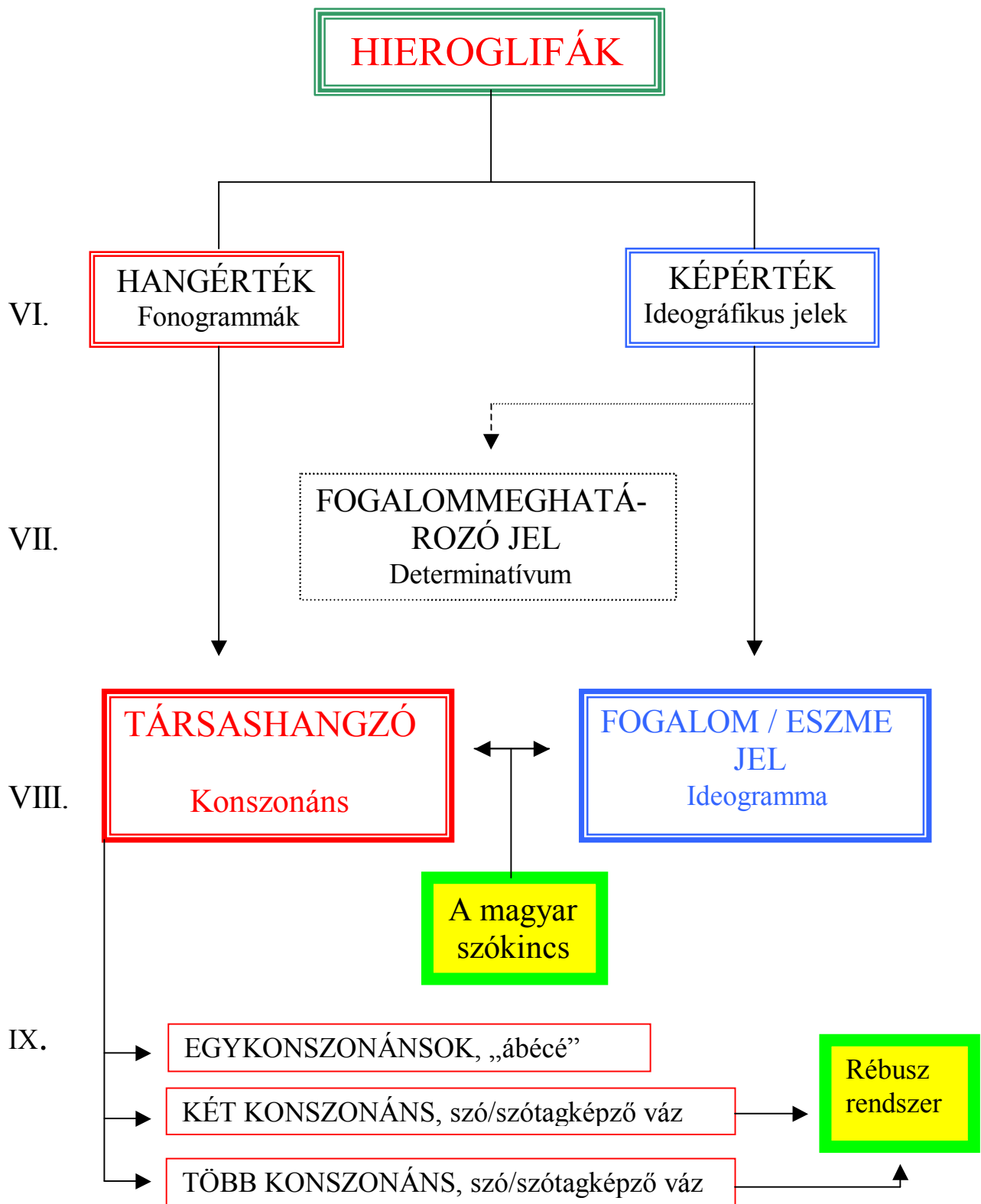
Rébusz/ősmagyar-hangváltó rendszer. Részben képrejtvényhez hasonlítható. A szavak mássalhangzós váza az eredetitől eltérő (magán)hangzókkal feltöltve a jel képértékétől független, újabb értelmet kap. Az így kapott jelentés tehát már nem a hieroglifa nyilvánvaló képértékéhez, hanem a hangértékéhez vezethető vissza. SZ-K, eredetileg szék, lehet SziK, SzaK, SzüK, SZáK stb. jelentésű. A képezett szótagnak egyébként nem kell feltétlenül értelmes tartalommal rendelkeznie. Elképzelhető az is, hogy bizonyos hangzósítása csak összetételben válik értelmessé: SzeK-rény, SzeK-ér, SzoK-nya stb. Példáinkban a SzeK / SzoK tövek mai magyar nyelvünkben nem rendelkeznek önálló értelemmel.

The Basis and Rules of the Writing System of the Nile-dale

This writing forms one of the introductory chapters of Dr. Borbola's third book entitled *Ancient Hungarian Supplications* (to be published in September-October 2003). Dr. Borbola presents his very different view on the current old Egyptian reading methods. His deduction begins with the presentation of the usual human way of thinking, followed by the explanation of the peculiar rules of pictorial art of the hieroglyphic writing, which culminated in the principle of the rebus. This system seems to represent the most important “departure consisted by using the pictures not to denote those things themselves or any cognate notions, but to indicate certain other entirely different thing not easily susceptible of pictorial representation.” (A. Gardiner, *Egyptian Grammar*, Oxford, 1994, 6.) It requires the mastering of the entire vocalic system of Old Egyptian, which means the ancient language of the Nile-dale. According to the generally accepted view of the Egyptian research no one is able to master that language. What a pity! We can discover the contrary by following the train of thought of this pleasantly written study. The author proves that the ancient Hungarian language has a similar grammatical structure, also the same vocabulary and such equivalent phonetics as the Old Egyptian Pyramid Texts.

⁴¹ A magyar nyelvről alkotott elképzelésünket a *Betű* című fejezetben részletesebben is kifejtettük.

FARKAS, Flórián : De opkomst van de dienstverlenende sector – een Nieuwe Economie?

“Starting today, IBM’s stock is being reclassified on the FTSE All-World Index as a software and services company rather than as a hardware company.”

Computerworld, June 24, 2002

“The Internet is the most important force I have ever seen in my business career and the key to GE’s success.”

Jack Welch, ex-CEO General Electric

“Technology changes. Economic laws do not.”

Carl Shapiro & Hal R. Varian¹

Indien wij de krantenkoppen van het laatste decennium bekijken, kunnen wij snel constateren dat in de jaren 1990 fundamentele veranderingen in de wereldeconomie hebben plaatsgevonden. Helaas moeten wij ook constateren dat door de enorme informatietijdperk-hype en de grote hoeveelheid nieuwe termen zoals Nieuwe Economie, kenniseconomie, Internet-economie, globalisatie, informatiemaatschappij, netwerkeconomie, enz, men door de bomen het bos niet meer ziet. Daarnaast wekt het fenomeen ‘Internet’ de indruk dat het weer slechts om een ‘technische revolutie’ gaat. Niets is minder waar! Inderdaad is het Internet een enorme technische uitvinding maar als men de economische en maatschappelijke ervan impact wil begrijpen, dient men dit fenomeen in een breder historisch kader te analyseren en te plaatsen. In deze lezing wil ik graag mijn visie op dit onderwerp in de vorm van een beknopt overzicht met U delen. De opbouw van deze analyse ziet als volgt uit:

1. Het ontstaan van de mondiale economie in vogelvlucht
2. Het verschil tussen de goederen-sector en de dienstverlenende-sector²
3. Services Go Global – trends voor de 21^e eeuw

1. Het ontstaan van de mondiale economie in vogelvlucht

Dezer dagen vindt de jaarlijkse bijeenkomst van politieke leiders en invloedrijke zakenlui vanuit de hele wereld in Davos plaats. Sinds een paar jaar worden de bijeenkomsten in Davos en soortgelijke evenementen in andere steden (Seattle, Göteborg, Genova, enz) verstoord door heftige en gewelddadige demonstraties. Opvallend is dat de demonstraties blijkbaar door Westerse communistische en anarchistische bewegingen worden georganiseerd en gekanaliseerd. Het proces ‘globalisatie’ is in hun ogen slechts de uitbreiding van het kapitalistische systeem (het grootste kwaad sinds Karl Marx) waardoor een dunne laag van rijke kapitalisten de rest van de wereld (Derde Wereld?!) in armoede duwt. Hun superemotionele en op ideologische grondslag stoelende opvattingen leiden helaas niet tot een beter begrip van dit proces. Indien wij met ons gezond verstand, zonder ideologische begrenzing en puur de feiten in rekening nemend het proces ‘globalisatie’ analyseren, zien wij duidelijk dat het om een natuurlijk proces gaat. Ik spreek mijn hoop uit dat deze analyse U een paar handvatten geeft waarmee U dit proces in een historisch kader kunt plaatsen en dat zij U tegelijkertijd helpt de trends voor de komende decennia te verkennen.

In de focus van de discussie over globalisering staan de multinationals. Niemand ontkent dat deze ondernemingen over enorme macht beschikken. Maar wij moeten ons de fundamentele vraag stellen: wat maakt de hedendaagse multinationals anders dan de handelscompagnies van het oude Griekenland en Egypte, of de middeleeuwse kooplieden van Venetië en later de Britse en Nederlandse handelscompagnies (Hudson’s Bay, VOC)? De volgende definitie³ geeft m.i. het best de fundamentele eigenschappen van de hedendaagse multinationals weer:

Lezing gehouden op de bijeenkomst van Rotary Club Scheveningen, op 27 januari 2003.

¹ Carl Shapiro & Hal R. Varian: *Information Rules*. Harvard Business School Press, Boston MA, 1999.

² In de Engelstalige vakliteratuur is de dienstverlenende-sector ‘services-sector’ genoemd. In deze lezing worden beide termen, als syoniem, gebruikt.

³ C.A. Bartlett & S. Ghoshal: *Managing Across Borders*. Harvard Business School Press, Boston MA, 1989.

Een onderneming is multinational indien zij

1. *substantiële directe investering in andere landen heeft, en*
2. *actief is betrokken bij het management van deze bezittingen.*

Wetenschappelijk onderzoek⁴ heeft laten zien dat de moderne multinationale onderneming een relatief jong verschijnsel op het wereldtoneel is. Het ontstond in de jaren 1880 en 1890 in de VS en Europa, en iets later in Japan. Deze ondernemingen ontstonden slechts in bepaalde industrieën en vertoonden soortgelijke groei. Zij waren het ‘resultaat’ van de tweede industriële revolutie. De eerste industriële revolutie, die aan het einde van de 18e eeuw in Groot-Brittannië begon, introduceerde nieuwe technieken die de productiecapaciteit enorm vergrootte en daardoor leidde tot het ontstaan van bedrijven die gespecialiseerd waren in één soort product (farm, mijn, molen) of één soort distributie (groothandel, detailhandel, import, export). De eigenaar was tegelijkertijd ook de manager. Rond 1850 en 1860 begon de tweede industriële revolutie met de geboorte van het moderne goederenvervoer en communicatie. Nieuwe uitvindingen zoals spoorwegen, telegraaf, stoomschip en kabel maakten massaproductie en massadistributie mogelijk. Dit proces leidde tot het ontstaan van de eerste geïntegreerde multifunctionele, door een hiërarchie van gesalarieerde managers geadmireerde ondernemingen. Twee factoren speelden hierin een belangrijke rol, t.w., met name, de schaalvergroting (‘economies of scale’) en de scopeverbreiding (‘economies of scope’). De eerste is gerelateerd aan de progressieve kostenreductie per eenheid wanneer het productievolume stijgt. Het is echter van belang dat het kostenvoordeel van een grotere fabriek slechts benut kan worden, wanneer een constante productiecapaciteit (minimaal 80-90% van de maximale productiecapaciteit) is gerealiseerd. Dit maakt coördinatie van de inputstroom én outputstroom cruciaal. De eerste vereist achterwaartse integratie en de tweede voorwaartse integratie. Deze laatste is sterk gerelateerd aan de tweede factor, de scopeverbreiding. Een intermediair (bijv. groothandelaar) kan kostenvoordeel realiseren als hij de producten van meerdere producenten hanteert (schaalvergroting). Dit voordeel verdwijnt wanneer het volume van één producent in de buurt van het transactievolume van een intermediair komt.

Deze factoren waren dus bepalend voor het ontstaan van de eerste geïntegreerde, multifunctionele ondernemingen. De nieuwe technologieën hadden de efficiënte productiecapaciteit zo verhoogd dat zelf de grootste naties de benodigde basismaterialen (en ook andere factoren zoals goedkope arbeid) én de consumentenmarkt niet konden leveren. Deze ondernemingen moesten dus per definitie multinationals worden. Zo onstond voor de eerste keer in de geschiedenis van de mens een economisch systeem dat praktisch de hele wereld integreerde. Langzamerhand hebben deze organisaties geleerd dat naast de oorspronkelijke beweegredenen om multinational te worden en te zijn, deze vorm van organisatie ook andere voordelen opleverde; zeker voor de uitsluitend nationale bedrijven. De vakliteratuur noemt twee van deze belangrijkste aspecten de ‘*global scanning and learning capability*’ en de ‘*global chess game*’. Het eerste is gerelateerd aan het feit dat nieuwe ideeën en technieken praktisch overal ter wereld kunnen ontstaan en dat een multinationale organisatie die in staat is deze ideeën op te vangen, te verwerken en vervolgens op wereldwijd niveau te gebruiken, een competitief voordeel heeft over haar concurrenten. Het tweede is gerelateerd aan de mogelijkheid van een multinational om een operationele eenheid in een of meerdere landen te subsidiëren. Zulke mogelijkheid hebben de uitsluitend nationale corporaties niet.

Vanuit deze analyse moet duidelijk zijn wat de meest essentiële oorzaak van botsing tussen multinationals en regeringen (de Amerikaanse regering inbegrepen) is: soevereiniteit! Voor een optimale operatie van een multinationals eisen deze corporaties geen bemoeienis met hun transnationale transacties. Regeringen aan de andere kant zien de multinationals als instanties die de soevereiniteit van hun land aantasten. In feite is de relatie tussen regeringen en multinationals een ‘liefde en haat’ verhouding. Het wordt bemoeilijkt door de verschillende manieren waarop hun resultaten worden gemeten: multinationals worden primair op economische resultaten afgerekend terwijl de regeringen op socio-economische resultaten.

2. Het verschil tussen de goederen-sector en de dienstverlenende-sector

Tot de jaren 1980 was bijna iedereen gefocust op de productie, distributie en gebruik van tastbare producten. De fysieke wereld was de enige wereld van zaken doen. Het fenomenale succes van de Japanse electronica multinationals in de jaren 1970 gaf de indruk dat deze bedrijven de sleutel tot de toekomst bezaten. Maar in de diepte was er een derde industriële revolutie gaande (sinds 1945) die alles veranderde. Deze derde industriële revolutie, oftewel informatie revolutie, vertoont parallellen met de andere twee: in de eerste plaats maakte zij door de steeds sterkere computers de verwerking van tot die tijd

⁴ A.D. Chandler Jr. was onder de eersten die het ontstaan van de moderne multinationale onderneming onderzocht. Zijn beroemdste werken zijn o.a.:

- *Strategy and Structure*. The MIT Press, Cambridge MA, 1962.
- *The Evolution of Modern Global Competition*. In M.E. Porter (ed): *Competition in Global Industries*. Harvard Business School Press, Boston MA, 1986.
- *Scale and Scope*. Harvard University Press, Cambridge MA, 1990.

ongekende hoeveelheid informatie mogelijk en in de tweede plaats werd door de explosieve groei van computer-netwerken (waarvan Internet het bekendste symbool is) de distributie op grote schaal van deze informatie een realiteit.

Voor de duidelijkheid: dienstverlenende bedrijven/organisaties bestonden ook vóór het informatie-tijdperk (denk aan medische diensten, boekhouding, muziek-voorstellingen, etc) en waren niet beperkt tot de sectoren met medewerkers met hogere opleidingen (denk aan schoonmaak-diensten, beveiliging van gebouwen, kappers, etc). Het informatie-tijdperk heeft echter iets nieuws gecreëerd: tot die tijd gingen een fysiek object en de informatie daarover samen; in de informatica-wereld is deze koppeling losgelaten. Deze ontwikkeling maakt de bloei van dienstverlenende activiteiten en handel in deze activiteiten mogelijk. Om dit beter te kunnen begrijpen, laten wij het verschil tussen de productie van een goed en een service bekijken. Maar eerst moeten wij precies weten wat een goed en wat een service is. Wij voelen allen op een intuïtieve manier dat goederen en diensten verschillend zijn. Tastbaarheid blijkt een goede basis voor onderscheid te zijn: goederen zijn tastbare objecten (bijv. huis, auto, sigaar) en diensten zijn ontastbare producten (bijv. theater-voorstelling, medische operatie, haarknippen). Alhoewel dit criterium een prima methode blijkt te zijn, levert het problemen op: wat te doen met de grijze gebieden zoals het leasen van een auto of het lezen van een consulting rapportage (gedrukt document)? Om deze problemen te vermijden, zijn er exacte definities van een goed en een service noodzakelijk:⁵

Een **goed** is een onafhankelijk object dat men zich kan toe-eigenen en daardoor tussen economische eenheden uitwisselbaar.

Een **service** is de verandering van de toestand van een economische eenheid (persoon of organisatie) of van een goed behorend tot die economische eenheid door de activiteit van een andere economische eenheid.

Deze definities maken meteen duidelijk waar het verschil ligt: wat is uitgewisseld en hoe? Bij goederen wordt het goed zelf uitgewisseld in de vorm van eigendomsoverdracht. Consumptie betekent het benutten van het eigendomsrecht. Bij services ligt het heel anders: om tot een transactie te komen, is er een sterke tijdelijke complementariteit tussen de productie en absorptie van de verandering in een bepaalde toestand ervan noodzakelijk; een soort 'joint-productie' is dus vereist. Consumptie betekent het uitwisselen van het eind-resultaat van de joint-productie.

Ik vrees dat deze uitleg erg cryptisch klinkt maar het is in essentie niet zó erg gecompliceerd. Voor onze analyse is de volgende conclusie van belang: voor de totstandkoming van een dienstverlening is een (tijdelijke) gezamenlijke productie of met andere woorden een 'face-to-face' klant-leverancier contact nodig.⁶ Deze eis hield de groei en de globalisering van de dienstverlenende sectoren terug. Het gebruik van het Internet in de zogenaamde 'B2B' (business-to-business) en 'B2C' (business-to-consumer) omgeving heeft dit aspect drastisch veranderd. Velen denken dat het Internet een uitvinding van de jaren 1990 is. Het Internet – technisch gezien – is in december 1969 (!) geboren als een experiment van het zogeheten ARPA (Advanced Research Projects Agency), een agentschap van het Amerikaanse Ministerie van Defensie.⁷ Tot begin jaren 1990 werd het bijna uitsluitend in de academische wereld gebruikt. Begin jaren 1990 begon zijn opmars als gevolg van de uitvinding van het zogeheten HTTP-protocol dat met zijn grafische interface het gebruik van het systeem eenvoudig maakte. Maar de echte doorbraak – ik kan dit niet genoeg benadrukken – begon medio jaren 1990 wanneer de toenmalige CEO van IBM, Lou Gerstner, beseftte dat in het Internet veel meer potentieel zat dan gewone, statische pagina's te bekijken. Dit besef en de daarop gebaseerde strategie speelde een cruciale rol bij de terugkomst van weggeweest van IBM.⁸ En het barsten van de zogeheten 'Internet-bubel' of 'dot-com collapse' eind 2000 mag ons niet misleiden. Dat evenement was niet alleen onvermijdelijk, het was ook voorspelbaar. Het volgde het bekende technologische adoptie-patroon: de eerste fase van onrealistische euforie en speculatieve investering wordt gevolgd door een keiharde markt-correctie en terugkeer naar de realiteit. Nadien zijn alleen de serieuze spelers overgebleven die weten dat in het zakendoen op (midden)lange-termijn geen 'shortcuts' bestaan. Dit soort bedrijven zijn in staat de nieuwe technologie te gebruiken ter ondersteuning van hun business-processen. Het Internet biedt de technische infrastructuur voor elk bedrijf om de business-processen op een andere manier in te richten. Natuurlijk blijven bepaalde dienstverlenende sectoren beperkt tot dezelfde geografische locatie: haarknippen, tandentrekken, taxirit kan niet via een Internet-link gebeuren. Maar vele andere diensten (of delen ervan) wel. En dit is het spel dat de welgepositioneerde multinationals het best kunnen spelen.

3. Services Go Global – trends voor de 21^e eeuw

⁵ Deze gedachtegang is gebaseerd op het raamwerk uitgewerkt door G.J. Linden in 'Theory, Methodology and Descriptive Statistics on Services and Services Trade'. Ph.D Thesis, 2001, CPB Memorandum, The Hague.

⁶ Deze interactie vereist echter niet dat **alle** aspecten van het productie-proces en het absorptie-proces simultaan plaatsvinden.

⁷ De vierde editie van het klassieke boek van Andrew S. Tanenbaum: *Computer Networks*, Pearson Education International, Upper Saddle River, NJ, 2003, geeft een prima historisch overzicht van de geboorte van het Internet; pp. 49-59.

⁸ Zie verder de recentelijk verschenen memoires van Louis V. Gerstner: *Who Says Elephants Can't Dance? – Inside IBM's Historic Turnaround*. HarperBusiness Publishers, New York, NY, 2002.

De belangstelling van vele beleidmakers en academici was tot het einde der jaren 1990 bijna geheel gericht op de goederenhandel ondanks het feit dat in de meest ontwikkelde landen (OESO) tenminste 60% van alle economische activiteiten in de dienstverlenende-sectoren plaatsvonden (in tien landen lag dit percentage boven 70%).⁹ De statistieken weerspiegelden deze mentaliteit: de *International trade statistics 2000 (en) 2001* van de World Trade Organization besteden ongeveer 60 pagina's aan handel in landbouwproducten, mijnbouw-producten en fabrikaten. Slechts 5 pagina's zijn gewijd aan handel van dienstverlenende-sectoren. Dit blijkt nu voorbij te zijn. Op 2 december 2002 heeft de Verenigde Naties de definitieve versie van een document uitgegeven, met de titel: *Manual on Statistics of international trade in services*. Deze handleiding werd ontwikkeld door een internationale Task Force¹⁰ geautoriseerd door de VN. Het is tot stand gekomen door het besef dat handel in de dienstverlenende-sectoren een cruciaal deel van de wereldhandel is. De *International trade statistics 2002* van de World Trade Organization weerspiegelen uiteindelijk deze ontwikkelingen.

De statistieken beginnen dus weer met de realiteit in synchroon te komen. Maar wat betekent dit voor ons leven en voor de wereldeconomie?

Het 'cover-story' van het meest recente nummer¹¹ van BusinessWeek van afgelopen vrijdag draagt de titel: '*The New Global Job Shift*'. Het artikel begint met de volgende stelling en vragen: '*The next round of globalization is sending upscale jobs offshore. They include basic research, chip design, engineering – even financial analysis. Can America lose these jobs and still prosper? Who wins? Who loses?*'

De artikel-bundel presenteert talloze concrete voorbeelden van Amerikaanse en Europese multinationals die via hun wereldwijde resourceconfiguratie-mechanisme tienduizenden banen offshore hebben verplaatst. Neem maar de volgende voorbeelden: in India zijn IT services, chip design, call centers booming business. China fungeert al als key product-ontwikkeling centrum voor General Electric, Intel, Philips, Microsoft en andere electronica reuzen. De Filippijnen tellen meer dan 8,000 buitenlandse firmas die werk in negen verschillende IT-parken met glasvezel-links bieden. Er is werk voor Engels-sprekende accountants, software ontwikkelaars, architecten, telemarketers, graphische kunstenaars. Als deze trend voortduurt, zullen in 2005 588,000, in 2010 1,591,000 en in 2015 3,300,000 Amerikaanse banen offshore verplaatst worden.¹²

Voor ons is zeker de vraag nog belangrijker of Europa dit soort banen kan verliezen en tevens welvarend blijven. Antwoorden met absolute zekerheid zijn onmogelijk te geven maar de trends zijn overduidelijk: de herdistributie van welvaart en economische macht van de Westerse wereld naar Azië (vooral China en India) duurt voort. De multinationals zijn meesters geworden in de globale resource-configuratie en de wetten van de economie blijven onveranderd: de hoogste waarde produceren voor de laagste kosten. Maar het zou een te goedkoop argument zijn om uitsluitend de relatief lage kosten en lonen van China en India te noemen als enig competitief voordeel. Zeker als het nu om de 'white collar' banen gaat. Wij moeten dit door het Internet ondersteund global chess game in een breder perspectief bekijken.

In mijn optiek ligt het geheim van dit 'Aziatische wonder' in de cultuur. Na een turbulente en moeilijke periode van kolonisatie hebben deze maatschappijen hun identiteitsbasis herwonnen. De Indiase en de Chinese beschavingen zijn enkele millennia oud en fungeren als sterke fundamenten voor de identiteit van deze maatschappijen. Ze garanderen morele stabiliteit, discipline en sterke werkeethiek. In India, China, de Filippijnen zijn er enorme aantallen hoogopgeleide jonge mensen in bètavakken die voor 1/10e tot 1/5e van het salaris van een Westerse ingenieur of wetenschapper werk leveren. Natuurlijk zijn die salarissen voor die landen zeer royaal. Dit is de reden waarom tegenwoordig vele Indiase afgestudeerden het Silicon Valley niet meer als doel zien. Volgens een onderzoeksrapport van McKinsey & Co. en Nascom zal India in 2008 inkomsten rond \$57 miljard met IT werk en andere service-exports genereren; deze omzet zal door ongeveer 4 miljoen werknemers geproduceerd worden. In de Chinese wereld kiezen vele Taiwaneze studenten liever voor een universiteit in de Volksrepubliek China dan in de Verenigde Staten. En van de meer dan 400,000 Chinezen die in de laatste twee decennia in de VS studeerden, zijn 140,000 recentelijk (met kennis, ervaring en kapitaal) naar de Volksrepubliek China teruggekeerd om daar high-tech start-ups op te richten.¹³

Wat zal dit voor ons betekenen? Zoals ik eerder zei, is het moeilijk om exacte antwoorden te geven. Maar een paar conclusies kan men reeds nu trekken:

- Het is zeer waarschijnlijk dat de herdistributie van welvaart van de Westerse wereld richting Azië zal voortduren.
- Cultuur en opbouw van de managementlagen van multinationals zullen op termijn drastisch veranderen.

⁹ Bron: OECD, 1999.

¹⁰ United Nations, European Commission, International Monetary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations Conference on Trade and Development, World Trade Organization.

¹¹ BusinessWeek, European Edition, February 3, 2003.

¹² Data: Forrester Research Inc. Deze banen zouden naar India, China, Mexico en Filippijnen gaan.

¹³ *Greater China*. BusinessWeek European Edition, December 9, 2002.

- Deze globale job-shift zal het risico voor deflatie versterken. De hardware prijzen van China zijn al globale prijzen en de overcapaciteit in China en de onuitputtelijke stroom van goedkope arbeidskrachten zorgen voor blijvende daling van deze prijzen.¹⁴
- De veel lagere kostenstructuur van India en China in de ‘white-collar’ dienstleverende-sector zal het risico voor deflatie verder versterken.
- Het is zeer waarschijnlijk dat de hoogopgeleide mensen in de VS en Europa, die hun baan door dit proces kwijtraken, een nieuwe baan zullen vinden. De vraag is echter of zij dezelfde levensstandaard kunnen bereiken.
- Het is best mogelijk dat door deze ontwikkelingen de Amerikaanse en EU-regeringen onder sterke druk zullen komen te staan voor een protectionistische handelspolitiek. De Aziatische landen zullen deze pogingen zeker aanvechten.

In het 9 december 2002 nummer van BusinessWeek schreef een lezer de volgende brief als antwoord op een eerdere cover-story getiteld ‘Mega Europe’: *‘In »Mega Europe« you were optimistic about the future of EU. I agree, but it will come only if European citizens work together. There are signs of disagreement and ethnic hatred in Europe at the moment. I think the reason for political turmoil is the different macroeconomic situation in each member state. America became a super-economy because foreign immigrants were welcome and contributed ideas for its development. Europeans tend to de-base well-educated foreigners. In my personal opinion, people from the Far East are better educated than Westerners and are more experienced in economic development, period. As a person who wants Europe to be successful, I think the citizens of Europe should love each other and not be xenophobic’.* Jungwon Ha, Preston/England.

In tegenstelling tot deze briefschrijver denk ik niet dat Europeanen xenofoben zijn. Maar wij moeten ook beseffen dat het grote succes van Europa (en ik denk niet alleen aan de successen van de laatste decennia) tot gemakzucht kan leiden. De Europese geschiedenis (bijv. de val van het Romeinse Rijk) maar nog uitdrukkelijker de geschiedenis van China leert ons dat de stille verbeelding dat de wereld rondom ons stil zou staan, fataal kan zijn. De nieuwe realiteit van de wereld-economie brengt ons nieuwe mogelijkheden maar ook nieuwe uitdagingen. Europa heeft een bijzonder rijke cultuur die als enorme voedingsbodem fungeerde en kan fungeren voor het bepalen van onze identiteit. Op basis van deze identiteit dient iedere persoon in Europa wel te bepalen wat zijn/haar toegevoegde waarde in de toekomst is. Dit is een continu proces en ik ben overtuigd dat de ‘Oude Wereld’ met verse ideeën zal komen en winnende oplossingen zal vinden.

---

¹⁴ Mark L. Clifford: *How Low Can Prices Go?* BusinessWeek European Edition, December 2, 2002.

Szolgáltató szektor – Új Gazdaság?

„A mai naptól kezdve az IBM részvénye a FTSE All-World Index -én nem a hardver cégek, hanem a szoftver és szolgáltató cégek kategóriájában szerepel.”

Computerworld, 2002. június 24.

„Az Internet a legfontosabb tényező, amellyel egész üzleti karrierem alatt szembesültem, s a GE sikerének kulcsa.”

Jack, Welch, a General Electric volt vezérigazgatója

„A technika változik. A gazdaság törvényei nem.”

Carl Shapiro & Hal R. Varian¹

Az elmúlt évtized újságszalagcímei egyből elárulják, hogy az 1990-es években alapvető változások történtek a világgazdaságban. Sajnos azt is meg kell állapítanunk, hogy az információs kor divathullámja és az új kifejezések igen nagy tömege ú.m. Új Gazdaság, tudásalapú gazdaság, Internet-gazdaság, globalizáció, információs társadalom, hálózati gazdaság, stb. következtében az ember a fáktól nem látja az erdőt. Ráadásul az 'Internet' jelenség azt a benyomást kelti, mintha ismét csak egy 'technikai forradalomról' lenne szó. Pedig szó sincs arról! Az Internet valóban egy hatalmas technikai találmány, de ha a gazdasági és társadalmi kihatását szeretnénk megérteni, akkor ezt a jelenséget egy szélesebb történelmi keretben szükséges megvizsgálnunk és elhelyeznünk. Jelen előadásban e témáról vallott nézeteimet szeretném Önökkel megosztani. Az elemzés a következő módon épül fel:

1. A világgazdaság létrejötte dióhéjban
2. A termelői-szektor és a szolgáltató-szektor közötti különbség
3. A szolgáltatások globalizációja – trendek a XXI. évszázadban

1. A világgazdaság létrejötte dióhéjban

Január végén tartották a világ vezető politikusai és befolyásos gazdasági vezetői szokásos évi találkozójukat Davosban. Néhány éve a davosi találkozót és a hasonló összejöveteleket más városokban (Seattle, Göteborg, Genova, stb.) erőszakos tüntetések zavarják meg. Megfigyelhető, hogy ezeket a tüntetéseket nyugati kommunista és anarchista mozgalmak szervezik. Az ő szemükben a 'globalizáció' kizárólag a kapitalista rendszer (Karl Marx óta a legnagyobb rossz) kiterjesztését jelenti, amelynek lényege szerintük az, hogy egy vékony kapitalista réteg a világ többi részét (Harmadik Világ!?) nyomorba dönti. A túlfűtött érzelmi és ideológiai alapon álló felfogásuk sajnos nem vezet eme folyamat jobb megértéséhez. Ha józan ésszel, ideológiai korlátozottság nélkül és kizárólag a tényeket figyelembe véve a 'globalizáció' jelenségét vizsgáljuk, akkor azt vesszük észre, hogy itt egy természetes folyamatról van szó. Abbéli reményemet fejezem ki, hogy ez az elemzés Önöknek olyan fogódzót nyújt, amellyel ezt a folyamatot történelmi keretben tudják elhelyezni s amely egyben segítségül szolgál az elkövetkező évtizedek trendjeinek feltérképezéséhez.

A globalizációról tartott vita középpontjában a multinacionális cégek állnak. Senki sem tagadja, hogy ezek a vállalkozások óriási hatalommal rendelkeznek. Azonban fel kell tennünk magunknak azt az alapvető kérdést, hogy mitől másak a mai multinacionális vállalatok, mint az ókori görög vagy egyiptomi kereskedelmi társaságok, vagy a középkori velencei kereskedők vállalkozási, vagy a későbbi angol és holland kereskedelmi társaságok (Hudson's Bay, VOC)? Meglátásom szerint a következő definíció² adja vissza a mai multinacionális vállalatok lényegét:

Egy vállalkozás akkor multinacionális, ha:

1. jelentős közvetlen befektetései vannak más országokban, és
2. aktívan menedzseli ezeket a javakat.

Jelen előadás eredetileg hollandul a Rotary Club Scheveningen 2003. január 27. összejövetelén, majd magyarul a Hollandiai Mikes Kelemen Kör 2003. május 11. összejövetelén hangzott el.

¹ Carl Shapiro & Hal R. Varian: *Information Rules*. Harvard Business School Press, Boston MA, 1999.

² C.A. Bartlett & S. Ghoshal: *Managing Across Borders*. Harvard Business School Press, Boston MA, 1989.

Tudományos kutatás³ kimutatta, hogy a modern multinacionális vállalkozás egy viszonylag új jelenség a világ színpadán. Az Egyesült Államokban és Európában az 1880-as 1890-es években jött létre, s valamivel később Japánban. Ezek a vállalkozások kizárólag bizonyos iparágakban jöttek létre s hasonló fejlődési pályán haladtak. A második ipari forradalom hozta ezeket létre. Az első ipari forradalom révén, amely a XVIII. század végén Nagy-Britanniában bontakozott ki, új technikák alkalmazásával annyira megnövekedett a termelőkapacitás, hogy egy termékre specializálódott vállalkozások (farm, bánya, malom) vagy egy típusú kereskedelmi tevékenységre szakosodott cégek (nagykereskedelem, kiskereskedelem, import, export) jöttek létre. A tulajdonos egyben a menedzser is volt. 1850 és 1860 körül kezdődött a második ipari forradalom, amely alapjaiban változtatta meg a szállítást és távközlést. Új találmányok ú.m. vasút, táviró, gőzhajó és kábel lehetővé tették a tömegtermelést és tömegszállítást. Ez a folyamat vezetett az első integrált, multifunkcionális, fizetett menedzserek hierarchiája által irányított vállalkozások létrejöttéhez. Két tényező játszott ebben fontos szerepet: a volumennövekedés ('economies of scale') és az aktivitási terület kibővítése ('economies of scope'). Az első azt fejezi ki, hogy progresszív egységárcsökkenést lehet elérni egyre növekvő termelővolumennél. Fontos azonban megjegyezni, hogy egy nagy gyár költségelőnyét csak akkor tudja megvalósítani, ha a folyamatos termelőkapacitás (a maximális termelőkapacitás legalább 80-90%-a) biztosított. Ez teszi kulcsfontosságúvá a bemenő- és kimenő anyagfolyam koordinálását. Az első tényező hátsó (azaz a nyersanyagok irányába mutató) integrációt, a második tényező frontális (marketing, disztribúció, szervíz) integrációt tesz szükségessé. Ez utóbbihoz kapcsolódik szorosan a második tényező, az aktivitási terület kibővítése. Egy közvetítő (pld. nagykereskedő) azáltal képes a költségeket csökkenteni, hogy több termelő termékével kereskedik (volumennövekedés). Ez az előny azonban elpárolog, ha egy termelő termelővolumene a nagykereskedő kereskedelmi forgalmának a közelébe kerül.

Ezek a tényezők tehát meghatározóak voltak az első integrált, multifunkcionális vállalkozások létrejöttében. Az új technológiák annyira megnövelték a termelőkapacitást, hogy még a legnagyobb nemzetek sem tudták úgy a szükséges nyersanyagokat (és más tényezőket ú.m. olcsó munkaerő) mint a felvevőpiacokat szolgáltatni. Ezeknek a vállalkozásoknak tehát szükségszerűen multinacionálisoknak kellett lenniük. Ezáltal az emberiség történelmében először alakult ki egy olyan gazdasági rendszer, amely gyakorlatilag az egész világot integrálta. Az idő múltával ezek a cégek rájöttek arra, hogy a kezdeti motivációs tényezők mellett egyéb előnyökkel is rendelkeznek a kizárólag nemzeti vállalatokkal szemben. A szakirodalom a két legfontosabb ilyen tényezőt a '*globális tanulás képessége*' és a '*globális sakkjátszma*' kifejezéssel jelöli. Az első azzal függ össze, hogy új gondolatok és technikák gyakorlatilag mindenhol a világon megszülethetnek; ha egy vállalat képes ezeket a gondolatokat felfogni, feldolgozni, majd globális szinten alkalmazni, akkor versenyelőnybe kerülhet. A második azt fejezi ki, hogy egy multinacionális vállalatnak lehetősége van bizonyos országban tevékenységei szubszidiálására. Ilyen lehetősége egy kizárólag nemzeti vállalatnak nincs.

Ebből az elemzésből világos kell legyen a multinacionális vállalatok és a kormányok (az amerikai kormányt is beleértve) közötti ütközés legfontosabb tényezője: a szuverenitás! Egy multinacionális vállalat optimális működéséhez az szükséges, hogy a transznacionális tevékenységébe senki se szóljon bele. A kormányok ellenben a multinacionális cégekben az ország szuverenitásának veszélyeztetőit látják. A valóságban ez a kapcsolat egy 'szeretlek – gyűlöllek' viszony. A kapcsolatot az nehezíti meg, hogy a multinacionális cégek, illetve a kormányok sikerét különböző módon mérik: az előzőket elsősorban gazdasági eredmények alapján míg az utóbbiakat szocio-gazdasági eredmények alapján.

2. A termelői-szektor és a szolgáltató-szektor közötti különbség

Az 1980-as évekig szinte mindenki kizárólag a fizikai termékek termelésére, forgalmazására és használatára koncentrált. A fizikai világ volt az egyetlen világ, amelyben az ember üzleti tevékenységet folytatott. A japán elektronikai cégek 1970-es évekbeli fenomenális sikere azt a benyomást keltette, hogy ezek a cégek a jövő kulcsát a kezükben tartják. A mélyben azonban a harmadik ipari forradalom zajlott (1945 óta), amely mindent megváltoztatott. Ezen harmadik ipari forradalom, vagy inkább információs forradalom hasonlóságokat mutat az előző kettővel: az első menetben az egyre erősebb számítógépek révén addig soha nem látott információ *feldolgozását* tette lehetővé, míg a második menetben a számítógéphálózatok (amelynek az Internet a legismertebb jelképe) kirobbanó növekedése által ezen információ *terjesztése* valósággá vált.

A félreértések elkerülése végett meg kell jegyezni, hogy szolgáltató cégek/szervezetek az információs-korszak *előtt* is léteztek (gondoljunk csak az orvosi szolgáltatásra, könyvelésre, hangversenyre, stb.) és nem korlátozódtak a magasan kvalifikált szektorokra (gondoljunk a takarító-szolgáltatásra, épületek őrzésére, fodrász, stb.). Az információs-korszak azonban valami újat hozott: addig egy fizikai tárgy és az azt leíró információ szorosan összetartozott; az információs-korszakban ez a

³ A.D. Chandler Jr. az elsők egyike volt, aki a modern multinacionális vállalkozás létrejöttét kutatta. Legismertebb művei többek között:

- *Strategy and Structure*. The MIT Press, Cambridge MA, 1962.
- *The Evolution of Modern Global Competition*. In M.E. Porter (ed): *Competition in Global Industries*. Harvard Business School Press, Boston MA, 1986.
- *Scale and Scope*. Harvard University Press, Cambridge MA, 1990.

szoros kapcsolat megszűnt. Ez a fejlődés lehetővé teszi a szolgáltató szektorok virágzó növekedését és a szolgáltatások kereskedelmét. Ennek a jobb megértéséhez vizsgáljuk meg először, hogy mi is a különbség egy (fizikai) termék és egy szolgáltatás előállítás között. Ehhez azonban pontosan meg kell határoznunk, hogy mi is egy termék, illetve szolgáltatás között a különbség. Mindannyian ösztönösen érezzük, hogy a (fizikai) termékek és a szolgáltatások különbözőek. A (fizikai) megfoghatóság/tapinthatóság első közelítésben jó kritériumnak tűnik a felosztásra: a termékek megfogható dolgok (pld. ház, autó, szivar), míg a szolgáltatások nem megfogható dolgok (pld. színházi előadás, orvosi műtét, hajvágás). Annak ellenére, hogy ez a kritérium jó módszernek tűnik, problémákat vet fel: mit kezdünk az olyan átmeneti területekkel, mint: autó-lízing vagy egy tanácsadó cég jelentésének elolvasása (kinyomtatott dokumentum)? Ezen problémák elkerülése végett, pontos definíciók szükségesek.⁴

Egy **termék** egy független tárgy, amely eltulajdonítható s ezáltal gazdasági egységek között kicserélhető.

Egy **szolgáltatás** egy gazdasági egység (személy vagy szervezet) vagy ezen gazdasági egység tulajdonában levő termék állapotának a megváltoztatása egy másik gazdasági egység aktivitása által.

Ezen definíció rögtön világossá teszi a különbséget: mi cserélődik ki és hogyan? A termékek esetében maga a termék a csere tárgya, amely tulajdonjogváltás formájában zajlik le. A fogyasztás ennek a tulajdonjognak a kihasználásában rejlik. A szolgáltatások esetében ez egészen másképpen van: a tranzakció létrejöttéhez szoros időbeli komplementaritásra van szükség a változás termelése és fogyasztása között; valójában 'közös-termelés'-ről lehet beszélni. A fogyasztás ezen közös-termelés végeredményének a kicserélését jelenti.

Attól tartok, hogy ez a leírás talán kissé kriptikusnak tűnik, de a lényeg valójában nem bonyolult. A mi elemzésünk szempontjából a következő megállapítás fontos: egy szolgáltatás létrejöttéhez egy (ideiglenes) közös termelésre van szükség, más szóval a kliens és a szolgáltató 'személyes' kapcsolatban kell álljanak.⁵ Ez a követelmény tartotta vissza a szolgáltató szektorok növekedését és globalizációját. Az Internet használata az ún. 'B2B' (business-to-business) és 'B2C' (business-to-consumer) környezetekben ezt alaposan megváltoztatta. Sokan azt gondolják, hogy az Internet feltalálása az 1990-es években történt. Az Internet – technikai szempontból – 1969 decemberében (!) született meg az Amerikai Védelmi Minisztérium ARPA (Advanced Research Projects Agency) nevezetű ügynökségének egy kísérlete révén.⁶ Az 1990-es évek elejéig ezt a rendszert szinte kizárólag az egyetemi világban használták. Az 1990-es évek elején széles körben terjedt el az ún. HTTP-protokoll feltalálása révén, amely grafikus felhasználói felületével a rendszer használatát nagyban megkönnyítette. Az igazi áttörés azonban – ezt nem tudom eléggé hangsúlyozni – az 1990-es évek közepe táján történt, amikor az IBM akkori vezérigazgatója Lou Gerstner rájött, hogy az Internet sokkal több lehetőséget rejt magában, mint csak átlagos, statikus web-oldalak nézegetését. Ez a gondolat és az arra felépített stratégia döntő szerepet játszott az IBM megmentésében.⁷ A 2000. év végén lezajlott ún. 'Internet-légballon' kipukkanás vagy 'dot-com összeomlás' ne tévesszen meg senkit. Ezek az események nemcsak elkerülhetetlenek voltak, hanem megjósolhatók is. Ezen események a jólismert technológia adaptálási mintát követték: az első időszak nem realisztikus eufóriáját és spekulatív befektetési hullámát kökemény piaci korrekció követi s a valóságba való visszatérés. Ebben a fázisban csak azok a komoly vállalatok maradnak a porondon, amelyek tudják, hogy az üzleti életben (közép)-hosszútávon nincsenek 'levágott kanyarok'. Ezek a vállalatok képesek az új technológiát az üzleti tevékenységük támogatására felhasználni. Az Internet lehetővé teszi minden vállalat számára, hogy az üzleti tevékenységét másképpen alakítsa ki. Természetesen bizonyos szolgáltató szektorokat továbbra is köt majd a földrajzi helyzet: hajvágás, foghúzás, taxizás nehezen képzelhető el az Interneten. De sok más szolgáltatási ágban (vagy egy részében) igen. És ez az a játszma, amelyet a jól megszervezett multinacionális cégek kitünően tudnak játszani.

⁴ Ezen gondolatmenet a következő műben kidolgozott modellre épül: G.J. Linden in 'Theory, Methodology and Descriptive Statistics on Services and Services Trade'. Ph.D Thesis, 2001, CPB Memorandum, The Hague.

⁵ Ez az együttműködés nem jelenti azt, hogy a termelő-folyamat és a fogyasztó-folyamat **minden** aspektusa egyidőben kell megtörténnjen.

⁶ Andrew S. Tanenbaum: *Computer Networks*, Pearson Education International, Upper Saddle River, NJ, 2003, klasszikus könyvének negyedik kiadásában nagyon jó történelmi áttekintés olvasható az Internet születéséről; pp. 49-59.

⁷ Ezt Gerstner a nemrég megjelent memoárjában bőven kifejti. Louis V. Gerstner: *Who Says Elephants Can't Dance? – Inside IBM's Historic Turnaround*. HarperBusiness Publishers, New York, NY, 2002.

3. A szolgáltatások globalizációja – trendek a XXI. évszázadban

Az 1990-es évek végéig a törvényhozók és az egyetemi világ emberei többségének figyelmét szinte kizárólag a termékek nemzetközi kereskedelme kötötte le, annak ellenére, hogy a legfejlettebb OECD-országok gazdasági tevékenységének legalább 60%-a a szolgáltatási szektorokban zajlott (tíz országban ez a százalék 70% fölött volt).⁸ A statisztikák is ezt a mentalitást tükrözték: a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) *International trade statistics 2000* (Nemzetközi kereskedelmi statisztika 2000) és *International trade statistics 2001* (Nemzetközi kereskedelmi statisztika 2001) című kiadványaiban kb. 60 oldalt szentelnek a mezőgazdasági-, bányászati-, illetve gyáripari termékek kereskedelmére. Csak öt oldalt szentelnek a szolgáltató szektorok kereskedelmére. Úgy tűnik azonban, hogy ennek az állapotnak vége. 2002. december 2-án az ENSZ kiadott egy dokumentumot *Manual on Statistics of international trade in services* (Szolgáltatások nemzetközi kereskedelmének statisztikai kézikönyve) címmel. Ezt a kézikönyvet az ENSZ egy ú.n. nemzetközi *Task Force*⁹-a dolgozta ki. Megszületéséhez az a felismerés vezetett, hogy a szolgáltatási szektorok kereskedelme döntő része a világkereskedelemnek. A Világkereskedelmi Szervezet *International trade statistics 2002* (Nemzetközi kereskedelmi statisztika 2002) statisztikai évkönyve már ezt az új állapotot tükrözi.

A statisztikák tehát ismét szinkronba kerülnek a valósággal. De mit is jelent ez a folyamat számunkra és a világgazdaság számára?

A BusinessWeek 2003. február 3. számának vezércikke a következő: *'The New Global Job Shift'* ('Az új globális munkahely-eltolódás'). A cikk a következőképpen indít: *'A globalizáció újabb fordulója magasan kvalifikált állásokat helyez át külföldre, ú.m. alapkutató, áramkörtervezés, mérnöki fejlesztés, pénzügyi elemzés. Elveszitheti-e Amerika ezeket az állásokat s mégis prosperál? Ki nyer? Ki veszít?'*

A cikkgyűjtemény számtalan amerikai és európai multinacionális vállalatot hoz fel példaként, amely a nemzetközi erőforrás lehetőségeit kihasználva több tízezer állást helyezett át külföldre. Nézzük meg a következő példákat: Indiában IT szolgáltatások, áramkör tervezés, call center-ek bombaüzletnek számítanak. Kína már most kulcsfontosságú fejlesztési központ olyan cégek számára, mint a General Electric, Intel, Philips, Microsoft s más elektronikai óriások. A Fülöp-szigeteken több mint 8000 külföldi cég működik fényképes vezetékekkel ellátott kilenc IT-parkban. Munkát biztosítanak angolul tudó könyvelőknek, programozóknak, építészeknek, telemarketingeseknek, grafikus művészeknek. Ha ez a trend tovább tart, akkor 2005-re 588.000, 2010-re 1.591.000 és 2015-re 3.300.000 amerikai állást helyeztek át külföldre.¹⁰

Számunkra még fontosabb a kérdés, hogy Európa elveszitheti-e ezeket az állásokat a jólét elvesztése nélkül. Választ erre teljes biztonsággal lehetetlen adni, de a trend teljesen világos: a Nyugat jóléte és gazdasági hatalma fokozatosan átveszti Ázsiába (elsősorban Kínába és Indiába). A multinacionális cégek mesterek lettek a globális erőforrás konfigurálásban/átszervezésében s a gazdaság törvényei továbbra is ugyanazok: a lehető legtöbb értéket a lehető legkisebb költséggel előállítani. Túlságosan is leegyszerűsíti valaki a helyzetet, ha kizárólag Kína és India viszonylagos alacsony bérszintjét tekintené ezen országok egyetlen versenyelőnyének. Főleg amikor ezekről a magasan kvalifikált állásokról van szó. Ezt az Internet által támogatott globális sakkjátszmát szélesebb perspektívában kell megvizsgálnunk.

Véleményem szerint az 'ázsiai csoda' titka a kultúrában rejlik. Egy viharos és nehéz gyarmati időszak után ezen társadalmak visszanyerték identitásbázisukat. Az indiai és kínai civilizáció több ezer éves múltra tekint vissza s erős identitási bázist biztosítanak ezen társadalmaknak. Erkölcsi stabilitást, fegyelmet s komoly munkaerőkölsöt garantálnak. Indiában, Kínában, a Fülöp-szigeteken nagyszámú magasan képzett műszaki és természettudományos fiatalember él, aki egy nyugati mérnök vagy tudományos kutató fizetésének 1/10-ért vagy 1/5-ért hasonló értékű munkát végez. Ezek a fizetések természetesen azokban az országokban igen jónak számítanak. Ez az oka annak, hogy mostanság egyre több frissen végzett indiai mérnök nem a Szilícium Völgyet tekinti célállomásnak. A McKinsey & Co. és Nascom által készített jelentés szerint 2008-ban Indiában az IT szolgáltató szektor és más szolgáltató szektorok 57 milliárd dolláros exportot generálnak; ezt a bevételt kb. 4 millió munkavállaló termeli meg. A kínai világban sok tajvani diák inkább a Kínai Népköztársaságba megy tanulni, mint az Egyesült Államokba. S a több mint 400.000 kínai közül, akik az elmúlt két évtizedben az Egyesült Államokban tanultak, 140.000 települt az utóbbi időben haza a Kínai Népköztársaságba (tudással, tapasztalattal és tőkével), hogy ott magas technikájú vállalkozásokat alapítsanak.¹¹

⁸ Forrás: OECD, 1999.

⁹ Tagjai: United Nations, European Commission, International Monetary Fund, Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations Conference on Trade and Development, World Trade Organization.

¹⁰ Forrás: Forrester Research Inc. Ezeket az állásokat elsősorban Indiába, Kínába, Mexikóba és a Fülöp-szigetekre helyezik át.

¹¹ *Greater China*. BusinessWeek European Edition, December 9, 2002.

Mit jelent mindez számunkra? Amint már említettem, nehéz pontos válaszokat adni. Ennek ellenére néhány következtetést le lehet vonni:

- Nagyon valószínű, hogy a gazdasági jólét újraelosztása tovább folytatódik, Nyugatról Ázsiába.
- A multinacionális cégek vállalati kultúrája s a felső vezetőréteg összetétele előbb vagy utóbb alaposan megváltozik.
- Ez a globális munkahely-eltolódás a defláció rizikóját erősíti majd. A kínai termékek ára máris globális ár s Kína termelési kapacitásfölöslege s a kiapadhatatlan olcsó munkaerő léte az árak további esését okozza.¹²
- India és Kína sokkal olcsóbb költségstruktúrája a magasán kvalifikált szolgáltató szektorokban ezt a deflációs nyomást tovább erősíti.
- Azok a munkavállalók az Egyesült Államokban és Európában, akik ezen folyamat következtében állásukat elveszítik nagy valószínűséggel találnak majd újabb munkát. A nagy kérdés azonban az, hogy eléri-e majd az eredeti életszínvonalukat.
- Elképzelhető, hogy az amerikai és az EU-kormányokra nagy nyomás fog majd nehezedni, hogy protekcionista kereskedelmi politikát folytassanak. Az ázsiai országok ennek szinte bizonyosan ellenállnak.

A BusinessWeek 2002. december 9. száma az egyik olvasó következő levelét közölte, amely olvasói levél egy előző vezércikkre reagált ('Mega Europe'): *'A »Mega Europe«-ban optimisták az EU jövőjét illetően. Ezzel egyetértek, de ez csak akkor lesz valóság, ha az európai polgárok együttműködnek. Jelenleg nézeteltéréseknek és etnikai gyűlöletnek vagyunk tanúi Európában. Úgy gondolom, hogy ennek a politikai forrongásnak az oka a különböző tagországok eltérő makrogazdasági helyzete. Amerika gazdasági nagyhatalommá vált, mert a külföldi bevándorlókat szívesen fogadták, akik az ország fejlődéséhez nagyban hozzájárultak. Az európaiak hajlamosak lenyomni a jólképzett külföldieket. Személyes véleményem, hogy a távol-keleti emberek iskolázottabbak, mint a nyugatiak s több tapasztalatuk van a gazdasági fejlesztés terén. Ez így van! Kívánom, hogy Európa sikeres legyen, ezért az európai polgároknak szeretniük kellene egymást ahelyett, hogy idegengyűlölők lennének.'* Jungwon Ha, Preston/Anglia.

Ezen levélíróval ellentétben úgy gondolom, hogy az európaiak többsége nem idegengyűlölő. Ennek ellenére tudatosítanunk kell magunkban azt, hogy Európa nagy sikere (s most nem csak az elmúlt évtizedek sikereire gondolok) elkényelmesedéshez vezethet. Az európai történelem (pld. a Római Birodalom bukása), de még inkább Kína történelme arra tanít bennünket, hogy az a tévhit, hogy a világ körülöttünk változatlan marad, fatális lehet. A világgazdaság új realitása új lehetőségeket, de új kihívásokat is tartogat számunkra. Európa egy különlegesen gazdag kultúrával rendelkezik, amely óriási táptalaja volt s továbbra is lehet saját identitásunk kialakításában. Erre az identitásra alapozva minden európai embernek kötelessége átgondolni és meghatározni, hogy mi is az ő saját hozzáadott értéke ebben az új helyzetben. Ez egy folyamat s bizonyos vagyok abban, hogy az 'Óvilág' új gondolatokkal és nyerő megoldásokkal áll majd elő.

Rise of the Services Sector – a New Economy?

This paper examines the new economic possibilities of the global economy at the dawn of the 21st century. First it gives a historical overview of the birth of the integrated multifunctional, multinational enterprise. In the next step the differences between goods and services and their production is analyzed. It is argued that the nature of the service-production ('joint-production') provided enormous barriers for the internationalization of services. These barriers, however, are taken down by the information revolution. Services like accounting, financial data analysis, research etc. are not confined by the need for geographical proximity any more. Actual data shows that this possibility is exploited more and more by the global corporations. A significant amount of 'white-collar jobs' are shifted from the Western world towards Asia, especially to China, India and the Philippines. Next to the wage-level difference the cultural background of these countries plays also a major role in this job-shift. It is almost impossible to predict with great certainty how these trends will continue to develop. One thing is for sure: the redistribution of (economic) wealth is very likely to accelerate from the Western world towards the Asian countries, especially China and India. Both the United States and Europe need to find new ways of creating wealth, which requires from their citizens a hard thought on their added value in the wealth-creation process. The author concludes the paper with the warning that based on historical evidence (e.g. Roman Empire, imperial China) it is a deadly myopia to assume that the world around us remains still.

¹² Mark L. Clifford: *How Low Can Prices Go?* BusinessWeek European Edition, December 2, 2002.

GÖMÖRI, György : Az angolok magyarságképe VIII. Henriktől I. Györgyig

A huszadik század „közlekedési forradalma” drámai módon csökkentette a távolságokat, de a XVI. században Anglia még nagyon messze volt Magyarországtól. Még a következő évszázadban is vagy három hétig tartott, amíg egy-egy hír eljutott Pozsonytól Londonig, s bár a követjárások, illetve egy-egy utazó beszámolója korábban is ébren tartott valamelyes érdeklődést Angliában Magyarország sorsa iránt, igazából csak 1526 táján kezdenek az angolok felfigyelni erre a szép és termékenynek mondott országra, amelyet a török terjeszkedés veszélyezett. Már VIII. Henrik egyik, a pápához írt levelében a magyar királyságot „a kereszténység régi, erős védőbástyájának”¹ nevezi és fájlatja sorsát, Sir Thomas More pedig egyik művét éppen Magyarországról írta. A *Dialogue of Comfort against Tribulation* a Tower börtönében született 1534-35-ben. Ennek a „Balsorsban erősítő párbeszéd”-nek mindkét szereplője, Vincent és Antony, magyar és persze többek közt a magyarországi helyzetről beszélgetnek; Morus elítéli mindazokat, akik a törökkel kollaborálnak. Érdekes módon az azóta szentté avatott angol mártír névleg magyartárgyú művét csak nemrég fordította le magyarra Gergely Zsuzsa és tett belőle közzé részleteket *A Dunánál* c. folyóiratban.² De sem ő, sem a Morus-szakértő Fáj Attila nem reflektál egy olyan mozzanatra, ami mintegy előkészíti VIII. Henrik szakítását a pápával, nevezetesen arra, hogy a két koronás magyar király, Ferdinánd és Zápolya János vitájában az angol király inkább az utóbbihoz húzott, nem rokonszenvezve a pápa politikájával. Idézzük Eustache Chapuyt, V. Károly követét az angliai udvarhoz 1532 februárjából: „A király azt mondta... hogy a kereszténység békéje azon múlik, békében hagyják-e a Vajdát (t.i. Zápolyát), mivel azt hallotta Rómából, hogy a török békét illetve fegyverszünetet ígért bármikortól, ha egyedül hagyják a Vajdát”³ mondja ezt, miután a pápa már (Henrik szerint igazságtalanul) kiközösítette Zápolya Jánost csak azért, hogy kedvében járjon a német-római császárnak. 1534-re tehető VIII. Henrik végleges szakítása a pápával – ettől az időponttól kezdve, noha politikai érdekek mindig befolyásolják az angol királyok álláspontját, a rohamosan reformálódó Magyarországot mindig protestáns szemszögből is nézik Angliában.

Így hát a XVI. század angoljának Magyarország elsősorban mind hadszíntér érdekes. Az katonai szempontból, hiszen a török elleni harc frontvonalát alkotja, s az vallási szempontból, ahol „az igazi kereszténynek” küzdenek az igazságért „Róma püspökével”. Mindkét harcról az átlag-angol az u.n. *newsletter*-ekből értesül. Ez a magyarul talán hírlevélnek nevezhető műfaj a mai újságírás őse- eleinte egy-egy fontosabb *eseményt* ismertet a világ minden tájáról, majd később több országban történeteket is foglal össze. A könyvnyomtatás elterjedésével németül számtalan, de angolul is elég sok ilyen hírlevél került forgalomba; a legkorábbiak közé tartozik a *News from Vienna of Jula in Hungaria assulted by the great Turke*⁴, ahol Gyula török bevételéről van szó egy németből fordított, bécsi tudósítás alapján. Zrínyi Miklósról és Sziget ostromáról, valamint elesteről inkább csak diplomáciai jelentésekből értesülnek az angolok, így például Pietro Bizarri, a *Pannonicum Bellum* szerzője nem csak jelentéseket küld Lord Burghleynek erről az eseményről, hanem mellékeli Szigetvár tervrajzát is.⁵

Persze aki nemcsak angolul, de latinul és esetleg németül vagy olaszul is olvas, sokkal többet tudhat meg Magyarországról; ezek az értesülések is jelentősen formálják az angol magyarság-képet. 1542-ben íródott, de csak pár évvel később jelenik meg az első „modern” angol enciklopédia, illetve nemzet-karakterológiai kézikönyv, Andrew Boorde munkája, amely természetesen másnyelvű művekből összeollózott kompiláció. Ennek „Hungary” címszava alatt egy marcona harcos látható, aki így mutatkozik be az olvasónak: „I do dwel in the kyngdome of Hungary / Bytwyxt the Turkes and me is lytle mercy; / And although they be strong, proud and stout, / Other whyle I rap them on the snowt”⁶, amit így magyarázhatnánk:

„Én a magyar királyságban lakom,
a török iránt nincs bennem irgalom.
S noha erős, kemény és gögös a terek,
nem egyszer azért az orrára verek”

Másszóval az angol magyarság-képben egészen a XVI. század végéig a török-kontextus dominál, még akkor is, amikor egy-egy protestáns szerző (a korabeli magyarokhoz hasonlóan) Isten büntetésének tartja a török hódítást. John Poynt

A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 2002. évi, 43. Tanulmányi Napok konferencián elhangzott előadás írásos változata. („Hogyan látjuk egymást – látjuk-e egymást (Közép-) Európában?”; 2002. augusztus 29. - szeptember 1., Elspeet, Hollandia.)

¹ British Library, London, MS Add.15.387, 183/v (Transcripts from Papal Registers, Vol. 37)

² *A Dunánál*, 1/2 (2002 március), 22.

³ *Letters and Papers, Foreign and Domestic of the reign of Henry VIII.*, Vol. V. (1531-32) London, 1880, 369.

⁴ A.W.Pollard and G.R.Redgrave, *Short-Title Catalogue (1475-1640)*, London 1946, Nr. 24716.

⁵ Kurucz György, *Guide to the Documents and Manuscripts in Great Britain. Relating to the Kingdom of Hungary from the Earliest Times to 1800*, Mansell, London, 1992, 21, 1771 és 21, 1772.

⁶ Andrew Boorde, *The Fyrst Boke of the Introduction of Knowledge*, London, d.n. 170

rochesteri püspök 1556-ban, Strassburgban megjelent könyvében például így ír: „Ahol pedig az emberek elfordultak Istentől...ott a Sátán szolgálival elfoglalta az egész országot...és a jó törvények helyére lehetetlen bujaságot ültetett, mint ahogy bárki láthatja a Magyar Királyságban, amit a török a mi időnkben foglalt el”.⁷ De szerepel a magyarországi háborúk témája egy olyan gyászbeszédben is, amit Edmund Grindall londoni püspök tartott 1564-ben, a Szent Pál katedrálisban, Ferdinánd császár és magyar királyt búcsúztatva. Ebben az angol főpap dicséri Ferdinándnak vallási ügyekben tanúsított türelmét és úgy véli, a törökellenes háborúk kudarcáért nem annyira a császár, mint azok az európai fejedelmek felelősek, akik nem támogatták eléggé a Bécsset mégis megvédelmezni képes uralkodót.⁸ Hozzátehetjük, hogy ugyanebben az évben járt Angliában egy magyar diplomata, Berzeviczy Márton, aki később Báthori István lengyel király kancelláriájában játszott fontos szerepet. Grindallal bizonyára találkozott, de a Véres Mária idejében emigráns, puritán érzelmű püspököknek nem nagyon volt szüksége magyar informátorra - bizonyára olvasott néhány könyvet vagy jelentést a Habsburg-török viszonyról. Ebben a szövegek környezetében merül fel Schwendi Lázár alakja; a XVI. század végéig ő az egyetlen, aki szárazföldi sikereket ér el a török ellen, s ezért sokan hivatkoznak rá Roger Aschamtól, I. Erzsébet nevelőjétől egészen Sir Philip Sidneyig.⁹ A kor angoljának Schwendi neve ismerősebben cseng, mint akár Zrínyi Miklósé, akár a magyar történetírásban felértékelt egri hős, Dobó Istváné.

Ha már ismert magyarokra fordítjuk a szót, a XVI. század angliai magyarság-képének alakításában igen nagy szerepe volt John Foxenak (1517-1587). Ez az ugyancsak emigrációt megjárt anglikán teológus írt egy rendkívüli hatású könyvet, afféle „protestáns martirologiát”. A *History of the Acts and Monuments of the Church*, amit az Erzsébet-korban csak „Foxe’s Book of Martyrs” címen emlegettek, eredetileg latinul íródott és Strassburgban jelent meg, majd 1563-ban lefordították angolra és a Biblia után a kor legnépszerűbb olvasmányává lett. Foxe könyvében hosszan foglalkozik a török hadjárataival és ezen belül Hunyadi János tetteivel, aki „minden hadvezér közül, aki a török ellen harcolt, a leghíresebb volt...úgy emlegették, mint a törökök rémmennykövét”.¹⁰ Bár Foxe részletesen foglalkozik Hunyadi Mátyás háborúival, illetve európai hírvételeivel is,¹¹ mégis úgy hisszük nem a „Corvinus” néven ismert utóbbi, hanem törökverő édesapja volt az, akinek neve megragadt az angolok fejében. Ezt számos idézettel tudjuk bizonyítani George Whetstone (1586), Thomas Nashe (1599) és Richard Knolles (1603) műveiből;¹² az is nyilvánvaló, hogy Bánfihunyadi János XVII. századi magyar ötvösmester, alkímista és vegyész (élete végén a londoni Gresham College tanára) angliai karrierjét részben a név-egyezésnek köszönheti; bár nem volt rokona a magyar királyi családnak, szívesen „vállalta” a felételezett rokonságot és, mint tudjuk, „Hans Hunniades” néven ismerték Londonban.

Már az Erzsébet-korban fel-felbukkannak kolduló magyarok Angliában - ezek török fogságból ideiglenesen szabadult rabok, akik saját és társaik váltságdíjért koldulják végig Európát. Általában nem beszéltek angolul, csak latinul értekeztek a londoniakkal, s mint azt Thomas Dekker leírja 1620-ban, többnyire a Szt. Pál székesegyház környékén, illetve előcsarnokában tanyáztak, feliratok táblákkal, amelyek elmondták rabságuk történetét: „hadd mondjam neked el, hogy...a könyvek olyanok, mint a magyarok (Szent) Pálban, akiknek engedélye van arra, hogy feltartsák Török Történetüket, amit bárki elolvashat...”¹³ Amint a fennmaradt koldulási engedélyek tanúsítják, már a XVI. század utolsó évtizedeiben számos ilyen magyar, névszerint azonosítható kolduló rabot találunk Londonban, s innen eredeztethető a „hungry-Hungarian” (éhes-magyar) szójáték elterjedése a korabeli angol irodalomban. Shakespearenek az 1590-es évek végefelé írt *A windsori víg nők* c. színdarabjában szerepel a következő kitétel: „O base Hungarian wight, wilt thou the spigot wield?”, ahol a sor első fele, „nyomorult éhenkórász magyar”-nak fordítható.¹⁴

De a főnévből jelzővé változott „Hungarian” szó hasonló jelentéssel előfordul másutt is: a cambridgei tudós, majd exeteri és norwichi püspök Joseph Hall egyik szatírájában,¹⁵ csakúgy mint a *The Merry Devil of Edmonton* c. állítólag Thomas Brewer által írt színdarabban (1608).¹⁶ A szójátékhoz kapcsolódó képzeteken nem nagyon változtat sem az, hogy 1576-ban az erdélyi magyar fejedelem, Báthori István elnyeri a lengyel trónt – őt ettől kezdve „lengyel kontesztusban” méltatják az angolok. Bár Báthori egyik orosz háborújának egy jeles epizódjáról, Polock bevételéről 1579-ben (amit egyébként Jan Kochanowski is megénekelte) egy angolnyelvű hírlevél „*A true Reporte of the taking of the great towne and castell of Polotzko, by the King of Polonia*” is tudósít, s ebben szó esik „Caspar Bekize”-ről, azaz Bekes Gáspárról, Báthori korábbi ellenfeléről, majd hadvezéréről és a magyar gyalogságról is, az egyetlen Angliában megjelent korabeli nyomtatott szöveg somlyói Báthori

⁷ John Poynt, *A short treatise of politike power...* Strassburg, d.n.[1556] 7

⁸ *The Remains of Edmund Grindal*, ed. By Rev. W.Nicholson, Cambridge, 1843, 14-15

⁹ Roger Ascham, *English Works*, Cambridge, 1904, 150; v.ö. Hubert Languetnek írott leveleivel: Hubert Languet, *Epistolae ad Philippum Sydneium...*Edinburgh, 1776, 85, 157

¹⁰ John Foxe, *The Acts and Monuments*, Vol. IV., London, 1846, 34

¹¹ Foxe, Vol. II., London, 1844, 770

¹² V.ö. George Gömöri, “The Image of János Hunyadi and Matthias Corvinus in 16th-17th Century England”, Klaniczay T.-Jankovics J. (szerk.) *Matthias Corvinus and the Humanism of Central Europe*, Budapest, 1994, 110-111

¹³ *The Non-Dramatic Works of Thomas Dekker*, Vol. III., New York, 1963, 7

¹⁴ *The Comedies of Shakespeare*, szerk. W.J. Craig, oup, London-New York-Toronto, 1966, 151

¹⁵ Joseph Hall, *The Collected Poems*, (Virgidemiarum, Sat.V. II.) Liverpool, 1949, 81

¹⁶ *The Oxford English Dictionary*, Vol. V. Oxford, 1933, 458

István jelentőségéről latin nyelven született. Robert Dow, oxfordi tudós és alkalmi költő a Sir Philip Sidney halálára írt versében elmondja, találkozott a királlyal „akiről így nyilatkozik: „rex Stephanus...unica regum / Gloria cunctorum, quos tempora nostra tulerunt...” (István király, aki...minden nagy fejedelmek díszé s legderekabbja e korban), őt tartja az egyetlennek, akit össze lehet hasonlítani a királyi erényekkel rendelkező Sidneyvel.¹⁷

Sir Philip Sidney az első angol költő, aki 1573 derekán ellátogat Magyarországra és erről később egy mondatban be is számol *The Defence of Poesie* (A költészet védelmében) c. művében: „Magyarországon minden lakomán és ehhez hasonló összejövetelen azt a szokást láttam, hogy őseik vitézségéről énekelnek, amelyet ez az igen harcra termett (souldierlike) nemzet a vitéz bátorság szításának legfőbb módjaként tart számon”¹⁸ Itt nyilvánvalóan a krónikás énekekről van szó, s ebből az utalásból is látszik, hogy Sidney Pozsonyon kívül legalább egy magyar főúr várában megfordult és mint ez Hubert Languetnek hozzá írott leveleiből kitűnik, később is élénken érdekelték a magyarországi hadszíntér eseményei. Mint azt kutatásaimmal kiderítettem, Sidneynek személyes ismerőse volt Balassi János, zólyomi főkapitány, Bálint apja és Bekes Gáspár is.¹⁹ Bár erre nincs közvetlen adalék, mégis úgy gondolom, hogy Sidney, a pár évvel később Bécsbe látogató unokatestvérének, Fulke Grevillenek is javasolta, ugorjon át Magyarországra, amit utóbbi alighanem meg is tett; tőle származik ugyanis az első angol irodalmi utalás a magyarországi bányákra,²⁰ amelyek iránt később, a XVII. század folyamán rohamosan nő az angolok érdeklődése.

Sir Philip Sidneyt a királyi Magyarország főként mint a török elleni harc frontországá érdeklí, egy olyan tartomány, amelyet a XVI. során számos harcolni vágyó angol katonatiszt felkeres. Már 1566-ból van egy hat névből álló listánk ezekről az angolokról, aki közül talán Sir Richard Greville és Sir John Smith a legismertebb;²¹ bár a későbbi vendégkatonák közül kiemelkedik Sir Thomas Arundel (1560-1639), aki 1595-ben résztvesz Esztergom sikeres ostromában, s ezért Rudolf császártól birodalmi grófi rangot kap.²² A tizenöt éves háború idején megélnék az angol érdeklődés Magyarország iránt - nem véletlen, hogy az első összefoglaló jellegű könyv a magyar történelemről, Martin Fumée *The Historie of the Troubles of Hungariae* c. kompilációja éppen a háború idején, 1600-ban lát napvilágot Londonban és hogy fordítója és szerkesztője, Rooke Churché is olyan ember, aki saját bevallása szerint járt már Magyarországon.²³ Ez a mű és egy másik, levél-formában fennmaradt kézirat (az ún. Hansard-kézirat) évtizedekre meghatározza az angolok magyarországi képét.

A Hansard-kéziratot, amiről kicsit bővebben kell szót ejtenünk, megelőzi több hírlevél: már a háború kezdetén reagál a horvátországi Sziszek török ostromára Gabriel Harvey cambridgei tanár és angol költő, aki németből lefordít egy jelentést a keresztények győzelméről²⁴, majd 1595-ben, illetve 1598-ban ezt újabb hírlevelek követik, Győr feladásáról, ami a várparancsnok Ferdinánd Hardegg fejébe került illetve „Swartzburg” (Schwarzenberg) báró sikereiről, vagyis Győr visszavételéről.²⁵ Időközben azonban az angol diplomácia különleges sikerei közé tudható be, hogy Edward Barton, konstantinápolyi angol követet a szultán meghívja magyarországi hadjáratára és Barton, Thomas Glover nevű titkárával együtt szemtanuja Eger 1596-os ostromának és bevételének, ami Barton szerint egyébként egy angol trombitás árulásának köszönhető.²⁶

Az u.n. Hansard-kézirat két változatban maradt fenn, amelyek közül a British Library Lansdowne MSS 775, fol. 146/r kezdetű, kilenc oldalas leírása tetszik a korábbinak („A description of Hungaria, written to a nobleman of this land in anno 1599 by Richard Hansard”), bár van, aki szerint a Harleian 7314, fol.2 „A Description of Hungreland” (sic) kéziratnak kell adnunk elsőbbséget. Szerzője, Richard Hansard, jól ismeri a magyarországi viszonyokat, a többi közt leírja a mezőkeresztesi csatát és elmondja, szerinte a török 1596-ban nagy lehetőséget szalasztott el, mert akár egész Ausztriát elfoglalhatta volna. Nemrégem találtam egy olyan dokumentumot, amiből kitetszik nem csak az, hogy Hansard „megfordult” Magyarországon, hanem hogy a hatvani táborban volt 1596 nyarán, bejegyezte nevét Sir Michael Balfour skót nemesúr *album amicorum*-ába.²⁷ Egyébként a Hansard-kézirat terjesztette el azt a hiedelmet Angliában, miszerint „a magyarok régi szokása, hogy senki sem viselhet egy tollat [a kalapján] csak az, aki már megölt egy törököt, s csak neki van joga volt arra, hogy annyi tollat viseljen,

¹⁷ *Exequiae Illustrissimi Equitis D. Philippi Sidnaei*, Oxford, 1587

¹⁸ *The Prose Works of Sir Philip Sidney*, szerk. A. Feuillerat, Cambridge, 1962, 24

¹⁹ Gömöri György, *Nyugatról nézve*, Bpest, 1990, 29-30

²⁰ Fulke Greville, Lord Brooke, *The Remains*, Oxford University Press, 1965, 142

²¹ *Angol Filológiai Tanulmányok*, III. 59

²² *Dictionary of National Biography*, I. London, 1908, 621

²³ Martin Fumée, *The Historie of the Troubles of Hungariae*, London, 1600 előszavában

²⁴ A true discourse wherein is set downe the wonderfull mercy of God, shewed towards the Christians...against the Turke, before Syssek in Croatia, London, Pr. By John Wolfe, 1593

²⁵ True and most certain newes, sent from Vien(n)a about Hardeck's yielding Raab to the Turk, London, 1595 és True newes of a notable victorie obtayned against the Turkes. By the lorde Adolph Baron Swartzburg anno 1598 before Raab, London [1598]

²⁶ v.ö. Bartonnak Sandersonhoz írt levelével: Gömöri György (szerk. és ford.) *Angol és skót utazók a régi Magyarországon*, Bpest, 1994, 23

²⁷ National Library of Scotland, Edinburgh, MS 16000, fol 80/r

ahány ellenséget megölt” - ebből a kissé bizarr közlésből lett angol közmondássá az „*it's a feather in his cap*”(szó szerint: toll a sapkáján), értelmét tekintve: egy elért siker jele.²⁸

Visszatérve a XVI. század utolsó két évtizedére, a magyarok ekkortájt tűnnek fel az angol könyv piacon, persze nem magyarul, hanem latinul írott, részben szépirodalmi, részben teológiai művekkel. Budai Parmenius Istvánról még mindig túl keveset tudunk, jószerivel csak azt, hogy török hódoltságban született protestáns humanista volt, aki Wittenbergen kívül egy-két más nyugati egyetemen is megfordult, mielőtt Sir Henry Unton segítségével Angliába érkezett volna, ahol két hosszabb, latinul írt költeménye jelent meg, mindkettő 1582-ben: a *Paeon*, a 104. zsoltár parafrázisa és a Sir Humphrey Gilbert expedícióját ünneplő *De navigatione* vagyis *Hajórászállítás*. Ezen kívül még egy latin levelét ismerjük, amit az angol hajósok newfoundlandi partraszállásáról írt, hogy aztán rövidesen a tengerbe fulladjon.²⁹ Budai Parmenius verseiben vannak ugyan utalások Magyarországra, de ezek, kevés kivétellel, származhatnának olyan neolatin szerzőtől is, aki alig ismeri az „Ister” és „Tibiscus” folyók közt elterülő tartományt. Magyarán mondva, az angolok szempontjából akár hugenotta menekült is lehetett volna, egyik kiadója, Vautrollier az is volt.

A magyar protestáns teológiai irodalom XVI. századi nagy alakja Szegedi Kis István, akinek művei bázeli közvetítéssel jutnak el Londonba: közülük a *Tabulae analyticae de fide charitate et patientia* c. prédikáció-vázlat gyűjteménynek 1593-ban lett londoni kiadása. Ezt már pár évvel megelőzte Fegyverneki Izsák sárospataki tanár egy műve, egy olyan biblia-lexikon, amit a bázeliak 1586-ban, a londoniak pedig 1588-ban adtak ki,³⁰ viszont a legérdekesebb talán, hogy volt olyan mű, (egy valószínűleg erdélyi) magyar szerző protestáns latin nyelvű vitairata is, amit a bázeli kiadás után mindössze pár hónappal Londonban angol fordításban juttattak el az olvasóhoz. Ez a *The Trial of Trueth* (Az igazság próbája) c. pamflet, amit Richard Smith fordított angolra 1591-ben, s amelynek alcíméből kiviláglik, hogy a jezsuitákat nemrégiben üzték ki Erdélyből.³¹ Ennek a három kiadványnak csupán annyi a jelentősége, hogy rajtuk keresztül az angol protestáns elit felfigyel a magyarországi hitsorsosokra, s ez mintegy előkészíti a terepet a XVII. századi rokonszeny-nyilvánításokhoz, illetve későbbi segélyakciókhoz. Ami más magyar szerzőket illet, a XVI. században egyetlen magyar szerzőt olvas az angol szellemi elit, s az nem más, mint Zsámboki-Sambucus János, akinek emblémáskönyvét nemcsak Gabriel Harvey, de William Whitney püspök, Geoffrey Whitney, az 1586-os első angol embléma-gyűjtemény szerzője, sőt talán maga Shakespeare is forgatta.³²

Az angol magyarság-kép felmérésében fontos szerepe van az u.n. világföldrajzoknak, amelyek egyre népszerűbbek lesznek a XVII. század folyamán. Míg ezek közül az első fontosabb George Abbot canterburyi érsek által összeállított *A Briefe Description of the Whole World* (Az egész világ rövid leírása, 1599) csak nagyon szűkszavúan foglalkozik a magyarokkal, a későbbi hasonló művek közül először a Botero-féle világföldrajz harmadik angol kiadása (*Relations of the most famous kingdomes and commonwealths throughout the world*) 1608-ban szentel nagyobb helyet a magyarországi viszonyok leírásának – ez többnyire a már említett korábbi Hansard-kézirat beszámolóján alapul. Ekkor olvashatnak először az angolok a magyar föld gazdagságáról: „Magyarországot Európa legereményesebb országai közé sorolhatjuk. Gyümölcssei éppoly jók és sokfélék, mint Itáliában; elégséges gabonája van, hogy táplálja lakosait; borával ellátja szomszédait...annyi benne a hal, hogy idegenek is merítenek bőségéből”³³ Ami a politikai helyzetet illeti, a névtelen szerkesztő (Hansard nyomán?) a magyar országgyűlés szerepével kapcsolatban megjegyzi, hogy a Habsburgok uralkodása alatt az meglehetősen módosult: Mátyás főherceg, a császár „alkirálya” csak olyankor hívja azt össze, amikor pénzre van szüksége. Érdekes a fázis-eltolódás az információk felhasználása terén: a Bocskay-felkelésről ebben a kiadványban még szó sincs, noha már 1605-ben megjelent a franciából fordított *A Declaration of the Lords and States of the Realme of Hungarie* (A magyar királyság urainak és rendjeinek nyilatkozata) Londonban, amiből meg lehet tudni, miért tört ki a Bocskay-felkelés. S mivel úgylátszik ez a kérdés – az uralkodó és a rendek viszonya - már eléggé érdekelte az angolokat, 1607-ben Nathaniel Butler ugyancsak franciából lefordíttatja és egy külön nyomtatványban kiadja a bécsi béke feltételeit.³⁴ Bár a Bocskay-szabadságharc történetére még visszatér Edward Grimstone is 1615-ben kiadott, főleg a francia Pierre D’Avity művére támaszkodó enciklopédiájában (*The Estates, Empires and Principalities of the World...*) ahol a 622-624 lapokon részletesen felsorolja a bécsi béke pontjait, nyugodtan állíthatjuk, hogy Bocskay Istvánról jóval kevesebb angolnak volt tudomása, mint Bethlen Gáborról, akivel kapcsolatban kisebbfajta „Gábor-mániáról” beszélhetünk, főleg az 1620-as évek elején.

Ami magát a magyar nyelvet és annak eredetét illeti, erről meglehetősen eltérnek az angol tudósok elképzelései. Az 1602-es kiadású „kis Ortelius” vagyis az *Epitome Theatri Orteliani* szövege szerint a magyarok nyelve „a scythia (Scythian),

²⁸ *Stevenson's Book of Proverbs, Maxims and Familiar Phrases*, London, 1949

²⁹ *Új magyar irodalmi lexikon*, Bpest, I., 1994, 289. Parmeniusről alapvető mű jelent meg angolul: Quinn, David B. -Cheshire, Neil M. *The New Found Land of Stephen Parmenius*, Toronto, 1972

³⁰ *RMK III. 5482. Pótlások, kiegészítések, javítások*, I. füzet, Bpest, 1990, 231

³¹ Gömöri György, *Angol-magyar kapcsolatok a XVI-XVII században*, Bpest, 1989, 17

³² *The Works of Gabriel Harvey* (ed. Alexander B. Grossart), Vol. I., London 1884, XVII, Whitaker Sambucus-példánya a cambridgei Gonville and Caius kollégium könyvtárában van. Geoffrey Whitney embléma-gyűjteményéről, amely Shakespeare egyik forrása lehetett, lásd: *Shakespeare and His Emblem. Studies in Renaissance Iconography and iconology*, Szeged, 1984, 9.

³³ *Relations of the most famous kingdomes...* London, 1608, 149

³⁴ *Articles of the Peace agreed upon, between the Archduke Matthias...and the Deputies of the Lord Botskay*. London, 1607

amely az összes szomszédos nyelvektől különbözik³⁵; ehhez képest az 1611-es *The Manners, Laws and Customs of All Nations*, amit eredetileg Johannes Boemus írt még a XVI. században, de csak most fordították le angolra, azt a különös információt adja meg, hogy a magyaroknak ugyan saját nyelvük van, de ez „nem nagyon különbözik a cseh nyelvtől”.³⁶ Lényegében hasonlóan vélekedik az oxfordi Gabriel Richardson, amikor 1627-ben megjelent *Of the States of Europe* c. világföldrajzának tizenkettedik könyvében azt állítja, hogy a magyar az „egyfajta szláv, de a lengyelek nyelvtől különbözik”.³⁷ A XVII. század harmincas éveiben ez a nézet valamelyest finomodik Judocus Hondy Wye Saltonstall ugyancsak oxfordi tudós nyelvész által lefordított könyvének, a *Historia Mundi*-nak köszönhetően (London, 1635), ő ugyanis elég részletesen tárgyalja „Transylvania or Siebenburgen” címszó alatt Erdélyt, s a többi közt ezt mondja: „Az Erdélyben beszélt szittyai nyelv csak kevésbé különbözik a ma beszélt magyartól, noha mindeddig (!) nagyon különböztek mind szóban, mind írásban, mert ezek [t.i. a székelyek, G.Gy.] (a héberrekhez hasonlóan) mindig jobbról balra kezdték az írást”.³⁸ Másszóval itt a rovásírásra céloz a szerző, bár ez az írásmód inkább csak majd a XVII. század második felében kezdi érdekelni az angolokat, hogy aztán George Hickes oxfordi tanár és thetfordi püspök közzegegye *Thesaurus Linguarum Veterum Septentrionalium* c. könyvének (London, 1703-05) első részében a székely rovásírás teljes ábécéjét, mondván, hogy azt 25 évvel korábban egy Angliába látogató, Harsányi János nevű embertől kapta egy másik oxfordi professzor John Mill.³⁹ Egyébként a magyar nyelvet legtárgyilagosabban egy 1709-ben megjelent földrajzkiadvány, *The Complete Geographer* harmadik kiadása kezeli, ahol a névtelen szerző a következőket mondja: „A magyarok nyelve sajátos és minden más nyelvtől különböző: egy példáját itt le is jegyezzük a kíváncsi olvasónak, hogy töprengjen rajta (*for the Curious Reader's Speculation*), ez a Miatyánkból van: *My Attyank ky vagy az meniegbe megh szentel Tesseck az te neved & c.*”⁴⁰ Még azt is hozzáteszi a szerző, hogy Magyarország egyes részein a „szláv” nyelvet beszélik és hogy a nemesek és a katonák általában tudnak latinul. Az oxfordi tudósok érdeklődése a magyar nyelv eredete iránt egyébként eredményezett egy érdekes művet: Otrókosi Főris Ferenc hajdani protestáns lelkész, később katolikus konvertita 1691-ben Oxfordban járt és ott kapott ösztönzést ahhoz, hogy megírja *Origines Hungariae* (Franecker, 1693) c. ambiciózus könyvét, amiben a többi közt a magyart a héberrel rokonítja.⁴¹

Visszatérve a XVII. század elejére: akkorról, pontosan 1607-ből datálódik egy különös angol vers, aminek különösségét nem csupán az adja meg, hogy a korabeli angol irodalom egyik kiválóságától származik, Thomas Campiontól (1567-1620), aki latinul és angolul is verselt, saját verseit megzenésítette és lantkísérettel adta elő. Campion egyik ilyen „daloskönyvében” (*The Discription of a Maske in Honor of Lord Hayes*), amit I. Jakab angol királynak ajánl, szerepel egy darab a „szittyák” vérszerződéséről. Ebben Campion, nem tudni, milyen történelmi forrás alapján, leírja hogy amikor a szittyák (Scithians) meg akarták szüntetni a testvérharcot soraikban: „Ily szertartást tartottak: egy nagy edényt hoztak / S mindenki felvágva jobbkézét / onnan néhány cseppet e medencébe csorgatott, míg az tele nem lett...”⁴² Utána Ben Jonson volt az az író, aki több ízben foglalkozott magyarországi alakokkal, illetve hősökkel: *Every Man in his Humour* (1598) c. vígjátékában szerepel egy Captain Bobadil nevű hetvenkedő katona, aki résztvett „Strigonium” vagyis Esztergom ostromában⁴³ (ez kicsit Sir Thomas Arundelről van mintázva), majd pár évtizeddel később ő az, aki majd rögzíti az angol véleményt a túlságosan „taktikázó” Bethlen Gáborról *Staple of News* (1626) c. darabjában:

„Azt halljuk, feltalált egy olyan
Dobot, mely hangjával a keresztény glóbuszt betölti,
De nem képes közel vinni hozzá seregét,
És megindulni, mert ez a zaj oly erős,
S ezért kénytelen valamely szerkezettel
A levegőn át vitetni népét, s jó messzire,
Míg meg nem nősül; akkor majd előjön”⁴⁴

³⁵ Abraham Ortelius *his epitome of the Theater of the world*, London, 1602, 91

³⁶ Joannes Boemus, *The Manners, Laws and Customs of All Nations*, tr. E.Aston, London, 1611, 237

³⁷ Gabriel Richardson, *Of the State of Europe*, Oxford, 1627, XII. Booke, 47

³⁸ *Historia Mundi, or Mercator's Atlas... Lately rectified by... Iodocus Hondy*, Englished by W.S., London, 1635, 177

³⁹ Hivatkozik rá Robert Evans „Angol-magyar protestáns kapcsolatok” c. tanulmányában: *Új Látóhatár*, 1972: 526. Hickesnek ezt a művét 1725-ben újra kiadták Oxfordban.

⁴⁰ *The Complete Geographer*, Third edition, Printed for Awynsham and J.Churchill and Timothy Childe, London, 1709, 432. A magyar Miatyánk első sorát Edward Browne nagysikerű 1673-as útikönyvéből veszi k át.

⁴¹ Főris előszavában külön köszönetet mond John Mill professzornak és könyvét az oxfordi és franeckeri professzoroknak ajánlja: *Origines Hungariae*, Franecker, 1693, V. és XXXIV.

⁴² Thomas Campion, *The Discription of a Maske in Honor of the Lord Hayes*, London, John Windet for John Brown, 1607

⁴³ Ben Jonson, *Five Plays*, ed.G.A. Wilkes, OUP, The World's Classics Paperbacks, Oxford-New York, 1992, 43

⁴⁴ *The Works of Ben Jonson*, Vol. VI. Szerk. C.H. Herford, Percy és Evelyn Simpson, Oxford, 1954, 337

Ez az elég szkeptikus szöveg valahol a kor Bethlen Gábor-recepciójának közepén helyezkedik el, a korábbi „Gábor-mánia” és a későbbi Botero-világföldrajzban adott pontos erdélyi helyzetleírás között. Mindkettőről szólni kell, kezdve azzal, hogy az angol külpolitika figyelme miért tolódik el a 15 éves háború után a magyar-török harcok hadszínteréről a Habsburg-birodalom központjára, Prágára. 1613-ban köt házasságot Elizabeth Stuart, I. Jakab leánya Frigyes pfälzi herceggel, akit 1619-ben megválasztanak cseh királlyá. A protestáns cseheknek a katolikus Habsburgokkal való konfliktusa vezet a harmincéves háborúhoz, amelyben Anglia eleinte csak segédcsoportokkal vesz részt, majd később egyre jobban belebonyolódik. Mindenesetre a 1613-tól erdélyi fejedelem Bethlen Gábor szerepe az angolok szemében felértékelődik, különösen attól kezdve, amikor az Habsburg-ellenes szövetségese lesz a cseheknek.

Az angol olvasó egyébként már 1615 tavaszán tájékozódhatott Bethlenről egy olyan nyomtatványból, amit Robert Boothe adott ki Londonban: *A Relation of all Matters passed, especially in France and the Low-Countries...since March last to this present, 1614* címen, ami voltaképpen a frankfurti *Mercurius Gallo-Belgicus* c. latin nyelvű hírlap angol fordítása. A Boothe-kiadvány nem titkolja, hogy Bethlen Gábort a török segítette hozzá a fejedelemséghez, ám ugyanakkor ismerteti a szultánnak az erdélyi rendekhez írt levelét, amelyből az új fejedelem a béke helyreállítójának látszik, aki Báthori Gábor „zsarnoksága” után most helyreállítja nem csupán a békét, hanem az erdélyiek szabadságjogait is.⁴⁵ Ezek után néhány évig nincs újabb fontos hír Bethlenről, hogy aztán az 1620-as évek „corrantoí” (hírlevelei) és részben Németalföldön, részben Londonban nyomtatott kiadványai mint a protestantizmus nagy harcosát és védelmezőjét üdvözlöjék. 1620 és 1623 között számos angolnyelvű hírlevél és röpirat ismerteti az erdélyi fejedelem győzelmeit, talán a legjellemzőbb az *Our last Weekly newes* egy 1621 őszi megjelent száma, amelyik Bethlent az ótestamentumi Ahabhoz hasonlítja és „a protestáns vallás nagy reménységeként” emlegeti.⁴⁶ 1625-ben Peter Heylyn világföldrajzának második kiadásában ezt írja: „[Mátyás] halála után a magyarok, akik belefáradtak a német uralomba, 1620-ban elfogadták Bethlen Gábort, Erdély vajdáját vagy fejedelmét uralkodójuknak, vagy protektoruknak”, majd a „Dácia” címszó alatt pedig így vélekedik: „Bethlem Gabour...az osztrák uralkodóháznak nagy ellensége”⁴⁷ Mindezek ismeretében mondhatjuk, hogy Orániai Vilmos és Gusztáv Adolf közt a legnépszerűbb idegen protestáns fejedelem Angliában Bethlen Gábor volt - függetlenül Ben Jonson véleményétől, ami olyan angol elvárásokat jelzett, amit a fejedelem nem mindig tudott teljesíteni; mint tudjuk 1626 augusztusában újra hadba lépett (az angolok szövetségeseként, Mansfeld megsegítésére) a Habsburgok ellen, de már ugyanaz év decemberében megkötötte a pozsonyi békét, ami különbéke lévén a protestáns szövetség rosszallásával találkozott.⁴⁸

A leghosszabb és a legjobban tájékozott szöveg Bethlen Gáborról mégis egy angliai magyar peregrinus, Maksai Öse Péter tollából származik. Megjelent a Botero-féle világföldrajz 1630-as kiadásában (*Relations of the most famous kindomes and Common-wealths...*) és mintegy kilenc lapot tesz ki, alcíme „The State of Bethlen Gabor in Transilvania” illetve „The Estate of Gabriel Bethlen or Bethlen Gabor in Hungria...with a brief Relation or Chronicle of his Birth and Fortunes”.⁴⁹ Szerzője, Maksai Öse minden bizonnyal latinul fogalmazta meg eredeti szövegét, amit aztán lefordítottak angolra. Szövege igyekszik megvilágítani Bethlen Gábor külpolitikájának hátterét, illetve visszautasítani az ellene felhozott Habsburg-párti vádakot (a súlyosabbak közé tartozott, jegyezzük meg, hogy Bethlen titokban áttért a mohammedán hitre, s a török ezért bízik meg benne annyira). Másszóval az erdélyi peregrinus, aki több évet töltött Angliában, szinte „naprakészen” informálja az angol elitet a magyarországi és erdélyi helyzetről. Maksai Öse ezt a szövegét még 1629 koraőszi írhatta, mert tud a fejedelem korábbi betegségéről, de úgy hiszi, már felépült - pedig Bethlen 1629 novemberében, tehát még a könyv megjelenése előtt, elhunyt.

Az 1630-as években több új könyv jelenik meg angolul, amelyek vagy részletesen foglalkoznak Magyarországgal, vagy a régi magyarság-képhez szolgáltatnak nemegyszer fiktív, mesés adalékokat. A skót John Barclay, igen népszerű *Icon Animorum* c. népalkatokat ismertető összefoglaló műve latinul már 1614-ben megjelent Londonban, de angolra csak 1631-ben fordították le, részben azért, mert mint a fordító, egy bizonyos T.M. írta, „sok angol úr nem értette az eredetit”. Az angol nyelvű Barclay címe *The Mirrour of the Mindes (Az elmék tükre)*, s az nyolcadik fejezetében foglalkozik a magyarokkal. Itt megismétli a korábbi szerzők Magyarország-dicséretét, már ami az ország természeti kincseit és kitűnő borait illeti, majd rámutat, a magyaroktól nem lehet kifinomult szokásokat elvárni, hiszen állandó harcban állnak a törökkel, s az országon nem csak ez hagyja rajta a bélyegét, hanem az ott lévő idegen katonaság viselkedése is. Dicséri a nemesek színpompás öltözködését; ezek meglehetősen ragaszkodnak hagyományos előjogaikhoz, s ha nem kellene harcolniuk a törökkel, „szívesebben választanának királyt maguknak máshonnan, mint Németországból”, mert nem nagyon kedvelik a németeket. Barclay ír a nádori tisztség fontosságáról, majd hangsúlyozza a magyarok (pontosabban a magyar nemesség) szabadságszeretét, amely „sohasem tűr el kemény és korlátlan hatalmat maga fölött”.⁵⁰

⁴⁵ Bővebben lásd: Gömöri György, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Budapest, 1999, 123

⁴⁶ *Our last Weekly newes*, Nr.7 (1621 november 4), példánya a British Libraryban

⁴⁷ Peter Heylyn, *Mikrokosmosz. A Little Description of the Great World*, Oxford, 1625, 361, 365

⁴⁸ *Erdély története 1606-tól 1830-ig* (szerk. Makkai László és Szász Zoltán), Budapest, 1986, 687

⁴⁹ Szövegét először közzétette és tartalmát ismertette Gál István: ItK, 1976/2, 223-237, majd foglalkozik vele Gömöri György, *Angol-magyar kapcsolatok a XVI-XVII. században*, Irodalomtörténeti Füzetek, 118. Budapest, 1989, 56-57

⁵⁰ *The Mirrour of the Mindes or Barclay's Icon Animorum*. Englished by T.M., London, 1631, 251. Magyar vonatkozásairól írt már Tarnai Andor is *Extra Hungariam non est vita*, (Budapest, 1969) c. könyvében

Barclay tárgyilagos beszámolójához képest, amit egy műveltebb angol réteg olvashatott, John Smith kapitány meséi minden írástudó angolhoz szóltak, vagy szólhattak. John Smith (1580-1631) mint zsoldoskatoná és kalandor, majd később utazó és gyarmatalapító szinte minden szerepet végigpróbált, amit a kor lehetőségei egy nem-előkelő családból származó angolnak ajánlottak. 1602-ben Magyarországra és Erdélybe is eljutott, résztvett Lendva és Székesfehérvár ostromában, majd Erdélybe vezényelték Basta megsegítésére. Itt azonban parancsnokával együtt átállt Báthory Zsigmond seregébe, sikeresen harcolt a török ellen, mígnem egy csatában tatár fogságba esett. Innen megszökvén, visszatért Erdélybe, majd felkereste csehországi száműzetésében Zsigmondot, aki korábbi érdemeiért nemesi rangra emelte. Angliába csak 1605-ban tért vissza, majd egy évvel később még nyugatabbra vitte az útja, résztvett Virginia gyarmatosításában; ezt követően esett indiánok fogságába és mentette meg (állítólag) életét Pocachontas, a törzsfőnök leánya. Mindezekről a kalandjairól beszámolt *The True Travels, Adventures and Observations of Captain John Smith* c. emlékirataiban, amelyek már egy *Purchas his Pilgrimes* című utazási antológiában 1625-ben napvilágot láttak, hogy aztán 1630-ban önállóan is kiadják őket Londonban. Függetlenül attól, hogy John Smith kapitány történeteinek mennyi a valóságtartalma (az egyik epizódban három törököt kaszabol le egy vár előtt rendezett személyes párviadalban, amiért Székely Mózes is kitünteti, szinte minden helynév torzítva szerepel emlékezéseiben) ebből az inkább a fikció, mint a dokumentum-irodalom területére tartozó könyvből az angol olvasó édeskeveset tudhatott meg akár a magyarokról, akár a székelyekről – ehelyett igen sokat Smith rettenthetetlen bátorságáról és katonai érdemeiről. Viszont kalandjai annyira olvasmányosnak bizonyultak, hogy újra kiadták őket a XX. század elején is, amikor nem kisebb költőt ihlettek meg, mint Ezra Poundot, aki 1912-ben „An Immorality” (Erkölcstelen dal) c. versét ezekkel a szavakkal fejezi be: „S bár bútól lankad a rózsza is / Inkább ölelem kedvesem // Mint hogy mesés hőstetteim / Csodálják magyar végeken”.⁵¹ (Saját fordításom)

Egyszóval a XVII. század első felében egyensúlyba kerül a törökkel harcoló magyarság-kép a protestáns vallás szabadságáért, illetve az alkotmányos monarchiáért síkraszálló magyarok képével Angliában. Utóbbi tartósításáért sokat tesznek az 1620-as évek elejétől Hollandiából Angliába mind nagyobb számban átránduló magyar peregrinusok, akik Oxfordban vagy Cambridgeben töltenek egy-egy trimesztet, vagy Londonban időznek hosszabban, hogy magukba szívják a puritán eszméket. Ilyen hosszútávú vendég volt Angliában Tolnai Dáli János is, a magyar puritanizmus egyik legjellegzetesebb alakja - az ő nevéhez fűződik az 1638-as „londoni liga” megalakítása ott tartózkodó fiatal magyar teológusokból, akik megfogadták, hogy a „tisztá református vallás” érdekében fognak működni hazatérésük után.⁵² Tolnai Dáli éveken át élt Angliában, szoros kapcsolatban volt Samuel Hartlibbal, aki Comenius legeltökéltebb angliai hívei közé tartozott, s Hartlib adta ki azt a *Felicitas ultima saeculi* c. művet, amit az erdélyi teológus vitt el I. Rákóczi György fejedelemnek. Ennek a millenarista-utópisztikus levelet mímelő röpiratnak a szerzője John Stoughton cambridgei teológus volt, aki (Hartlibbal együtt) vérmes reményeket fűzött I. Rákóczi György személyéhez - az ő tevékenysége fogja elindítani azt a folyamatot, amelyik a római katolicizmus és a török birodalom összeomlásához és a protestáns aranykor beköszöntéséhez fog vezetni. (Ennek a millenarista szemléletnek olyan kiemelkedő képviselői is voltak, mint a Gyulafehérváron is működő Johann Heinrich Alsted német tudós). Bár Hartlibék elvárásainak I. Rákóczi György nem felelt meg, 1644-ben azért kiadták angolul azt a kiáltványát, amelyet a magyar rendekhez intézett a Habsburg uralkodó ellen indított háború ügyében. Mint arra korábban rámutattam,⁵³ ennek a kiáltványnak a kiadásában nem annyira protestáns rokonszenv, mint inkább hírnyag-szemponok játszhattak közre, hiszen az Edward Blackmore névre hallgató kiadó ugyanazon a napon megjelentette III. Ferdinánd „ellen-kiáltványát”, amiben a Habsburg uralkodó megmagyarázza a magyar rendeknek, miért kellett vállalnia a háborút „Racokzki” ellen. Hogy a tájékozottabb angolok ne higgyenek a Stoughton-féle jóslatoknak, William Lilly londoni asztrológus 1645-ös almanachjában az angliai politikai állapotok várható alakulása mellett röviden kitér más országok uralkodóinak a csillagokból kiolvasható jövőjére, s rendkívül józan hangon ezt írja: „*Shall Ragotzi the gallant Transylvanian have all the World at his command? No: the Fates have appointed him a Prince not a King*”⁵⁴ (Vajon Rákóczi, a vitéz erdélyi az egész világot fogja uralni? Nem: őt a Sors fejedelemnek, nem királynak válsztotta). Mivel Lilly ezt a könyvét éppen a Gresham Collegeban vegyészeti tanító, 1608 óta Londonban élő magyar tudósnak, Bánfihunyadi Jánosnak ajánlotta, akivel baráti viszonyban volt, valószínűnek látszik, hogy a csillagok mellett Lilly magyar informátorára is hallgatott, amikor a francia-svéd-magyar szövetségben hadakozó erdélyi fejedelem további sorsáról visszafogottan nyilatkozott.

Ebben a korban az alkímisták és a horoszkóp-készítő asztrológusok még fontosabbak, mint a modern értelemben vett tudósok, s bár Bánfihunyadi (aki aranyművesként kezdte és alkímistaként folytatta) élete vége felé már vegyészeti kísérleteket végzett, sem tőle, sem barátjától, Arthur Dee orvostól nem állt távol sem a rózsakeresztes mozgalom, sem a bölcsek kövének keresése. Bánfihunyadi, aki nagybányai születésű református ember volt, főleg antimón-kísérleteivel vált ismertté, továbbá történeteivel Magyarország mesés ásványi gazdagságáról. Bár ő már a század negyvenes éveiben elhunyt, a később alakult Royal Society tagjai között megtaláljuk tanítványait, továbbá a magyar ásványi kincsek iránt érdeklődőket (még Newton is

⁵¹ *Collected Early Poems of Ezra Pound*, szerk. Michael John King, London, 1977, 192

⁵² Zoványi Jenő, Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, 3. kiadás, Budapest, 1977, 646

⁵³ Gömöri György, *Erdélyiek és angolok*, Budapest [1991], 32-33

⁵⁴ William Lilly, *Anglicus Peace or no Peace*, London, 1645, 26

ezek közé tartozik), így aztán érthető, hogy éppen a Royal Society támogatja pénzzel Edward Browne orvos 1669-es magyarországi útját, illetve bányatúráját.⁵⁵ Ennek az útnak az eredménye 1673-ban Browne szépen illusztrált útleírása „*A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, etc.*”, amelyen kívül fennmaradtak még Henry Oldenburghoz és apjához, Sir Thomas Brownehoz írt levelei, ahol magyar témákat is érint.

A polgárháború idején Anglia túlságosan el van foglalva ahhoz, hogy bármi, ami külföldön történik, különösebben érdekelje; nem készítettem felmérést a hírlevelek ide vonatkozó számarányáról, de 1660-nal, a királyság visszaállításával megváltozik a helyzet. A magyarok két vonatkozásban kerülnek az érdeklődés homlokterébe: Isaac Basire, volt gyulafehérvári professzor visszatér Angliába és szélében-hosszában beszél erdélyi élményeiről; 1663 táján pedig kitör az újabb török háború. Basire adja az információkat John Durelnek az egyházi kormányzatról írt könyvéhez, ahol egy háromoldalos „Appendix” foglalkozik az erdélyi református egyház helyzetével.⁵⁶ Basire természetesen a püspöki főhatalom és a királyság (Erdélyben a dinasztikus fejedelemség) híve, ezért mindig melegen emlékezik II. Rákóczi Györgyre, aki szembeszegült a református egyházat presbiteriánus szellemben megreformálni kívánó „újítókkal”. Basire nem sok egyházi iratot vitt magával, amikor távozott Erdélyből, s így feltehetőleg segítségére volt a Durelnek írt szövegben Jászberényi P. Pál, 1659-től Angliában élő erdélyi teológus és nyelvtanár, II. Rákóczi György hajdani alumnusa. Jászberényi és Durel személyét Bethlen Miklós egy mondata kapcsolja össze; úgymond „Egy gallus prédikátor, Duvel(!) nevűvel ismerkedtetett volt meg Jászberényi, minthogy úrvacsorát is a gallus ecclesiában vettem karácsonyban”.⁵⁷ Jászberényi volt különben Bánfihunyadi óta az első magyar, aki le tudott úgy telepedni Londonban, hogy karriert is csinált: jólmenő latin nyelviskolát tartott fenn a Charing Crossnál nemesemberek gyermekei részére és kétnyelvű nyelvtankönyve, a *Fax Nova Linguae Latinae* nem kevesebb, mint négy kiadásban jelent meg 1664 és 1670 között. Tevékeny részese volt az 1663/64-ben kibontakozó angliai Zrínyi Miklós-kultusznak, ő szerkesztette azt a kis gyászantológiát, a *Lacrymae Hungariae*-t, ami valószínűleg 1665 első felében hagyta el a nyomdát Nathaniel Brook megrendelésére.

Külön hosszabb méltatást érdemelne az 1663-64-es török háborúkkal és ezen belül a Zrínyiekkel foglalkozó kiadványok sokasága. Itt csak két fontosabb műre hívnám fel a figyelmet: Nadányi János *Florus Hungaricus* először 1663-ban jelent meg Amszterdamban, de 1664-ből már van kibővített angol fordítása James Howell tollából. A magyar történelem művelt olvasóknak szánt, de elég jó áttekintése mellett ugyancsak 1664-ben születik meg az O.C. monogrammal szignált *The conduct and character of Count Nicholas Serini ...*, magyarul „Zrínyi Miklós viselkedése és jelleme”, az első életrajz angol nyelven, amit magyarról még annak életében írtak és adtak ki.⁵⁸ Ez persze meg is látszik a Samuel Speed által kiadott könyvön, ami 1664 kora márciusában hagyta el a nyomdát: színes kompiláció, sok fiktív adattal Zrínyi Miklósról (pl. a gróft protestánsként emlegetik, noha katolikus volt) és haditetteiről, amihez függeléként két másik törökverő hadvezér, Tamerlán és Szkanderbég történetét is csatolták. Ennek a vonalnak a folytatása az a vélemény, amit egy másik, valamivel későbbi korabeli kiadvány így fejezett ki: „Bármekkora is legyen [Zrínyi] dicsősége (és ez egyedül az övé), az semmiképpen sem áll arányban a rémülettel, amit a törökök között keltett, akik nevéből úgy rettegnak, mint a Hunyadiétól és Szkanderbégétől; és nem kétséges, hogy Isten áldásával majd még ő is e szemtelen nép ostorává lehet”.⁵⁹ Zrínyi angliai népszerűségére jellemző, hogy 1664 nyarán londoni könyvesboltokban meg lehetett venni William Faithorne által készített lovasképét.

A vasvári béke után Magyarország megint kikerül az angol érdeklődés homlokteréből – legalábbis, mint hadszíntér. Mint már mondtuk, Edward Browne 1673-as könyve is elsősorban a magyarországi bányákkal foglalkozik, s csak mellékesen a megszállt Magyarországgal, bár vannak bájos részletei: látogatás a „Gül Baba” nevű budai török szerzetesnél; aki dinnyével kínálja az angol utazót és a budai török fürdők dícsérete, amelyek egyikét-másikat Browne ki is próbálta.⁶⁰ Browne észreveszi, hogy a magyarok közül sokan beszélnek latinul, még „az alacsonyabb néposztályokhoz tartozó személyek” is; ami a műveltséget illeti, megjegyzi, hogy „Bécsen túl hiába keresnénk nagy hírű egyetemeket”⁶¹, ami nagyjából igaz, hiszen a nagyszombati egyetemről nem sokan tudtak a kor Európájában, viszont hosszan emlékezik meg Corvin Mátyás nagyszerű könyvtáráról, ami bizonyítja, hogy hajdan a magyarok igenis felkarolták a tudományokat.

Már eddig is többször említettük, hogy számos magyartárgyú angol történeti mű fordítás franciából. Igaz ez Louis de May *A discription historical and political of the War of Hungary* (A magyarországi háború történeti és politikai leírása) c. művére, ami ugyan 1669-ben jelent meg, de még az 1663-64-es háborúval foglalkozik, majd *The Hungarian Rebellion* c. P.A. Philip Ayres fordításra is áll. Ez egy abszolutista szempontból megírt elemzése a Zrínyi-Frangepán összeesküvésnek, ami már

⁵⁵ Bánfihunyadival többen foglalkoztak, köztük Magyary-Kossa Gyula (1929), Gál István (1943), Schultheisz Emil és Tardy Lajos (1969). Saját cikkeim a *Magyar Könyvszemle* 1978/1 és 1982/3 számában, és jelenleg egy hosszabb tanulmányom vár róla megjelenésre az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ben.

⁵⁶ John Durel, *A View of the Government and Publick Worship of God in the Reformed Churches beyond the Seas*, London, 1662, 8-11

⁵⁷ *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Budapest, 1980, 586

⁵⁸ Magyar hasonmás-kiadása: *Angol életrajz Zrínyi Miklósról*. London, 1664, Budapest, 1985

⁵⁹ *New Survey of the Turkish Empire, History and Government Completed*, Printed for Samuel Bolton, London, 1664, XIV. fejezete, idézi Gömöri, *A bujdosó Balassitól...*, 228

⁶⁰ Magyar fordításban Gömöri György, *Angol és skót utazók ...* 72-73

⁶¹ u.o. 69

1672-ben sem elégitette ki teljesen a protestáns angol közvéleményt. Utóbbi ugyanis meglehetősen kritikával tekintett I. Lipót ellenreformációs terveire, s amikor azok végrehajtása a pozsonyi vész-törvényszék felállítását és a magyarországi protestáns lelkészek bebörtönzését illetve gályarabságba taszítását eredményezte, szinte teljesen a Habsburgok ellen fordult. A kiszabadított gályarab-lelkészek ügyét 1676-ban két angol röpirat hozta nyilvánosságra, azok részére királyi engedéllyel gyűjtést rendeztek minden templomban és sorsuk bekerült az angol világföldrajzokba is. Robert Morden *Geography Rectified or A Description of the World...* 1680-ban megjelent és a század végéig még háromszor kiadott művében például hangsúlyozza, hogy Magyarországon üldözik a protestánsokat, nemrégiben „a császár súlyos üldözésnek tette ki, lelkészeiket gályákra eladván, a legnagyobb bajba és kétségbeesésbe kergette őket”.⁶² Ebben a helyzetben a Thököly-felkelést eleinte az angol protestánsok rokonszenvvel kísérik, csak amikor Thököly nyilvánvalóan szövetséget köt a törökkel (s ami még ennél is rosszabb, Anglia régi ellenfele, a francia király is támogatja), akkor válik ketté a közvélemény: a konzervatív királypártiak szemében a radikális angol protestáns presbiterianus megkapja a „Tekelite”(Thökölista) gúnynevet - ez olyan ember, aki elvei megvalósításáért még az ördöggel is hajlandó lenne szövötközni.⁶³ Bécs 1683-as felmentése után Thököly csillaga gyorsan lehanyatlik és amikor 1686-ban Buda visszafoglalására kerül sor, amelyben számos angol katonatiszt és önkéntes résztvesz, a felkelők protestáns vezérének története inkább csak kalandos vonatkozásai miatt marad érdekes. Míg a komolyabb történeti munkák, mint a Knolles-féle török történet Sir Paul Rycaut által készített folytatása (*The History of the Turkish Empire...* London, 1687) hosszan tárgyalják Thököly Imre tündöklését és bukását, egy másik ugyanabban az évben kiadott mű *The Present State of Hungary...* felsorolja ugyan a Császártól elpártolt felvidéki városokat, de a legjobban az érdekli, hogy „Teckely grófnő Aurora Veronica (!), a megboldogult Zrínyi Péter leánya, még mindig nem adta fel „Mongatz” várát, mert nem tudja, hogy mi lesz a férjével.”⁶⁴ Thököly Imre és Zrínyi Ilona története, Munkács hosszan tartó védelmével a kor egyik nagy romantikus bestsellere, először franciául jelenik meg, aztán 1693-ban angolul is kiadják. Szerzője Le Clerc és a könyv címe: *Memoirs of Emeric Count Teckely*. Mindez a már ismert török kontextusban jelentkezik, ahol gyakran dolgoznak át történeti eseményeket színdarabbá, vagy regénnyé; ilyen volt 1666-ban Roger Boylenak, Orrery első grófjának *Mustapha* c. drámája, amelynek háttere Buda török bevételé 1541-ben. Az angolok figyelme még az 1699-es karlócai béke után is a magyarországi hadszíntérre irányul; ez csak lassan, a töröknek a magyar felségterületről való kiszorulásával csökken a XVIII. század első felében.

Ebből az időből két olyan útleírást ismerünk, amelynek alapján az angol olvasóközönség tájékozódhatott Magyarországról. Edmund Chishull szmirnai angol lelkész köyve *Travels in Turkey and Back to England* csak 1747-ben jelent meg, tizennégy évvel a szerző halála után, de témáját tekintve 1702-re megy vissza, amikor Chishull Lord Paget konstantinápolyi angol követ társaságában utazott át Erdélyen és Magyarországon. Útleírása az egyik legpontosabb beszámoló a kor erdélyi viszonyairól: Pagetéknél találkoznak minden fontosabb emberrel, Rabutinnal, Bethlen Miklóssal, Bánfi György gubernátorral, sőt Chishull még Kaposi Sámuel is felkeresi Gyulafehérvárott és elégtétellel állapítja meg, hogy az Angliát járt magyar tanár hetente egyszer angol nyelvet is tanít! Chishull részletesen beszámol a vizaknai sóbányáról, kap erdélyi ásványmintákat is és egészében véve rokonszenvesnek találja az erdélyieket, akiről ezt írja: „szívélyesnek tűnnek és vendégszeretőnek, szinte szünet nélkül isznak és bőségesen étkeznek, faragatlanok, ám udvariasságukban tolakodók... izmos testalkatúak, különösen a székelyek, akiknek megjelenése is daliás és harcias”, de hajviseletük különös: „furesca divatot követnek, amikor fejük alsó részét körülborotválják és csak a tetején hagyják meg a haját”.⁶⁵ De Erdély, bár politikai jelentősége azzal, hogy bekebelezték a Habsburg-birodalomba, megszűnt, még mindig szép és elég gazdag ország a ritkán lakott magyar területekhez képest; Zilahtól Budáig Chishullék csak egyetlen igazi várost találnak: Debrecen. Vidéken a lakosság nagyrésze földbevált kunyhókban lakik, s a vendégfogadók állapota sem a legjobb; mindenesetre az angol utazó megjegyzi, hogy Kerepesen Lord Paget „egy takaros német házbán” reggelizett.⁶⁶ Mivel Chishull maga anglikán lelkész, útközben sok helyi lelkésszel találkozik, tőlük informálódik a helyzetről, ami hitsorsosai szerint egyre rosszabb: a katolikusok egyre-másra „foglalnak vissza”, vesznek el templomokat a protestánsoktól. Egy évvel vagyunk a Rákóczi-felkelés előtt, amit majd az angol közvélemény (a Habsburgokkal való franciaellenes szövetség miatt) inkább mint a Habsburg-birodalmon belüli hatalmi konfliktust, nem mint vallási küzdelmet vesz tudomásul. Közvetíteni ugyan próbál 1704-ben Stepney angol követen keresztül, de mivel a franciák támogatják II. Rákóczi Ferencet, az angol politikát 1711-ig inkább a hűvös távolságtartás jellemzi.

A másik hasonló mű, amelyikből a XVII. század közepi angol értesüléseket meríthetett Magyarországról, Richard Pococke *A Description of the East and some other countries* (A Kelet és más országok leírása) c. 1743-45-ben megjelent kétkötetes úti beszámolója volt. Ez az oxfordi teológus Jeremiah Milles nevű unokatestvére társaságában járt Magyarországon

⁶² Robert Morden, *Geography Rectified or A Description of the World in all its Kingdoms, Provinces, Countries...* London, 1680, 130

⁶³ Számos verse és röpirat foglalkozik az angol „Thökölyistákkal”, a többi közt John Dryden is utal rájuk *Absalom and Achitophel* (1681) c. szatírjában.

⁶⁴ *The Present State of Hungary or a Geographical and Historical Description of that Kingdom...* London, 1687, 24

⁶⁵ Magyar fordítását lásd Gömöri György, *Angol és skót utazók...* 91

⁶⁶ u.o. 94

1737-ben, s nyomtatott útleírásában nagyobb figyelmet szentel a római korból származó régiségeknek, mint a meglátogatott ország szokásainak, vagy lakóinak. (Milles kéziratban maradt, a British Library kéziratárában található útleírása ebből a szempontból alaposabb). Ugyanakkor Pococke műve meglehetősen népszerűségnek örvendett, a XVIII. század folyamán három nyelvre lefordították és Gibbon is nagyra becsülte.⁶⁷ Amit az akkori Magyarország „nyugatibb” részéről „a Dunántúlról mond, eléggé lehangoló. Szinte minden második bekezdés rombadőlt templomokról és falvakról, gyéren lakott és megművelt területekről szól, csak Veszprém „gyönyörű katedrális” és a Balaton rendkívüli halbősége vált ki Pococke-ból elismerő szavakat. Pococke egyébként anyjának küldött leveleiben részletesen beszámol utazásáról és egy korábban, még Budáról keltezett levélben leírja találkozásukat Bél Mátyással Pozsonyban, ahol „Bél nagyon udvarias volt hozzánk, Magyarország ügyeiről kaptunk tőle tudós tájékoztatást, valamint magyar bort”⁶⁸, de ehhez még hozzá kell tennünk Jeremia Milles (kéziratban maradt) elég lesújtó véleményét a szatmári békét követő évtizedek Magyarországról: „A tudományok és műveltség tekintetében Magyarország nagyon sanyarú állapotban van, alig találni embert, aki különlegesen művelt lenne... a latin nyelvet seholsem beszélnek annyian, s értik oly kevesen, mint itt; Bél pedig... ma a legtudósabb ember Magyarországon, de ha egy olyan országban élne, ahol a tudományok virágzanak, úgy gondolom, nem egy akadna, akinek műveltsége felülmúlná”.⁶⁹ Milles szerint ezért a háborúk pusztításai és az idegen (Habsburg) uralkodó a felelős, aki nem törődik eléggé a magyarokkal. Még pár évtizedet, Mária Terézia reformjait kell megvárni, amíg Magyarország újra esélyt kap, hogy felzárkózhasson a műveltebb és civilizáltabb Nyugathoz.

English Perception of Hungarians between the Reign of Henry VIII and George I

Paper presented at the 43rd annual ‘Study Week’ conference of the Hollandiai Mikes Kelemen Kör (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) held between August 29 and September 1, 2002, in Elspeet, the Netherlands.

Professor Gömöri gives in this piece of work a broad coverage of how the image of Hungarians and Hungary evolved in the political, social, and cultural life of England between the reign of Henry VIII and George I.

⁶⁷ *Dictionary of National Biography*, Vol. XVI., London, 13

⁶⁸ British Library, MS Additional 199.939, 65

⁶⁹ British Library, MS Additional 15.772,70

CSORBA, László : Kossuth about a New Future of Central Europe

Father of the Hungarian psychological novel, Baron Zsigmond Kemény, in connection with his famed pamphlets written after the suppression of the Hungarian revolution and war of independence of 1848-49, later admitted that some details of those writings, which were criticized mostly by his contemporaries – e.g. those describing the activities of the Peace Party (a political grouping during the revolution seeking to attain a peaceful denouement – Ed.) –, were to serve a certain practical purpose: to mitigate the official political persecution. But later on, as editor-in-chief of the *Pesti Napló* (The Pest Diary), a very influential newspaper of that decade, Kemény did not deny his more comprehensive conception either, in which he had outlined his notion of history and mission of the Hungarian state. In this respect he was among the first to formulate some fundamental ideas which would make their effects felt on the Hungarian political thought throughout the coming century. In his work *Forradalom után* (After the revolution), Kemény considered the strong national feelings of Hungarians as a historical endowment, the basic content of which was – in his opinion – a demand for the constitutionality of the country. (The political theory of that age saw the real caesura exist between absolutism and constitutionality, consequently, it was deemed to be of secondary significance whether the given constitution gives the right to have a say in the life of the state to a feudal diet of the privileged or to a bourgeois parliament.) However, the demand for an independent statehood was only one of the factors on which external factors also produced a marked influence. In Kemény's view, even the "historical mission" of a nation can be affected by its external relations. Referring to one political axiom of his age, he claims: it is a "European conviction" that there is a need for a counterweight against the Slavs (i.e. Russia), and this cannot be any other power than the Habsburg Empire. The weakness of Austria means the weakness of Europe as well. Here Europe is obviously not to be understood as a mere geographical term, but as the world of the western civilization. Arising from this is the demand that the Austrian monarchy should be the first power of Europe, and thus the real task of Hungarians is to reconcile this aim with other endeavour, namely, with the old, historical striving for the independence of the Hungarian state. As it may appear from what has been discussed above, it was not by change that at the end of his train of thought Kemény cited "the greatest Hungarian" (Széchenyi). Széchenyi had raised the problem of whether Vienna or Budapest should be the centre of the empire, considering this dilemma as an option between West and East, that is, between the West- and East-oriented political activities. The latter would open a new mission for Hungary: it may be "the legislator and dictator of the East", in other words, Hungary might introduce and establish the scale of values prevailing in the western world in the Balkan region.¹

According to Kemény's pamphlet, an attempt had been made in 1848 to realize this great conception, but things went beyond the desirable limits. Though hidden in the potential enforcement of this double tendency was the possibility of the dual monarchy, or even of a prospective federalism, the objective that "Hungary's independence will be brought into harmony with the impressive unity of the Austrian empire" finally could not be attained. At this point of our discussion we got to 1850, when the pressure of the actual political situation left its mark on Kemény's wording, and he criticised himself very concretely: in his view, in summer 1848 Hungary ought to have assumed part of Austria's public debt, to have re-defined *Pragmatica Sanctio* as a law ensuring the fundamental right to common defence."² Here, however, he, who had always strongly emphasized the necessity of considering of external situation, forgot precisely about the foreign policy reality as it had stood two years earlier, namely, that in summer 1848 every authoritative political actor of the continent had noted the new German unity as a fact, and in that particular form that the German provinces of the Habsburgs became part thereof, thus declaredly reducing the relationship between "the King in Vienna" and his other countries and provinces to a sheer personal union. This situation urged not so much on a re-definition of *Pragmatica Sanctio* as on the formation of a military alliance with the new German state, at which, otherwise, meritorious attempts were really made on the part of Hungarians.³ The Austrian government began to make references to *Pragmatica Sanctio*, a family law of the Habsburgs, going back to thirteen decades at the time, with the intention that – by taking advantage of the opportunity of interpreting it at their discretion – they might lay an ideological foundation for the counter-revolutionary offensive. The studious misinterpretation hidden in Kemény's criticism is just as unambiguous as is the objective why he did so: he wanted to strongly underline the sincerity of the policy aiming to harmonize the two major tendencies mentioned above, namely, the demand for the great power standing of the Habsburg Empire, on the one hand, and for a certain degree of independence of Hungary, on the other.

The same ideas were presented in a somewhat more tinged and detailed form on the pages of his *Még egy szó a forradalom után* (One more word after the revolution). Here Kemény expounds his train of thought not only following István

---

English version of the paper presented at the 43rd annual 'Study Week' conference of the *Hollandiai Mikes Kelemen Kör* (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) held between August 29 and September 1, 2002, in Elspeet, the Netherlands.

¹ Zsigmond Kemény: *Változatok a történelemre* (Variations to history), Budapest, 1982. (hereinafter: Kemény), pp. 246-259.

² *Ibid.*, pp. 309-310.

³ Delegated to the German constitutional assembly in Francfort, László Szalay's tasks also included to form a military alliance and customs union with Germany. See Gábor Erdődy: *A magyar kormányzat európai látóköre 1848-ban* (The Hungarian government's European horizon in 1848), Budapest, 198, pp. 46-48.

Széchenyi's ideas, but also with explicit references to them, thereby sort of authenticated his arguments by the latter. Thus, figuratively, Kemény like a good master mason further decorated the already impressive building of the Széchenyi legend. His starting point was a kind of natural endowment which required an independent statehood as its means "to defend our race and to help it come into full fruition". His argumentation is interpreted in an up-to-date liberal manner: (demanding) "a national development identified with the demand for freedom and bourgeois development (em-bourgeoisement)".⁴ Parts of his argumentation that refer to the past, understandably, show signs of a resentment: "though geographically we had been marked out as the centre of the empire, yet in reality we have only become a simple part of the monarchy".⁵ It was this situation that the great Széchenyi wanted to change by proposing that Budapest be not only the capital city of Hungary, but also the centre of the empire, because this way the Hungarian nation might reach its full development, and this might be not only a necessity of the empire but a European demand as well. When declaring that Austria "has a historical chance" as now the common interests are stronger than ever before, Kemény concretizes and develops his Széchenyi-based train of thought mainly from the aspect of the policy towards the national interests and feelings.⁶

The first point – in his view – is that the Habsburg Empire should not be part of the German unity, because this would be opposed by the Slav, mainly the South-Slav peoples which on account of this could permanently be incited from outside too. On the other hand, nor can the empire be an exclusively German state because in that case it could not fulfil its real mission: to carry through the embourgeoisement of Central Europe. In foreign policy terms, this means that – as had been recognized and proposed by the great Prince Eugene of Savoy in his days – "our empire" ought to deal with a Turkish, rather than German orientation, that is, with the vacuum taking shape in the Balkan region where Russia should by no means be admitted to. Indeed, Baron Kemény would often "historicize" and "ideologicize", but a good number of his very apt remarks showed the superb intellect of the author. For example, in context of the political race in the Balkan region, he almost prophetically remarked that any political force which Austria failed to overcome would later turn against it. Though he did not state that St. Petersburg conducted a pan-Slav policy, yet he rightly warned that a tsarist dictatorship in South-Europe would by all means produce a disrupting effect on Austria with its considerable South-Slav ethnic minorities.⁷

From the viewpoint of the policy towards the nations and national minorities, then, Austria had to face the European task of separating the immense bloc of the Germans from that of the Slavs. Considering the region's geographical situation, it came quite natural that Hungary might be a *neutrale terrenum* to be wedged in to separate these two blocs – provided Hungary would be strengthened once again and could recover its relative independence, and could bring the internal unity of its own ethnic minorities to fruition on the basis of the idea of "a political nation", without, however, conducting a policy of forced Magyarization.⁸ Thus "our fatherland" – Kemény went on – would be the real intermediary, a political force that might also fulfil the mission of Austria, and so, Kemény maintained, Hungary's independence as defined by Act X of 1791 might be brought into perfect harmony with the empire's great power standing by way of a dualist state structure.⁹

Baron Zsigmond Kemény's pamphlets may have as well served as a concrete political recipe had the Viennese political kitchen not concocted quite a different dish. According to Prime Minister Prince Schwarzenberg's plan – which was very ambitious but devoid of the great-power-conditions for its implementation – the German unity as the continent's new hegemonic power to be created by way of a totally Germanized monarchy would be served up as a special "main dish" on the dinner table of European states. However, this gastronomical enterprise met with failure: the food got scorched on the Viennese kitchen stove, and it took quite a few years before the dainty gourmets of the imperial capital resigned themselves to tasting the perhaps more rustic, albeit more nutritious Hungarian dishes ...

Like Kemény, Lajos Kossuth and his followers both at home and in his emigration also recognized the importance of foreign-policy realities, but they evaluated the lessons drawn from the struggles of 1848-1849 in another way; having started out from similar premises, they came to a different conclusion. In their opinion, too, there was a need for a shield against the German and pan-Slav pressure, but they saw Austria unsuitable to play this shielding role not so much because it was too weak as because it would block the national development of peoples living within its borders (thereby instead of preventing, it would provoke interference on the part of the great powers). The resolution – as had been first proposed by Kossuth in his draft constitution of Kütahya (1851) – lay in a kind of alliance of military-defensive character at the minimum level – of small nations living along the Danube River on the territory of the empire which was and had to be bound to disintegrate. This alliance might as well be developed by the participants into a confederation based on consistently democratic principles. From the viewpoint of the great powers at the time, the problem can thus be summed up: the form itself is of a secondary importance,

---

⁴ Kemény: op. cit, p. 425.

⁵ Ibid., p. 403.

⁶ Ibid., 439 ff.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid., pp. 492, 516, 546.

⁹ Ibid., pp. 518-538.

what really matters is that such an alliance could also fill Austria's transitionally vacant place in the so often mentioned system of the European balance of power.¹⁰

Kossuth, of course, drew his conclusions from this new conception of the policy to be conducted towards national minorities. Although – owing to the intrigues of the Vienna camarilla – the nationalities had revolted in 1848, but in its act on the national minorities, the Hungarian National Assembly recognized as early as June 1849 that the right of "a free national development" was also due to the national minorities. Thus the new, independent Hungary to be built on principles proposed by the draft constitution would be the common homeland of all nationalities living in Hungary, because no Hungarian embourgeoisement and self-determination could be achieved without reconciling these demands with the similar rights and interests of other nationalities.¹¹

At first sight it is clear that both Kemény's conception (which harmonizes with Ferenc Deák's standpoint) and Kossuth's thoughts start out from the same European and Hungarian realities. Both of them were very well aware of the fact – which had been obvious to all throughout the Reform Age (1825-1848) – that Hungary was not able to bring an embourgeoisement to fruition quite independently and unaided. Indeed, it was beyond doubt that, for example, without foreign capital neither a modern capitalist economy, nor a rapid-rate economic growth, nor an intensive intellectual progress, etc. were possible to be achieved. The two different answers as a matter of fact also include answers to the questions of where (and how: directly or indirectly) should capital import – which was indispensable due to lack of an adequate capital accumulation in Hungary – come from. Who and from what position should negotiate on the price and necessary conditions of that import? Or to put it another way: whether the particular Hungarian interests will appear subjected to the all-imperial interest or treated as claims of equal rank with the former in the related decisions? – Decisions which might without any exaggeration be viewed as ones decisive of centuries to come. However, in respect of the scale of values, there is a marked difference between the two conceptions. Kemény's position is based on the classical liberal principles, and professes a more limited conduct towards the national minorities. Kossuth is more open to extending the democratic rights of nationalities, and could, to some extent, overstep the nationalist biases. Another neuralgic point of their answers was the way they judged the actual state and great power standing of the Habsburg Empire. Kemény, Deák and their companions believed in the future of the Empire, and tended, with responsibility, to cast the nation's lot with it, and did not deem it a fatal sacrifice if – arising from this situation – the nation's right of self-determination would have been limited to a certain extent. Kossuth and his followers, in turn, tended to consider the former as a death sentence, and sought, with a similar responsibility, for a possibility to get rid of the Empire to attain a full national self-determination that would lead to Hungary's full independence as a nation state, regarding this as the only chance for the necessary collapse of the Empire, and so for the country's ability to shape its own future.

These two approaches, indeed, express a real alternative because (1) these two scales of values had become separated enough by the mid-19th century that they could mark out two different courses of social and political development for the future, though within one and the same major unit and within the modern bourgeois society based on market economy, and (2) in the 1850s it was not possible yet to "objectively" discern which of the two approaches would be the right one as to the fate of the Empire. The Habsburg Empire itself, to wit, offered a double self-interpretation: one in the sign of stability and one in that of instability.

Kossuth planned his Kútahya draft constitution, which he had worked out during his internment in Turkey and which contained much of the principles discussed above, to be submitted to the future free parliament of Hungary. At the same time, he also regarded it as a basis for negotiations to be continued with the leaders of nationalities in Hungary and of the neighbouring peoples. According to his draft, Kossuth wanted to have all the organs of state power, from the legislature down to the county and local authorities, elected on the basis of a universal suffrage. Criminal proceedings would be based on juries, and the rule of law would be controlled and assured by a constitutional court. The importance of the municipalities of counties – and also their constitutional "checks-and-balances-role" against the central power – would also be enhanced by the practice that these local authorities would elect the members of a Senate with which Upper House would be replaced. On territories populated mostly by nationalities, the county would automatically grant collective political rights – and a true self-government – to the national majority living there. In addition, these ethnic groups might also form nation-wide organizations to safeguard their particular interests, in a way somewhat similar to the autonomies of ex-territorial religious denominations. All this would be completed with an extensive right to use the local vernaculars in the political, cultural and ecclesiastical life alike. The draft constitution speaks in a similar spirit of the armed forces as well as of some other questions of detail (e.g. education). Although Kossuth had first proposed the formula of "democratic republic" as constitutional form, later, however, out of some realistic-policy considerations, he left the question open, making concession to the form of "constitutional monarchy" as it had originally appeared in the Debrecen Declaration of Independence of 1849.¹²

¹⁰ György Szabad: Kossuth and the British „Balance of Power" Policy, Budapest, 1960.

¹¹ György Szabad: Kossuth politikai pályája (Kossuth's political career), Budapest, 1977, pp. 170-176.

¹² For the history of Kossuth's draft constitution and its variant readings, see György Spira: Kossuth és alkotmányterve (Kossuth and his draft constitution), Budapest, 1989.

The most democratic 19th century scheme of the structure of the Hungarian state was included, with certain modifications, by Kossuth in a noted document, prepared in 1863, which described his project for a Danubian Confederation and which was designed for strictly diplomatic use, thus by no means to the general public. This was a proposal for a confederation of states to be basically formed by Hungary, Croatia, Romania and Serbia by way of their "legislative assemblies" and plebiscite. In addition to common governing bodies for foreign affairs and defence, an economic community was also envisaged. This project essentially contained all the democratic guarantees which had been laid down in the Kútahya draft constitution. As to the internal structure, the American pattern was proposed: in addition to a House of Representatives to be elected in proportion to the total number of population, another chamber of this common legislature, a Senate, was also proposed to be formed where each member state would be represented by delegates in equal number. The Federal Council (gov-ernment) would alternately hold its sessions in the capitals of member states. In matters concerning home politics, each member state would make its decision in a sovereign fashion, provided the given state adhered to the common basic principle: the fullest equality of ethnic groups and religious denominations. Concerning the Transylvanian question, Kossuth thought to have given the greatest concession on his part when he proposed Transylvania to be transformed into such an independent state as would only be attached to Hungary by a personal union.¹³

Kossuth had sent the text of his scheme to the Milanese newspaper *L'Alleanza* as well that it might propagate his ideas, though in a cautiously manner, but editor Ignác Helfy somehow misunderstood Kossuth's intention, and published the text in full in his newspaper. Unfortunately, this indiscretion enabled the government-party press, which until then had branded Kossuth as a nationalist, to accuse him of cosmopolitanism and also of forfeiting Hungary's historical rights. Moreover, the politicians of nationalities could soon experience that the decisive part of Hungarian political elite distanced itself from Kossuth's proposal. Thus, nor could the leaders of the Danubian peoples concerned appreciate it according to its real significance. This way, the document, which had been designed and suited to lay foundations for the region's long-term development strategy, ultimately became nothing but a milestone on the road that finally led to the Compromise of 1867.

Kossuth a közép-európai népek jövőjéről

Az 1850-es években a magyar politikai élet irányadó csoportjai – itthon Deák Ferenc, külföldön Kossuth Lajos vezetésével – számot vetettek azzal, hogy az 1848/49-es tapasztalatok alapján hogyan alakuljon a magyarság és Közép-Európa többi kis népének sorsa. Vitájuk szorosán összefüggött a magyarországi polgárosodás irányának, tartalmának, karakterének még nyitott kérdéseivel.

Deák Ferenc és követői a nemzetközi helyzetet úgy ítélték meg, hogy a magyarság a szláv és a germán népek tömbjei közé van beszorítva, ezért nélkülözhetetlen számára a Monarchia védőernyője. A Habsburgok államának létét a nagyhatalmak egyébként is az európai hatalmi egyensúly nélkülözhetetlen részének tekintik. A feladat eszerint e vonatkozásban elfogadni, sőt támogatni Bécs nagyhatalmi állásának fenntartását, ami remélhetőleg nem lesz ellentétben a perszonális unió alapuló (tehát 48-as jellegű) magyar önrendelkezés biztosításával. Sőt, a Monarchia részeként talán Magyarország maga is folytathat némi saját „birodalmi” politikát, elsősorban a Balkán irányában.

Kossuth Lajos, valamint hazai és emigrációs hívenek csoportja is ugyanezen premisszákból indultak ki, de merőben más konklúzióra jutottak. Szerintük is kell védőernyő a germán és a pánszláv nyomás ellen, csak hogy erre Ausztria nem alkalmas: túl gyenge, főként azért, mert elzárja a határai között élő népek nemzeti fejlődését (mialtalan nem riasztja, hanem éppen hogy vonzza a nagyhatalmi beavatkozást). A megoldás – amiként azt Kossuth elsőként az ún. kútahyai alkotmánytervben (1851), majd az ún. Duna-konföderációs tervben kifejtette – a felbomló-felbomlasztandó birodalom területén élő, Duna-menti kis népek valamilyen (minimálisan katonai-védelmi) szövetsége, amelyet a résztvevők akár egy következetesen demokratikus alapelvek szerint felépülő konföderációvá is fejleszhetnek. A forma a nagyhatalmak szemszögéből nézve egyébként is másodlagos; fontosabb, hogy egy ilyen szövetség egyben az annyit hangoztatott európai „egyensúly” rendszerében is betöltheti Ausztria átmenetileg üresen maradó helyét.

Deákék belpolitikai összefüggésekben úgy ítélték, hogy 1848-ban a nemzetiségek háttámadták Magyarországot, amely pedig számukra is kiharcolta a jobbágyfelszabadítást, az egyéni polgári és politikai szabadságjogokat, stb. Magyarország szívesen ad otthont e különféle „népfajoknak”, de – az országalapítás történeti okán és címén, továbbá az egyelőre adott társadalmi erőviszonyokat figyelembe véve – csupán egyetlen nemzeté az elsőbbség, a többi nemzetiségnek a magyarsághoz kell igazodnia. Kollektív, elkülönülést eredményezhető politikai jogokat tehát a nemzetiségek nem kaphatnak.

Kossuthék is azt állították, hogy a bécsi udvar cselszövényei folytán a nemzetiségek fellázadtak 1848-ban. De már az 1849 júliusában meghozott szegedi nemzetiségi törvényben a magyar fél elismerte, hogy őket is megilleti a „szabad nemzeti kifejlődés” joga. A független Magyarország tehát a nemzetiségek közös hazája, mert nem létezik magyar polgárosodás és önrendelkezés a többi népek hasonló jogainak, érdekeinek egyeztetése nélkül.

A történelmi vitát a kiegyezés döntötte el Deák javára. De Kossuth gondolatainak öröksége az elmúlt másfél évszázadban újra és újra előbukkan, jelezve, hogy mindmáig van valamiféle aktualitása.

¹³ György Szabad: "Az önkényuralom kora (1849-1867)" (The age of absolutism /1849-1867/), In: Magyarország története (1849-1890) (The history of Hungary [1849-1890]) (Ed. by Endre Kovács), Vol. 1., Budapest, 1979. pp. 709-713.

ÍGY ÍRTUNK MI

~ Válogatás a XX. századi nyugati magyar emigráció sajtójából ~

MEGÁLMODOTT MAGYARORSZÁG

Beszélgetés nyugati magyarokkal

Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem

Basel/Budapest, 1999.

SULYOK, Vince : KÖLTŐ ÉSZAKON

(Oslo)

Éger György: Mik voltak életutad főbb állomásai?

Sulyok Vince: 1932. július 7-én születtem, a Győr melletti Ménfőn, ahol a Sokoró hegy legutolsó nyúlványaira épült Világosvár alatti lapályon, Pannonhalmával majdnem szemközt, régi kelta, római és avar emlékeket is bőven vet ki gyomrából a föld. Sok víz öntözte (Bakonyér, Marcal, Rába, Rábca, s egy kőhajításnyira a Mosoni-Duna) ősi kultúrtáj ez, mezőgazdaságilag gazdag gyümölcsstermő terület. A paraszti munkába születtem én is bele, de a sors mást tervezett velem. Győrött elvégezhettem a gimnáziumot, amit a bencéseknel kezdtem, de a Révaiban fejeztem be jeles érettségivel 1952-ben. Ilyen papírokkal, noha „kulákgyanusnak” bélyegezték származásomat, mégis felvettek a budapesti jogi karra. Egy év után azonban, dacára színjeles vizsgáimnak, kizártak onnan már említett származásom és a rajtam eluralgó klerikális befolyás miatt (Pascal olvasásán kaptak). Egy évi tevékenységem után a győri Kecs- és Ostyagyárban (utókalkuláns voltam ott, van-e, aki e foglalkozást nem ismeri?) olyan meleg ajánlólevelet írt kérvényemhez a gyár vezetősége (ez már egyébként Nagy Imre miniszterelnöksége idején történt!), hogy segítségével tényleg folytathattam tanulmányaimat, de ezúttal magyar-orosz szakos hallgatóként a budapesti, majd annak megszűnése után az egri pedagógiai főiskolán.

Éger György: Hol és miképpen vettél részt az 1956-os forradalomban?

Sulyok Vince: 1956 szeptemberében bevásárolták a főiskolai MEFESz vezetőségébe, az október 23-át követő napokban először a Városvédelmi Bizottságba hívtak meg, utána pedig bevásárolták Eger városa forradalmi tanácsába, majd Heves megye forradalmi tanácsába. Ez utóbbi megbízott Heves megye napilapjának, a *Népújságnak* szerkesztésével. Egerben november 13-ig maradtam, amikor a visszatért szovjet katonai hatóságok minden nem egri illetőségű főiskolással együtt engem is kiutasítottak a városból. Ekkor szüleimhez utaztam haza Ménfőcsanakra. Február elején, a tanítás megkezdésekor a főiskolán egyik kedves professzorom, aki belügyminisztériumi kapcsolatokkal rendelkezett, értesített, hogy országosan körözést készülnék kiadni ellenem, ezért azonnal el kell hagynom az országot. Segítségével február 8-án Jugoszláviába menekültem, ott öt hónapot töltöttem különböző menekülttáborokban, míg 1957. július 5-én Norvégiába jöhettam. Néhány hónap alatt megtanulva norvégul, tanulmányaimat az oslói egyetemen folytattam, s német-orosz-történelem szakosként ott 1963 decemberében szereztem meg a candidatus philologiae címet; disszertációm Periklész koráról és a demokrácia eszméjének megszületéséről írtam — kíváncsiságból, és mivel olvastam ógörögül...

Éger György: Mihez kezdél a tanulmányaid befejezése után?

Sulyok Vince: Diplomám kézhezvétele után azonnal állás várt rám az oslói Egyetemi Könyvtárban, ahol az első naptól megkezdtem a könyvtár Hungarica-gyűjteményének szisztematikus kiépítését. Nem lehetek elég hálás azért, hogy ehhez a munkához a könyvtár vezetősége rendelkezésemre bocsátotta a szükséges anyagiakat. Ma már elmondhatom, (hadd reméljem, hogy nem értődik dicsekvésként), hogy elsősorban a magyar nyelv, magyar irodalom, magyar történelem területén olyan erős gyűjteménnyel rendelkezik az oslói Egyetemi Könyvtár, hogy bizonyos hiányai ellenére is, kielégítő támpontokat tud nyújtani az alap kutatáshoz.

Éger György: *Mondj valamit költői, irodalmi munkásságod kezdeteiről.*

Sulyok Vince: Már fiatal gimnazista éveimben elkezdtem verselgetni, de egyúttal festeni is, főképpen akvarelleket, de végül mégis az irodalom mellett kötöttem ki. Első versem a *Gyermekvilág* utolsó számában jelent meg (1948 májusában vagy áprilisában). A *Fényörvény életünk* címmel verseimből készülő válogatásban, amelynek megjelenése 1996 utolján vagy 1997 első hónapjaiban lesz várható, az 1951-es dátumot viseli az első vers. A kötet első részének verseiből már az 56-os forradalom előtt is jelentek meg különböző hazai lapokban. Nyugaton verseimet rendszeresen közölte az *Irodalmi Újság* (London, majd Párizs), a *Katolikus Szemle* (Róma) az *Új Látóhatár* (München), a *Nemzetőr* (München), a *Bécsi Magyar Hirmondó* (Bécs), majd utódja, a *Bécsi Napló*, valamint a *Szivárvány* (Chicago). Valamivel rendszertelenebbül publikáltam továbbá egy jó tucatnyi más európai és tengerentúli magyar lapban. Közben aztán kötetben is megjelentek verseim, az első kötet *Rámdöntött világ* címmel 1958-ban, a római *Katolikus Szemle*, a második *Céltalan ég alatt* címmel 1961-ben a brüsszeli Magyar Ház kiadásában. A továbbiakban egy sereg gyűjteményben, antológiában kaptak helyet új verseim: *Füveskert* (Bécs, 1957); *Irodalmi Almanach* (Brüsszel, 1958); *Új Égtájak* (Washington, 1969); *Nyugati Magyar Költők Antológiája* (Bern, 1980); *Vándorének* (Budapest, 1981). A rendszerváltozás óta a magyarországi lapokban is megjelennek írásaim, elsősorban a szegedi *Tiszatájban* és a budapesti *Hittelben*. Verseim közül mintegy két tucatnyit idegen nyelvre is lefordítottak, a legtöbbet angolra, olaszra, spanyolra és hollandra, néhányat norvégra, dánra, svédre és letre is.

Éger György: *Mikor kezdted és miért norvégul is írni?*

Sulyok Vince: Ehhez először is alaposan, behatólag meg kellett ismernem a norvég nyelvet. Ezzel természetesen tisztában voltam már Norvégiába érkezésem első percétől, ezért első 6-8 hetemben minden időmet arra fordítottam, hogy megtanuljam egy 13 ezer szót tartalmazó norvég-magyar szótár összes szavát, ezzel egy elég jelentős alapszókincsre tettem szert. Ez annyira segített, hogy pár hét után abbahagytam a magyar egyetemisták számára szervezett nyelvtanfolyam követését, mert olyan lassan haladtak előre, hogy csak unatkoztam az órákon. Helyette beiratkoztam az egyetemen egy külföldi (nem-magyar) egyetemistáknak rendszeresített kétszemeszteres tanfolyamra, melynek penzumába a nyelvtanon és nyelvgyakorlatokon kívül beletartozott a norvég irodalom és történelem ismerete is. 1958 májusában vizsgáztam belőle, jelesen. Ez a kis „diploma” feljogosította megszerzőit arra, hogy saját országukban bármilyen szinten magukra vállalják a norvég nyelv és irodalom oktatását. Akkor még arról álmodozgattam, hogy pár éven belül esetleg végéhez ér szakmivetésünk, s én Magyarországra visszatérve norvégot taníthatok majd valahol. Sajnos, erre sose nyílt lehetőségem – s ma már késő is lenne. S mivel sok norvég könyvet is olvastam hozzá, az eredmény az lett, hogy aránylag jól megtanultam norvégul – beszélni is, meg írni is.

Norvég nyelvű cikkeim az 1960-as évek elejétől elég rendszeresen kezdtek megjelenni a norvég sajtóban, elsősorban az *Aftenposten*ban, a legnagyobb példányszámban megjelenő norvég napilapban, mellette pedig a *Dagbladet*ban, a sokban a budapesti *Magyar Nemzetre* emlékeztető lapban. Ezeknek az írásoknak a zöme magyar tárgyú volt, ezt is várták tőlem, s a magyar történelemmel, kultúrával, irodalommal, otthon frissen megjelent könyvekkel foglalkoztak.

Éger György: *Mikor kezdted magyar könyveket, szépirodalmat fordítani norvégra?*

Sulyok Vince: A műfordítás évei számomra elsősorban az 1970-es évek lettek. Azzal kezdődött az egész, hogy a legnagyobb norvég könyvkiadó, a *Gyldendal Norsk Forlag* egyik szerkesztője, aki olvasott a sajtóban megjelent írásaim közül néhányat, azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy tudom-e, hogy Petőfi Sándornak 1973. január 1-én lesz a 150. születési évfordulója. S hogy segítségükre tudok-e lenni abban, hogy ebből az alkalomból megjelentessék az első norvég nyelvű Petőfi-válogatást. Petőfi neve természetesen jól ismert Norvégiában is, de jobbára inkább csak szótári fogalomként, mint művei alapján. Különösen az 1800-as évek végén dánul is, meg svédül is megjelent több kisebb válogatás Petőfi verseiből – norvégul azonban egyetlen egy sem. Amire most a Gyldendal könyvkiadó engem kért, az egyrészt a versek kiválogatása volt, másrészt a norvégra való fordítás problémájának megoldása. Ehhez az utóbbihoz néhány jó nevű norvég költőtől kértem segítséget, amit a fölkértek zöme örömmel meg is ígért. A nagy *de* azonban az volt, hogy „természetesen” egyikük se tudott magyarul, még egy szót sem. Fordításaikat ezért az általam készített szöveghű, sőt lehetőleg szó szerinti nyersfordításokra alapozták, valamint írásbeli és szóbeli magyarázataimra. (Ezt a módszert tudtommal első ízben Gara László használta ismert francia nyelvű magyar versantológiája, az *Anthologie de la poésie hongroise*-zal kapcsolatban, később mások is, pl. Thinsz Géza.) A külalakra is igen szépre sikerült kötet, melyhez hosszabb előszót is írtam Petőfiről és koráról, s melybe a versek egy részét is én magam fordítottam nagy merészen, igen kedvező fogadtatásra talált. S mivel a recenziók többsége is erre biztatott, elhatároztam, hogy a sikeres Petőfi-kötet mintájára más magyar költőket is bemutatok norvég nyelven.

Azt, hogy választásom számomra teljesen magától értetődő módon Illyés Gyulára esett ezúttal, az is indokolta, hogy Illyést azokban az években gyakran emlegették a skandináv sajtóban (is) az irodalmi Nobel-díj várományosai között. Az Illyés-válogatásnál új módszerrel próbálkoztam: egyetlen norvég költővel dolgoztam együtt ezúttal, s a verseket kettesben fordítottuk.

A kötethez ezúttal is írtam egy hosszabb bevezetőt Illyésről és jelentőségéről. Megjelenésekor egyik recenzense öles betűkkel követelte már írása címében Illyés Gyulának a Nobel-díjat. S hogy ebben az évben, 1974-ben, valóban Illyés kapja majd ezt a talán legrangosabb nemzetközi irodalmi kitüntetést, ebben az egyik oslói lap olyan biztos volt, hogy a díjkiosztás előtt két nappal megrendelt nálam egy cikket, amellyel Illyést ebből az alkalomból köszönteni kívánta. Sajnos nem lett szükség erre a cikkre, a dolog valahol elakadt, az itteni hírek szerint nem utolsó sorban az akkori magyar kormány nagyon is félszívú „támogatása” miatt.

Az elkövetkező években aztán sorra jelentettem meg a további fordításköteteket Weöres Sándor, Pilinszky János, József Attila verseinek válogatásaiból, valahol a középtájon pedig századunk magyar lírájáról adtam ki egy nagyobb lélegzetű kötetet, melyben Ady Endre, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Kassák Lajos, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, József Attila, Radnóti Miklós, Weöres Sándor, Pilinszky János, Nagy László és Juhász Ferenc norvégra fordított verseinek a tükrében s egy hozzájuk csatolt hosszabb tanulmányomra támaszkodva rajzoltam fel a 20. századi magyar költészet fő fejlődési vonalát.

Ebben a norvégra fordított magyar lírai sorozatban ez ideig utolsóként Csoóri Sándor és Kányádi Sándor költészetét és életpályáját mutattam be.

Éger György: Prózai műveket nem is fordítottál norvégra?

Sulyok Vince: Igazi életemem a líra, de azért sor került néhány prózai munka lefordítására is. Elsőül Sánta Ferenc *Nácik* című elbeszélését adtam ki norvégul, ez folyóiratközlésben is megjelent, meg a norvég rádióban is több alkalommal felolvasták. Elsősorban kifejezett norvég kiadói kívánságra vállaltam el, hogy norvégra fordítsam Konrád Györgytől *A látogató*-t. A norvég kívánság ezúttal is, akárcsak a Petőfi-kötet esetében is, a Gyldendal könyvkiadótól származott, közelebről a kiadó külföldi anyagának főszerkesztőjétől, Gordon Hölmebakktól, aki irodalmunknak nemcsak kiváló ismerője, de őszinte becsülője és kedvelője is. Nem véletlenül ő volt az is, aki Esterházy Péter *Hrabal könyve* című „regénye” fordítására is rávett, ami persze nem azt akarja jelenteni, mintha részemről kétségeim lettek volna valaha is e művek kvalitásait illetően, de kissé féltem azoktól a nyelvi-fordításbeli problémáktól (s mint kiderült: nem alaptalanul) amik elé állítani fognak. A prózai munkákat ugyanis nem norvég írókkal együttműködve fordítottam, hanem egyedül, kivéve Esterházy könyvét, melynek lefordításában feleségem is közreműködött. Egyébként, szokásomhoz híven, mindkét fordításhoz tanulmányt is csatoltam az írókról, könyvük hazai fogadtatásáról és háttéréről is.

Éger György: Milyen volt a fent említett művek norvég fogadtatása?

Sulyok Vince: Általánosságban elmondhatjuk, hogy a norvég fogadtatás egyedülállóan jó volt, a norvég kulturális sajtó recenzensei egymással versengve dícsérték a köteteket. A pozitív fogadtatás egyik jele volt azonkívül az is, hogy 1975-ben Petőfi kötetemért Oslo városa fordítói díjával tüntettek ki. Én voltam az első külföldi, aki ezt a díjat megkapta – s mind máig az utolsó is... Visszatérve kérdésedre: talán kelt bizonyos meglepetést, ha elárulom, hogy a legszerényebb ovációt József Attila versei keltették, pedig az ő nevét már korábbról majdnem olyan jól ismerték errefelé, mint Petőfiét. Ez a mérsékelt lelkesedés többek közt talán azzal magyarázható, hogy a norvégoknak maguknak is van egy hasonló tematikájú, ha hasonló csúcspontokat el nem is ért költőjük, Rudolf Nilsen, így József Attila nem hatott a releváció erejével; másrészt, hogy József Attilával már elkéstünk ebben a közben gyökeresen megváltozott világban.

A legnagyobb és legáltalánosabb elismerés Pilinszky Jánosnak jutott, a nagy katolikus költőnek ebben az ízig-vérig protestáns országban! Csak hogy Pilinszky költészete nem csupán katolicizmusából áll (s ami belőle katolikus, az is valamilyen nemesre szublimált hangszerelésben jelentkezik), hanem elkötelezett és megingathatatlan antifaszizmusából is, s ez az utóbbi igen jó talajra hullott ebben a hitlerista német csapatoktól 1940 április 9-én megszállt és agyonsanyargatott országban. De tetszést keltett Pilinszky felreérthetetlen humanista szerepvállalása és korszerű, tiszta hangvétele is.

Csoóri Sándor fogadtatása is igen ígéretesnek indult, a 90-es évek elején azonban a világsajtó egyes orgánumaiból olyan hangok érkeztek Norvégiába, hogy Csoóri – antiszemita. Ezek miatt a híresztelések miatt a norvég kiadók egyelőre várakozó álláspontra helyezkedtek Csoórral kapcsolatban.

Éger György: Úgy tudom, nemcsak magyarról norvégra, de norvégról magyarra is fordítasz.

Sulyok Vince: Fordítói tevékenységem híre lassan Budapestre is elért, noha több jel mutatja, hogy bizonyos körök nem örülnek túlságosan annak, hogy egy korábban „le-ellenforradalmározt” s Nyugaton élő menekült irodalmár áll a dolgok mögött. Sokáig csupán a Szerzői Jogvédő Hivatal mutatott némi érdeklődést, de ők feltehetőleg a dolog üzleti oldalát, a Magyarországra kemény valuta formájában érkező honoráriumokat is szem előtt tartották. Nagyon lassan ugyan, de az évek múlásával kezdtek megnyílni a lehetőségek norvég és egyéb skandináv fordításaimnak magyarországi irodalmi lapokban való közlésére is, amit örömmel vettem és fogadtam el, mivel szerepemet már kezdettől fogva egyfajta kulturális híd-szerepnek szántam: egyként fordítani magyar irodalmat norvégra és norvég/skandináv irodalmat magyarra. A magyarországi közlési

lehetőségek jó ideig a *Nagyvilág* lapjaira szorítkoztak, ahol különösen az 1970-es években aránylag sok fordításom jelenhetett meg, s ahol rendszeresen írtak norvég fordításköteteimről is, sőt néha még a norvégiai visszhangot is ismertették. A *Nagyvilág* mellé néhány másik magyar lap is felzárkózott, s példájukat követni kezdték az utódállamok magyar lapjai is. Fordításaim (főképpen versfordításaim) sorra kezdtek megjelenni az újvidéki *Hidban*, a kolozsvári *Korunkban*, *Utunkban*, a marosvásárhelyi *Igaz Szóban*, a pozsonyi *Irodalmi Szemlében* és másutt.

Ezek a folyóiratközlések érlelték meg egy idő után annak a lehetőségét, hogy norvég fordításaim egy része könyv alakban is megjelenhessen. Bár éppen az első magyarra fordított könyvem megjelenése jócskán megelőzte a folyóiratközléseket. Helge Ingstad *Vikingek az Újvilágban* című, világszerte jelentős feltűnést keltett könyvének magyar kiadására gondolok, amelyik a budapesti Gondolat könyvkiadónál jelent meg 1972-ben. Szépirodalmi fordításaim megjelentetésére viszont a budapesti Európa könyvkiadó vállalkozott. Ezek közül a könyvek közül az első Oslóban 1975-ben *Moderne ungarsk lyrikk* címmel megjelent magyar lírai antológiám magyar ellenpárja lett, az 1976-ban *Téli levél. Tizenkét norvég költő* címmel kiadott gyűjteményem, a népszerű Modern Könyvtár sorozatban. A még ennél is rangosabbnak számító úgynevezett „Bika”-sorozatban viszont a Norvégiában és világszerte egyaránt legjelentősebb modern norvég költőnek nevezett Rolf Jacobsen verseinek a válogatását sikerült kiadatnom 1978-ban *A város metafizikája* címmel – annak ellenére, hogy általános a költő szemére vetett vád, hogy nagy író társához, Knut Hamsunhoz hasonlóan ő is bizonyos szimpátiával viseltetett a náci ideológia és Németország iránt. *A város metafizikája* igen elismerő magyarországi fogadtatása annál jobban esett, mivel ezúttal nem csak a kötet anyagának kiválogatása és utószava volt az én munkám, hanem a verseket is én fordítottam le egyedül és teljes egészükben. A *Téli Levél* esetében még magyarországi költőket kellett bevonnom a munkába, akik nyersfordításaimra alapozták a nevük alatt olykor csupán egy-egy szó megváltoztatásával megjelent fordításokat.

Éger György: *Mi volt az, ami arra indított, hogy kettős irányú fordítói munkásságodat abbahagyd vagy legalábbis jelentősen csökkentsd az 1980-as években?*

Sulyok Vince: Válaszom könnyebb megértése érdekében vissza kell térnem ahhoz, hogy az oslói egyetemen a történelem volt a fő szakom, s hogy az oslói egyetemi könyvtárban is Kelet-Európa-szakértőként tevékenykedtem. Itt munkám során úgyszólván napról napra kellett tapasztalnom, hogy milyen elképesztően kevés norvég vagy egyéb skandináv nyelvű információ áll és bocsátható az érdeklődő norvégok/skandinávok rendelkezésére. (Itt kell megjegyeznem azt, hogy a skandináv nyelvek olyan közeli rokonságban állnak egymással, hogy a skandinávok egymást minden különösebb nehézség nélkül megértik, szóbeli érintkezésnél éppúgy mint skandináv nyelveken kiadott könyvek olvasásakor. Én például alighanem több svéd nyelvű könyvet olvasok, mint norvégot, holott Norvégiában élek, s holott a norvéghoz, írott formában mégiscsak a dán áll közelebb.) A Magyarországról skandináv nyelveken fellelhető információk hiányát egyetemi könyvtárosként épp úgy tapasztalnom kellett, mint a magyar nyelv előadójaként az urál-altaji intézetben, s ez rám feltehetőleg még sokkal nyomasztóbban hatott, mint az érdeklődő olvasókra. Éreztem, hogy ezen valamiképpen változtatnunk kell, s lehetőleg minél hamarabb. A véletlen szerencse mellém szegődött. A 70-es évek második felében kezdték megszervezni az úgynevezett *Norvég Nagylexikon* kiadását. Főszerkesztője ekkor azzal a kéréssel fordult hozzám, hogy vállaljam magamra a nagylexikon magyar nyelvi, irodalmi, művészeti és történelmi tárgykörű anyagának a szerkesztését, és mivel ezen a téren a korábbi anyag nagyonis gyér volt, a szükséges mennyiségű új szócikk-tömeg megírását. A „tömeg” szó nem véletlenül szerepel itt, mert végül is kb. 800 magyar tárgyú szócikket készítettem az első kiadás számára, s ma, amikor a nagylexikon harmadik kiadásán dolgozunk, már mintegy 900-ra emelkedett ezek száma. Egyetemi szakmai háttérrel, valamint érdeklődéssel, nyelv- és tárgyismereteim birtokában álmodni se tudtam volna kívánatosabb megbízatásról! Ha valaki, akkor én valóban tisztában voltam azzal, milyen fehér foltokat tüntetnek el szócikkeim a norvégok és általában a skandinávok tudatából...

Kissé meglepődve tapasztalhattam, hogy ennek mások is tudatában vannak, olyan körökből is, akikre ebben az összefüggésben nem is gondoltam. Amikor gyors egymásutánban megjelent a nagylexikon első két kötete, a főszerkesztőt tiltakozó telefonokkal és levelekkel keresték fel, amiért a lexikonba magyarra írtak a magyarok viselt dolgairól! Lehet ilyen esetekben objektív hangvételű lexikont várni? A tiltakozók-kérdezők — nem norvégok voltak, hanem az egyik hazánkkal szomszédos ország norvégiai emigrációjának tagjai. A nagylexikon főszerkesztője azonban tántoríthatatlan maradt abbéli meggyőződésében, hogy az általa meghívott belső magyar munkatárs a szakmai objektivitásnak és becsületességnek a jegyében írja magyar tárgyú cikkeit. Maradhattam tehát, s véghezvihettem ezt a lexikoníró munkát, aminek oly nagy jelentőséget tulajdonítottam, s tulajdonítok még ma is. A norvég nagylexikon páratlan siker lett, s nem csupán Norvégiában, hanem egész Északon is.

Éger György: *Mikor és hogyan határozta el, hogy norvég nyelven írj könyvet a magyar történelemről és művelődéséről?*

Sulyok Vince: Az első ötletet erre, bevallom, a norvég nagylexikon magyar történelmet tárgyaló főcikke adta, s természetesen az a több, mint 800 egyéb magyar tárgyú szócikk is, amely sokszor egy-egy részletkérdés feldolgozása volt.

Arra, hogy a könyv megírása mellett döntöttem, ismét csak az szolgáltatta a fő okot, hogy egyik skandináv nyelven sem adtak ki még könyvet a magyar történelemről, kivéve Kosáry Domokosnak 1944-ben, tehát a háború utolsó évében *Ungarns historia* címmel megjelent könyvét. Ez azonban, noha önmagában kitűnő írás, egyrészt túlságosan rövidre fogott és vázlatos, s azóta a történelemkutatás is több helyütt túlhaladta megállapításait; másrészt igen régen, eldugott helyen és kis példányszámban jelent meg, s teljesen hozzáférhetetlen, még a könyvtárakban is.

Az anyaggyűjtés körül a vártnál több nehézségem támadt, mert egyes hazai intézmények többnyire vagy egyáltalán nem reagáltak leveleimre, vagy valamifajta semmitmondó válasszal traktáltak; ugyanezt néhány neves kutatónkról és történészünkről is el kell mondanom. Szerencsére a nagy nyugat-európai könyvtárakban és levéltárakban sok értékes forráshoz hozzájutottam, s olyan idegen nyelven írt szintetizáló munkákhoz is, amik után viszont hazai kollégák kívánczok hiába. Azonkívül az oslói egyetem is megértőbbnek bizonyult, mert a szavakba formálás fázisáig eljutva egy egész évi szabadságot kaptam teljes fizetéssel (szabbat-év), hogy zavartalanul tudjam figyelmemet a megírásra összpontosítani. Mindjárt azután, hogy az írásba belefogtam, változott egy kicsit a koncepcióm is, mert a szoroson vett történelmi események ábrázolása mellett, azokkal párhuzamosan az olvasónak a magyar művelődés (kultúra) fejlődésének rövid áttekintését is nyújtani szándékoztam. A végülis *Ungarns historie og kultur* címmel 1995 elején megjelent több, mint 700 oldalas kötet mögött hozzávetőlegesen tíz évem munkája húzódik meg.

Éger György: Fogadtatása, kritikai visszhangja?

Sulyok Vince: Fogadtatásával, visszhangjával teljes mértékben meg lehetek elégedve. S itt nem csupán a kivétel nélkül nagyon pozitív hangú norvégiai és magyarországi recenziókra gondolok, hanem arra is, hogy pl. a norvég egyetemeken több intézet tankönyvvé nyilvánította, illetve felvette a kötelező vagy az ajánlott irodalom jegyzékére. Nagyjából ugyanez a helyzet a többi skandináv egyetemen is. Közvetlen munkahelyem, az oslói egyetemi könyvtár pedig e könyv alapján az ott elérhető legmagasabb szakmai pozícióba helyezett, első könyvtárossá nevezve ki. Magyarországon pedig, elsősorban e munkám alapján, 1994. november 2-án Bethlen Gábor-díjjal tüntettek ki.

Éger György: További terveid?

Sulyok Vince: Néhány hónapja adtam le egy testes versválogatás kéziratát az egyik budapesti könyvkiadónál, s a könyv várhatólag az év végére, vagy talán inkább 1997 első hónapjaiban jelenik meg, *Fényörvény életünk* címmel. Ezzel majd a magyarországi olvasóknak is alkalmuk nyílik arra, hogy a számkivetettség évtizedei során írt verseim javával megismerkedjenek. Ezekből a versekből eddig csak pár tucat jelent meg magyarországi lapokban, a legtöbb a szegedi *Tiszatájban*. S most azt remélem az elkövetkező évektől, hogy nekem is hoznak majd „egy kis független nyugalmat, / melyben a dal megfoghat”, hogy Arany Jánossal szóljak...

De a lírai szándékok mellett szerepel néhány önéletrajzi jellegű prózai kötet megírása is, nem utolsó sorban pedig norvég nyelvű magyar történelemkönyvem folytatásának, vagyis az 1945-1990 közötti évek történelmének megírása, mivel az *Ungarns historie og kultur* 1945-tel zárult.

Katolikus Szemle

1957.

IX. évfolyam 3. szám

SULYOK, Vince : MAGYAR VERS IDEGENBEN

ETETÉS

*A köddel mélyül, nő az alkony.
Az istálló tárt ajtaján
a kinti hűsbe dől a pára,
s gőzében csendben áll anyám.*

*Benn szénát várva bög az állat.
Csörög a lánc a jászlakon.
A meleg pára lecsapódik,
s vizet virágozik a falon.*

*Apám a deres szalmát hozza,
s teríti széjjel szótalan.
Zizeg a fagyott szalma, villan
a lámpafényben, mint arany.*

*A verebek a disznóól vén,
szuvas deszkáin sürgenek.
Csámcsog a disznó jóllakottan,
s ledől, mert lába már remeg.*

*A kertek alatt csupasz fák
fekete rongyként lengenek
a kopott varjak. Háttérükben
ködülte, borzongó hegyek.*

*Fejésre vár piros kis arccal
szegény anyám. A pára száll,
s mint Mária a Bibliában:
szép pára-glóriában áll...*

1955

TOVASZÁLLÓ NYÁRBAN

*Lóhere s ezer nevesincs virág
átható, erős illatában
rakott szekéren ringatózom lassan,
a nyárutói halkuló határban.*

*A dombok és a hosszú fasorok
megindulnak, forognak,
s a ló alatt a megrogyant fahíd
padlóit telten, tompán feldobognak.*

*Az úton úsznak szinte és lebegnek
a szalmát hordó szekerek.
A gyémánt por ragyog a ferde fényben,
s szelíden, szürkén rámpereg.*

*A tovaszálló nyárban felnyerítve
csikó szalad a vadvízmosta parton.
Fekszem a ringó, szép szekéren,
s az egész tájat tenyereimen tartom.*

1956

MAGÁNYOSAN

*Hidak karfái nyújtóznak élém,
hogy rájuk üljek.
Fák állják útam: kedves,
hajlongó oldalukhoz düljek.*

*Kutak kínálják vizüket:
ha kell hogy, innék,
s a felhők kérik bánatom, hogy adjam,
ők messze vinnék.*

*Hidakra dülök, hűs vizet iszom,
támaszkodom a fának,
de míg nem látlak jönni az uton,
nem hagy el ez a bánat.*

*Utak porát lemosnám lábaidról,
két karomban aludnál.
Szeretnélek, hogy elhagyni soha,
soha se tudnál.*

1956

GYÖTRŐDÉS

*Letarolt erdő fájó fáiként
heverünk egymáson rakásban,
s rothasztó, rágó mindennapjaink
a kín fekete vonalait vésik
gyűrődött, görcsös homlokunkra.
Hogy gyötör ez a rámdöntött világ,
s hogy gyötöröm én az alattam levőket
a pusztulás szomorú tudatával
komoran csurgó nyúlós nedveimben!
Agonizáló, iszonyú világ,
s konokan tűröm mocskos alkonyok
lemoshatatlan, vörös ürülékét.
Ágkarjaimmal csapdosva az égre
azt boncolgatom örült öntudattal,
hogy milyen álmok üldözték anyám
a borzadásba, mikor megfogantam...*

1957 ápr. 23. Niska-Banja, Jugoszlávia

VASÁGYON

*Nyeld le keserű könnyeid és hallgasd
a harmonika hazasíró zokogását,
és feküdj végig a kemény vaságyon,
meredj a szennyes, foltos mennyezetre,
hisz nem futhatsz a kín elől hívó hegyekbe!
Napszám heverhetsz magadra hagyottan
a kártyázók ricsaja közt, a kerge füstben,
s gondolat nélkül bámulhatsz a spárgán
kiteregetett száradó ruhákra
vagy polcokon a száraz kenyérdarabokra.
A szétszórt csajkák csendben büzlenek
a bennük hagyott ételmaradéktól,
sodródik a szag alvók s heverészők
orra előtt a törtüvegű ablakoknak,
és nyekereg a vén harmonika,
giccses dalokkal emészti kifakult kedvünk,
pedig belül, hallgatva, igazán,
emberien és könnyezve kesergünk.*

1957 máj. 20. Gerovo, Jugoszlávia

ÍGY DÉLUTÁN...

*Így délután már megfárad a fény
a templomtornyok izzó gombjain.
Rád gondolk és mögém sokasodnak
szerelemünk-féltő görcsös gondjaim.*

*A messzeségben, tudom, városok
forognak, strandokon logog a nyár,
a partokon örök vizek zuhognak,
s olaj ragyog a lányok dús haján.*

*Tudom, de tőlem távol a világ,
őrt állanak, vigyáznak rám a fák,
s a föbe fekve hallgatom: felettem
mint iramlik a nyár a kerten át.*

*A tornyokon rozsdásodik a fény,
kihül a nyár a házak hús kövén
és lassan közénk sötétül az alkony:
közéd, szomorú kedvesem, s közém...*

1957 jún. 9. Osijek, Jugoszlávia

A SZÖGESDRÓT CÖLÖPJEIN TÚL

*Búzamezők és kukoricaföldek
s szögesdrót billent cölöpjein túl,
s az árkon túl, mit, átugorni kell -
S a szomjas szív már szinte szökni indul...*

*Kirajzolja, mint öröket, a tájék
a partfokokra barnacsendű fáit,
s idezörgik az alkonyi kocsik
gyerekkorom nyáresti szép csodáit.*

*Apámmal mentünk sokszor így a fáradt
árnyat virágzó arany fasorokban.
Most pihenten is fáradtabb vagyok,
s lehajtott fejem csüggedt fára koppan.*

*Utak porára száll a ritka harmat,
ingemre száll és szétzilált hajamra,
s a szénaszagú, koccanó kocsik
emlékeimmel itthagynak magamra...*

1957 jún. 12. Osijek, Jugoszlávia

Kínjaitok Tanújaként

Üzenet Kistarcsára internált barátainknak

Mikor még – két hónapja sincs – egy piszkos hodályban
háromszázad magammal éltem hol éjjelenként
éhes patkányok másztak csikorgó ágyainkra
s fonnyadt testtel és szőrös arccal lődörögtünk
a sivár földön szögesdróttól szögesdrótig
gumibotot emelt a rendőr s vigyorogva
jöttek az estek nőtt szívünkig keserű száánkig
a reménytelenség undorító kloákája –

ó még közel tudtalak magamhoz benneteket
mint Októberben mikor egyszer Miskolcon át
jöttünk Eger felé az estben gépkocsival
az utak mentén alattomosan leskelődtek
a szovjet tankok utánunk villant reflektoruk
s fegyvereinket csőre töltve vállunkat
egymásnak vetve dübörögtünk halálraszántak
s megmenekedtünk –

de most tengerek folytak közénk hegyek gyűrődtek
világok álltak folyók nőttek közénk magános
férfivállam pedig be vetném vállatokhoz

sétálni megyek estelenként puha ruhában
fehér ingben kertek és villák közt a partra
hol hajók bögnék vitorlások szállnak a szélben
lobogó szemű lányok jönnek szembe az úton
finom autók duruzsolnak s kigyúl a nyárest
ege Oslo felett s a langyos tenger felett

egy elhányt ládára lehullok szorul a torkom
és tehetetlen kín csikordul zárt fogaim közt
mert rá gondolok drótok mögötti estéitekre

pirulásommá lettetek ti hősök barátok
megátkozom – ezerszer gyáva – a bűvő rejtő
utakat ahol tovaszöktem mert azt vállalni
amit ti bennem nem volt erő és hősiesség

Kistarcsán Recsken vagy akárhol földrerogyók
főlemelem emléketek és felmutatom
mint harci zászlót s kínjaitok tanújaként
végigviszem kiáltva híva zörgetve sírva
a jóindulatú közöny csendes kényes utcáin
hogy a Szabadságnak ha tudlak megmentselek
benneteket s tisztán tekintsek megbocsátó
feloldozó szemeitekbe.

Oslo, 1957 aug. 14.

Új Látóhatár

1968. január-február
XI. évfolyam 1. szám

SULYOK, Vince : KÉT NORVÉG KÖLTŐ

PAAL BREKKE

DÉJA VU

*A Halál lándzsájával eltalálva
és levette a lóról
fölkelek mégis az arénán
De minden csöndes
Látom, mint ülnek vidám-zöld ruhákban,
aransulytásos dőlyfben
vörösbarsonnyal bevont palánkok mögött —
csöndben és mozdulatlanul
mintegy belefagyva a tiszta levegőbe
zászlók tehetetlenségével s trombiták
néma kiáltásával
A kapu lassan fölvonódik
S homlokomon úgy simítok át kezemmel
zavart-csodálkozón kutatva valami
elfeledt emlék után, mintha
mindez így már megtörtént volna velem egykor*

FERDE MOSOLY RÓZSASZÍNEN

1.

*Mint egy moziteremben, de anélkül,
hogy tudnám, hogyan is kerültem
ide s az előadás közepén
Miről szól a darab? Pszt!
De mi a címe a filmnek? Pszt!
S a jegyszedő hunyorog, rámvilágít
ernyőzött fényű lámpájával
Miért nem ül már le? Mit akar
ezekkel a táskákkal?
Az enyimek. Pszt! mit lökdösődik,
ivott Maga? Nyugtonmaradni,
mert különben mehet ki innen*

*S egy távoli emlék arról, hogy egyszer
tiltakoztam? nem kiáltottam? odatiportam
Nem emlékszem, botladozom
fölfele csak, zöld számok világítanak
a lépcsőfokon a Kijárat (piros) felé,
s félek. Mögöttem a vászonról
hangok, fémesek, hangszóró-erősek,
a suttogás mint csikorgó csigasor,*

és síri sötétség körülöttem,
 a fejek éppen csak derengenek
 a padosorok fölött, s ha szólok
 Pszt! a válasz, s: ki innen rögtön Önnel,
 ki az ajtón fejjel, ki —
 de újból be csak egy másik moziterembe,
 ugyanolyanba, s ugyanaz a film
 Előre, vagy visszafelé pereg?
 Pszt! S a jegyszédő, s megismétlődik
 az egész újból, föl a lépcsőn
 s ki, noha mindig csak be újra

4.

Ó, mondta, milyen óriási!
 s az autóra gondolt. Be My Baby, dudorásztam
 tudja Ön is, hisz olvashatja minden szemben,
 hogy frissességét mennyire csodálják,
 melyet megőriz a kritikus időszakban is
 Az autójátót kinyitottam előtte
 Ezt, mondta Kora hercegnő kezét
 megszorítva, úgy hívjuk, a rózsaterem
 Ámuldozott
 Hisz minden csupa rózsza itt! Nem hervad el?
 Soha, mondtam, papír csak az egész,
 s elvezettem a legkellemesebb sarokba
 Juj, mit teszel velem?
 Ezek itt védő-cseppek, mondtam
 S lehúnyta szemét. Henrik, súgta,
 mindig szerettem nálad ezt a gyerekes
 ferde mosolyt

16.

Nulla
 Próbára került már minden dolog mondom
 és minden szó
 nulla
 Hatalmi egyensúly mondom
 s bizalom kell a népnek hidd el
 nulla
 Igen éppen szabadság mondom
 nulla
 Áruba csak nem bocsáthatjuk
 nulla
 Mondom hiszen a bűn
 nulla

SIMEN SKJÖNSBERG

A HALOTTAK

*A halottak
nem vallják be titkaikat.
Elmennek, becsukják maguk mögött az ajtót,
de továbbra is köztünk élnek.
Mindenütt miránk várnak
felénk fordulva halovány
orcáikkal az árnyvilágból,
mindenütt miránk várnak
kérdéseikkel.*

*A halottaknak
van idejük, türelmesen követik lépteinket
naphosszat, s éjjelente
föltámadnak szívünkben
halottaink,
sírásunktól, nevetésüinktől
szemük nem változik.*

*A halottak
kegyetlenek,
feléjük nyúlunk
vigaszt keresve —
s nincsenek,
gondolataink elfordulnak tőlük
vigaszt keresve —
s megjelennek,
halottaink foglyai maradunk,
amíg csak egyek nem leszünk velük.*

A HŐS BESZÉDE A SÍRBÓL
(Egy ünnepélyes koszorúzásnál)

*Ó, ti hazugok, szavak nőnek
szátokból, mint a rózsák s füvek
a hússal trágyázott földből.
El nem porladt, halovány csontok —
egyetlen igaz emlék rólam.*

*Élni akarnék, mint ti élték.
Sikoltottam, mikor a fegyver
rám irányult. Halálfélelmem
tengernyi mély volt. Gyűlöltelek
benneteket, kik tovább élték.
Választottam, de tévesen.*

*Mert nincs ügy elég nagy, hogy érte
halálba menjünk. A halál
felelősséget ad csupán:
hogy élni bírjunk.
Csak élni méltó az emberhez.*

*Elrohadtam. De micsoda
tett elrohadni? Nem egyéb, mint:
menekülés előletek,
a ti élő rettegésteiktől,
az igazságtól, mit tagadtok.*

*Valaha rég én is szerettem,
Nők alakját, emberi léptek
neszét a korai sötétben.
Szerettem a tágivű tengert,
mihez álmaim vonva vontak.
S maradtam volna mindezekkel
akár rabszolgaként is inkább,
mintsem hogy a halálba menjek.*

*Ma újból beborítotok
dús virágokkal és szavakkal.
Nem ismerek magamra abban,
amit mondtok. Nem én vagyok.
Benne az van csak itt jelen:*

*kétségeitek, félelmetek.
Ó, hervadok én a füvekkel,
fák körül susogok a széllel:
tévesen választottam egyszer,
de mért éltek vissza velem?
Feledjete el, s éljete.*

ESTE

*Távolibbá válik a part,
lanternáit meggyújtja a hajó,
s közelebb csalogatja a sötétet.*

*Egy nap tovasüllyed megint
életünkéből,
s a hajót követő sirályok
nyugodni térnek a sziklákra.*

*De lámpafényeinket
sötét halak követik a tengerben.*

Norvégból fordította Sulyok Vince

KÉT NORVÉG KÖLTŐ

Paal Brekke (pól brække) 1923-ban született a közép-norvégiai Rørosban. A modern (és modernista) norvég költészet egyik központi alakja és megújítója. Közvetlenül az érettségi után Svédországba kellett menekülnie a Norvégiát megszállva tartó németek elől. Első verseskötetei és regényei is ott jelentek meg, de a figyelem középpontjába először igazából az 1949-ben kiadott *Árnyékvivás* című kötetével került. Legjelentősebb eddigi versgyűjteményei az *Itakai evezősök* (1960) és az 1965-ben kiadott *Ferde mosoly rózsaszínben*. Költészete a líraiasságnak és az intellektualizmusnak különös-érdekes és egyéni keveréke; kísérlet arra, hogy európai látókörü képet rajzoljon ellentmondásos korunk nyugtalanító jelenségeiről. Humanista elkötelezettséggel reagál a világ bajaira: az éhezésre, háborúkra, faji üldözésekre éppúgy, mint az ellenkező oldalon a jóléti állam sokszor ürességgel és önzéssel és anyagiassággal telített életformájára. Lírájából nem hiányzik a csipős-harapós ironia

sem: a *Ferde mosoly rózsaszínben* 4. darabjában éppen ezzel az iróniával lázad az ellen, hogy az élet minden helyzetében (még a legszemélyesebbekben is) ostoba és elkoptatott frázisokkal s klisékkel élünk. Ez a ténymegállapítás aztán logikus konzekvenciával vezet (vezeti a költőt) a szó-nihilizmushoz (*Ferde mosoly rózsaszínben* 16.).

Brekke nemcsak lírikusként, hanem kritikusként is napjaink legkitűnőbbjei közé tartozik Norvégiában, azonkívül műfordítóként is jelentős. Az elkövetkező évek munkatervei közt szerepel néhány kiemelkedő mai magyar költő norvégra fordítása is.

Simen Skjönsberg (szímen sönszberg) 1920-ban született, s újságíró-szerkesztőként vált először ismertté; a legjelentősebb norvég kulturális napilapnak, a *Dagbladet*nek kulturális szerkesztőjeként ma is fontos helyet tölt be. Költőként viszont csak elég későn, 1965-ben jelentkezett először az *Idegenekké váltunk* című kötettel, melyet 1967 őszén *Utazók napja* címmel követett egy új gyűjtemény; mindkettő igen kedvező fogadtatásra talált a sajtóban. Skjönsberg is az úgynevezett intellektuális költőtípushoz tartozik. Legtöbb versében az élet értelmetlenné, üressé válása, s a modern ember hajszoltsága, elszigetelődése, elidegenedése foglalkoztatja, s az, hogy a tényleges összefüggések föltárásával kiútra leljen.

SULYOK VINCE

Jelen rovat technikai előállításában közreműködött Gáspár Kata. Ezért itt hálás köszönetet mondunk. [Szerk.]

HIGHLIGHTS FROM THE 20th CENTURY HUNGARIAN PRESS IN THE WEST

Present issue of this column is centered on the Hungarian poet and literary translator Vince Sulyok, who lives in Norway since 1957. Three pieces are presented in this selection:

1. An interview given to György Éger in 1996 published in an interview-bundle made with high-profile Hungarians living in the West by the *Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem* (Protestant Academy for Hungarians in Europe [Switzerland]). In this interview, Mr Sulyok briefly tells the major events of his life: his active involvement in the Hungarian Revolution in 1956, then his life as a refugee in Yugoslavia and his new-found home in Norway. At the University of Oslo he received in 1963 a *candidatus philosophiae* degree in German, Russian and History. He instantly found a job at the University Library in Oslo where he received sufficient support to create a significant collection in the fields of Hungarian language, literature and history. Next to his job as a librarian Mr. Sulyok published regularly in the most prominent Hungarian journals in the West. This Hungarian literary activity was complemented with writings in Norwegian that were published in the national newspapers of Norway. Mr. Sulyok also worked extensively as a literary translator. He translated many classical and 20th century Hungarian poetry to Norwegian and Norwegian poetry to Hungarian. He is also the author of the appr. 800 (Hungarian) entries in the Great Norwegian Encyclopedia. His book on Hungarian history and culture (that covers the Hungarian history and culture until 1945) written in Norwegian is mandatory or recommended literature at many Norwegian universities.
2. This collection of poems was written in Hungary shortly before the Hungarian Revolution in 1956, then in Yugoslavian refugee camps in 1957 and at the arrival in Norway in 1957. The collection of poems was published in the *Katolikus Szemle* (Catholic Review [Rome]) in 1957.
3. Two Norwegian poets - Paal Brekke and Simen Skjönsberg - were presented with a couple of translations. This piece of work was published in the *Új Látóhatár* (New Horizon [Munich]) in 1968.

Der Verein Kelemen Mikes stellt sich vor

Ein Ziel für das neue Jahr, welches von der Vollversammlung im Dezember 2002 gewählt wurde, ist die „Vorstellung der Tätigkeit und Entwicklung von Organisationen und Vereinigungen im Ausland lebender Ungarn“. In Planung sind die Vorstellung von Organisationen u.a. in Bayern, Österreich und Sachsen. Zum Auftakt dieser Beiträge, die in erster Linie die kulturelle Bedeutung der Diaspora zum Inhalt haben sollen und in loser Folge auf diesen Seiten erscheinen werden, haben wir eine der ältesten und bedeutendsten Organisationen, die „Hollandiai Mikes Kelemen Kör“ zu gut Deutsch „Kelemen Mikes Verein in Holland für ungarische Literatur und Kunst“ ausgewählt. Das Interview mit Dr. Miklós Tóth, dem seit 1949 in Holland lebenden Vorsitzenden des Vereines hat Gábor Márki geführt.¹

- *Lieber Miklós, mit einem menschlichen Vergleich ist unser Verein ein „Teenager“, eurer wiederum in den besten „Männerjahren“! Woher diese Vitalität?*

- Ja, es ist richtig und eine auch für uns wichtige Gemeinsamkeit mit euch, daß der 'Kelemen Mikes' Verein in der Welt der Universitäten entstanden ist. 1951 - zu einer Zeit als, aus politischen Gründen jeder Ungar Angst vor dem anderen hatte - versammelten wir uns ungarische Studenten in Utrecht, ohne jegliche interne Abgrenzung, zu drei wissenschaftlichen Vorlesungen und Diskussionen über die „Krise der Weltanschauung“, „Krise der christlichen Welt“ und „Krise des Ungarntums“. Die Initiative kam vom reformierten Pfarrer István Tüski. Mit dem Inhalt und Niveau dieser Veranstaltung war der Charakter des Vereines gegeben, woran wir uns halten und welche unsere Aktivitäten seither bestimmen: Verpflichtung gegenüber menschlicher Werte und darin die des Ungarntums, der akademischen Freiheit und Niveau. Politik wird ausgeklammert. Die Freude an der Gemeinsamkeit hat uns letztlich zusammengeführt und die Fortsetzung kam von ganz allein.

Wir haben noch im gleichen Jahr in Utrecht den ungarischen Kulturverein 'Kelemen Mikes' gegründet. Diese Gruppe von Studenten traf dann regelmäßig in Utrecht zu literarischen, historischen, philosophischen aber auch naturwissenschaftlichen Vorlesungen zusammen - in ungarischer Sprache. Seit der Gründung werden die monatlichen Zusammenkünfte regelmäßig gehalten, bis zum heutigen Tag, immer mit einer Vorlesung und mit einer Diskussion darüber. Der Spruch „Übung macht den Meister“ - ist wohl wahr. Die Überlegung der wichtigen sozialen und kulturellen Rolle der Kirchen in der Gesamtheit des Ungarntums ist - insbesondere in der Emigration - nicht falsch. Diese Erscheinung kann bei jedem Volk beobachtet bzw. erfahren werden. Unser Verein kennt aber keine religiösen oder andere Grenzen. Toleranz und Ehre gegenüber der Persönlichkeit und der Überzeugung des anderen ist selbstverständlich. Was uns verbindet ist, daß wir in vielerlei Hinsicht auf unterschiedliche Weise denken.

- *Die Sicht der Realität aus unterschiedlichen Blickwinkeln kann sehr verschieden, gleichzeitig aber auch ungemein förderlich sein, gleichwohl kultur- wie geschichtsbezogen. Wie seht Ihr die Rolle der Emigranten?*

- Es reicht ein Blick in die Geschichte. Wer aus seiner eigenen Welt austritt wird mit neuen Kulturwelten konfrontiert. Er ist auf sich selbst angewiesen und muß seine eigenen Kulturwerte in andere Zusammenhänge einordnen als vorher. Auch wir haben das nach dem Krieg in Holland erlebt, genauso wie viele andere in Deutschland oder in weiteren europäischen Ländern, Amerika, Australien oder woanders.

Wir hatten Glück, daß unser Schicksal uns in ein Land geführt hat, wo man seit dem 17. Jahrhundert also seit Gábor Bethlen, den Ungarn traditionell positiv gegenüber steht - man mag sie einfach. Seit damals gibt es hier nämlich ungarische Studenten an Universitäten. Wir kamen aus einer ungarischen Kulturwelt, welche noch nicht von dem sowjetrussischen Kommunismus verdorben wurde und sind in einer Kulturwelt angekommen welche, von Ihren Grundwerten und Grundverhalten betrachtet, die gleiche war, wie „unsere ungarische“ Welt. Wir waren wenige. Wir hatten an holländischen Universitäten studiert und unseren Platz in der holländischen Gesellschaft gefunden. Holland ist ein offenes Land. Das Meer verlangt diese Offenheit und macht sie auch möglich. Holland ist der beste Aussichtsturm der Welt. Alldies trug zur Herangehensweise des MIKES, in Betrachtung von sich auftuenden Fragen, aus einem allgemein - menschlichen Ausgangspunkt bei. Der wahre Grund hierfür liegt aber in der ungarischen Geschichte und unserer daraus keimenden Wertauffassung. Dies entwickeln wir weiter, wo auch immer wir in der Welt leben.

- *Wieviele Mitglieder habt Ihr in Holland oder weltweit und wie ist die Zusammensetzung?*

- Wir haben 200 Mitglieder, darunter auch viele Professoren. Darüber hinaus in Holland und im Ausland noch etwa gleich

¹ DU! – (A Német-diplomások Egyesülete információs kiadványa.) 2003 Februar.

viele fördernde Mitglieder. Der überwiegende Anteil der Mitglieder hat Universitäts- und fast alle einen Gymnasialabschluß, es wird aber keiner danach gefragt. Natürlich haben sich die Vertreter der ungarischen Intelligenz (auch viele Studenten) im Exil seit 1956 aktiv an unserer Arbeit beteiligt, bis zum heutigen Tag. Etwa ein Drittel oder sogar mehr der Mitglieder gehört bereits zur jüngeren Generation. Ein Teil von Ihnen kam aus Mitteleuropa, einige wurden hier geboren. Ein kleiner Teil der „zweiten Generation“ hat sich bislang im MIKES aktiv beteiligt, wahrscheinlich deswegen, weil die Sprache des MIKES in erster Linie Ungarisch ist. Die zweite Generation „lebt schon auf Niederländisch“. Wo sind schon die Zeiten, als es danach aussah, daß die Russen noch eine kleine Ewigkeit in Mitteleuropa verbringen würden. Das Sprachbild in den Familien änderte sich im letzten Jahrzehnt. Wir bauen auch auf die Holländer, die Ungarisch lernen sowie die Sprache gut verstehen und sprechen. Die schon eingangs erwähnte ungarische Kulturwelt übt ihre Wirkung auf ganz neuen Gebieten aus - auch dort, wo wir es nicht einmal vermutet haben.

Wir haben auch kontinuierlich „Neuzugänge“, denn jeder der Lust hat, kann sich an der Arbeit des Vereines beteiligen. Der Verein besteht praktisch daraus, daß hier jeder macht, was er möchte (wenn wir so wollen, kann er sich sogar auf den Kopf stellen), mit einer Voraussetzung: das, was er macht muß er intelligent und ehrlich tun.

- *Wie organisiert ihr euch und mit welchen anderen Organisationen oder Ländern pflegt ihr Kontakte?*

- Der MIKES ist in Holland die Basis des ungarischen Organisationslebens. Auch der „Magyar Szövetség“ (Ungarischer Verband in Holland), welcher 1957 von MIKES und der alten Organisation „Amszterdami Hungária Klub 1929“ gegründet wurde und als Dachverband der ungarischen Organisationen das hiesige Ungarntum gegenüber holländischen und ungarischen Regierungsstellen vertritt, ist hieraus entstanden. Außerhalb Hollands pflegen wir gute Kontakte auf der ungarischen Linie zur Europäischen Protestantischen Freiuniversität, mit Pax Romana, mit „Itt-Ott“ in Amerika, früher auch mit der Ungarischen Werkstatt in Paris, dem Bornemissza Verein in Wien, dem Szepsi Csombor Circle in London, einigen Zeitschriften u.a. mit „Új Látóhatár“ und „Irodalmi Újság“.

- *Nach einem bekannten Spruch „Wer nicht mit der Zeit geht - der geht mit der Zeit“. Die gut besuchte Homepage stärkt das Gefühl, daß bei euch viel eher das Erste zutrifft und ein sehr zeitgemäßes literarisches Leben existiert!*

- Wir achten ständig darauf, zwischen Tradition und Fortschritt Gleichgewicht zu bewahren. So halten wir z.B. an unserem Namensgeber „MIKES“ und am ungarischsprachigen Vereinsnamen fest. Der Name aus der Zeit der Verbannung wurde vor einem halben Jahrhundert bewußt gewählt, um die kreative Pflege der ungarischen Kultur im Ausland zu charakterisieren.

Wir hatten früher eine eigene Tanzgruppe, die sogar im Fernsehen aufgetreten ist. (Als Kuriosum gilt, daß es hollandweit mehrere ungarische Tanzgruppen gibt - mit ausschließlich holländischen Tänzern...) Es gibt auch andere Beispiele. Zusammen mit der Königlichen Niederländischen Akademie der Wissenschaften hatten wir bereits zweimal ganztägige Konferenzen veranstaltet. Seit 1959 werden jährlich im September die „Studientage“ organisiert mit Rednern und Teilnehmern aus der ganzen Welt, natürlich hauptsächlich aus Europa. Die Anzahl der Teilnehmer, die sich aus ganz Europa und anderen Kontinenten zusammensetzt, bewegt sich zwischen 75 und 120. (Die Redner erhalten auch bei uns keine Honorare.) Das Thema der (44.) Studientage dieses Jahres wird sein: „Nova Atlantis, - Gegenwart und Zukunft in den Perspektiven unserer Kulturwelten“. Anlässlich unserer Studientage wird der Preis „MAGYAR IRODALMI FIGYELŐ“ von Literaturkritikern und namhaften Vertretern der ungarischen Literatur jährlich an einen ungarischen Schriftsteller verliehen - irgendwo in der Welt.

Im Laufe der Jahre wurden im Verein mehr als 1200 Vorlesungen gehalten, größtenteils auf Ungarisch und stets auf gehobenem Niveau. In den monatlichen Begegnungen finden auch holländische und während der Studientage auch englische Vorlesungen statt. Der Verein hat mittlerweile 15 Bücher veröffentlicht, davon ein Band in Zusammenarbeit mit der Königlichen Niederländischen Akademie der Wissenschaften. Inzwischen sind auch andere Bücher herausgegeben worden und weitere folgen. (Zeitschrift und Bücher können auch aus der Datenbank der Széchenyi Zentralbibliothek zu Budapest erhalten werden.)

Auch eine Korrespondenzgruppe ist unter dem Namen 'MIKES INTERNATIONAL NEWSGROUP' gegründet worden. In dieser Hinsicht kann auch auf die dreisprachige (Ungarisch, Niederländisch und Englisch) Homepage des 'Ungarischen Bundes in Holland' hingewiesen werden (www.federatio.org) bzw. die jährlich erscheinende „Hollandiai Magyar Hírek“ (Mededelingen van de Hongaarse Federatie in Nederland), wo viele Einzelheiten bezüglich ungarischer Tätigkeiten in Holland und weltweit gefunden werden können.

Im Jahre 2001, anlässlich des 50 jährigen Jubiläums des Vereines wurde ein Anfang gemacht und zwar mit einer dreimonatigen Internet-Zeitschrift, mit je 80-100 Seiten, unter dem Namen MIKES INTERNATIONAL. Die Zeitschrift hat zwei Grundsprachen, Ungarisch und Englisch. Es gibt auch Artikel in anderen Sprachen, mit Zusammenfassungen in Ungarisch und Englisch. Im August 2002 haben wir in der BIBLIOTHECA MIKES INTERNATIONAL mit der Herausgabe der Gesamtausgabe der Geschichte der Philosophie von Prof. Dr. György Málnási Bartók begonnen, die während der kommunistischen Periode nicht veröffentlicht werden konnte.

- *Bringt der EU-Beitritt Ungarns eine Änderung in der Arbeit von MIKES mit sich?*

- Die EU-Mitgliedschaft Ungarns beeinflusst uns nicht. Wir betrachten die Welt nicht von Ungarn, sondern von Holland aus. Wir sind überzeugt davon, daß auch eine westeuropäische ungarische Kulturwelt existiert, deren Gedanken und Wertsysteme von denen in Ungarn abweichen. Diese sind wiederum anders, als die ungarischen Kulturwelten der Nachfolgestaaten im Karpatenbecken. Diese stehen uns nah und umgekehrt. Im vergangenen Jahr hatten unsere beiden Vereine, wir im Mai und ihr im September, zum nahezu gleichen Thema eine Konferenz gehalten.

Wir fanden eure Beiträge sehr spannend. Während unserer 43. Studententage (29. August bis 01. September 2002, mit nahezu 100 Gästen aus 15 Ländern. Die Redaktion.) in Elspeet zum Thema „Wie sehen wir einander - Sehen wir einander in (Mittel) Europa?“ kamen wir zu der Erkenntnis, daß Europa eine kaleidoskopische Ganzheit ist. Sie strebt nach Einigkeit, ist aber nur mit ihren Gegensätzen vollkommen. In Mitteleuropa wird dies besonders deutlich. Wir müssen einander kennen und auch akzeptieren. d.h. annehmen. Dies ist die Lektion Europas für uns alle, in unseren Tagen. Wir freuen uns darüber, daß ihr - ganz unabhängig von unseren Plänen - ein ähnliches Thema gewählt habt. Es ist unsere Überzeugung, daß die ungarische Kultur eine Goldgrube solcher Werte ist, denen es sich lohnt zu dienen, mit ihnen reicher zu werden und diese zu nutzen eine Freude und Aufgabe ist. Aus diesem Grund arbeiten wir sehr gern mit jedem zusammen, der sich dafür begeistern läßt. Das ist unser Ziel auch im 21. Jahrhundert.

- *Lieber Miklós, vielen Dank für das Interview. Wie wünschen euch viel Erfolg.*

A Mikes Kelemen Kör bemutatkozik

Jelen interjú a *DU!* – (A Német-diplomások Egyesülete információs kiadványa) 10. évfolyamának 1. számában (2003/február) jelent meg, amelyben Tóth Miklós - a Hollandiai Mikes Kelemen Kör elnöke - Márki Gábor kérdéseire válaszolt. Röviden bemutatta a Hollandiai Mikes Kelemen Kör történetét, jelenét és jövőbeli irányvonalát. Ennek keretében részletesen beszámolt a Mikes International tevékenységéről.

The Association Kelemen Mikes Presents Itself

This interview was given by Miklós Tóth – the president of the Hollandiai Mikes Kelemen Kör (Association for Hungarian Art, Literature and Science in the Netherlands) – to Gábor Márki and published in the journal *DU!* (a publication of the Association of German-degree holders) in February 2003. Mr. Tóth summarized the past 50 years of the Association, its present and future orientation. Within this context the activities of Mikes International were also presented.

